

Милош Јевтић

ХОРИЗОНТИ СМИСЛА
Разговори са
Дарком Танасковићем

Милош Јевтић

ХОРИЗОНТИ СМИСЛА

Разговори са
Дарком Танасковићем

Колекција
Одговори
Књига 200

Издавачи:

**НАРОДНО ДЕЛО
АРХИВ ВОЈВОДИНЕ**

За издаваче:

ПРЕДРАГ КОВАЧЕВИЋ
директор, главни и одговорни уредник

ДР НЕБОЈША КУЗМАНОВИЋ
директор Архива Војводине

Уредници:

**ВОЈИСЛАВ НЕСТОРОВИЋ
ТАТЈАНА ЦАВНИЋ**

ISBN 978-86-6150-088-6 [Народно дело]

ISBN 978-86-6178-241-1 [Архив Војводине]

© НАРОДНО ДЕЛО, Нови Сад, 2025.

Ова публикација у целини или у деловима не сме се умножавати, прештампавати или преносити у било којој форми или било којим средством, без дозволе носиоца ауторских права или издавача, нити може бити на било који други начин или било којим другим средствима дистрибуирана или умножавана без одобрења издавача. Сва права за објављивање ове књиге задржавају носилац ауторског права и издавач, по одредбама Закона о ауторским правима.

МИЛОШ ЈЕВТИЋ

ХОРИЗОНТИ СМИСЛА

Разговори са
Дарком Танасковићем

НАРОДНО ДЕЛО

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад

2025

Издавање ове публикације подржало је
Министарство културе Републике Србије

ДАРКО ТАНАСКОВИЋ ИЛИ НЕСУСТАЛО УСПЕЊЕ КА ЛОГОСНИМ ВИСИНАМА

У постхумно објављеној књизи која је од најширег читатељства, али и књижевних критичара означена као својеврсни компендијум антрополошког песимизма, Иво Андрић је записао кратко срезану реченицу налик народној пословици или мудрој изреци: „У сваком свом и најситнијем поступку, он је цео присутан.” Ако се неко опажање може применити на лик и разуђено, слојевито дело академика проф. др Дарка Танасковића, онда је то ова мисао најмудријег српског писца: премда делује једноставно и саморазумевајуће, она је вишеструко загонетна.

Јер, у свакој својој књизи, у свакој својој дипломатској мисији, у сваком јавном обраћању, у сваком акту интелектуалног ангажмана, у сваком настојању да нас преводачким умећем упозна са врховима арапске поезије, у скорашњем напору да јавно мњење увери у насушну потребу за продубљенијим разумевањем Српског Оријента, у сваком добронамерном пријатељском савету, „у сваком свом и најситнијем поступку” проф. Танасковић је „цео присутан”. То његово „присуство” није само алузија на уникатну мисаону усредсређеност нашег најугледнијег исламолога на најсложеније проблеме које анализује, него понајвише на стишано посвећеништво овог полихистора свим универзалним духовним и моралним вредносним идеалима. У крајњој линији, у његовим текстовима и усменим казивањима, проф. Танасковић не околиша да нас

опомене да је, поред цинизма и глобалног политичког „насилништва”, обездуховљеност највећа опасност која се надвила над човечанством, па, утолико, и над нашом, српском колективном егзистенцијалном судбином.

Посматрано из те перспективе, најновија књига разговора нашег угледног публицисте, новинара и писца Милоша Јевтића са академиком Дарком Танасковићем, под више него индикативним називом – *Хоризонти смисла*, јесте прворазредан културни догађај у нашем интелектуално оплићалом јавном животу. Она се може читати као самостално дело, без ближег увида у раскошан опус академика Танасковића, али је важно напоменути да се ослања не само на њихову претходну дијалогску књигу *Аутономија мишљења*, него и на сва Танасковићева дела која су се у међувремену појавила у књижарама, и доживела несвакидашњи одјек у најширем читањству код нас и у утицајним међународним круговима (напоменимо да је Танасковићева књига *Неоосманizam* постала бестселер у многим државама „колективног Запада” и остала до данашњег дана незаобилазно штиво за сложене разумевање турске „стратегијске дубине”, једнако као и за контекстуално сагледавање геостратешког и геополитичког зрачење некадашње громадне империје на прилике у Европи, Блиском истоку, али и на удаљенијим подручјима Земљиног шара!).

Одговарајући на прво питање Милоша Јевтића које се тиче мотива благодарећи којима се „обрео” у дипломатском интелектуалном подручју, проф. Танасковић нам, можда и без свесне намере, открива, с једне стране, филозофски приступ сваком, па чак и оном насртљивоочигледном феномену, а с друге, он ненаметљиво раскриљује оно што јесте његов најдубљи етички, научни и интелектуални порив који се без икаквих мисаоних ризика може свести на његов урођени родољубиви етос: „Наиме, не

може се рећи да сам дипломата постао баш сасвим случајно, иако је то било непланирано” (уосталом, није случајно најзначајнији мислилац српске духовности друге половине XX века и прве декаде новог миленијума Михаило Ђурић одлучно поручио онима који се, без ваљаних аргумената, помодно залажу за излишност залагања за јачање националног идентитета и брижљиво неговање културне традиције: „Нема човекољубља без родољубља!”). Одмах потом проф. Танасковић поставља питање које има реторички призвук, али је у самом корену филозофске провенијенције: „Уопште, какво је место случаја у одређивању човековог животног пута?”, притом додајући да је реч о „вечно отвореном питању на које вероватно никада неће бити дат сасвим задовољавајући одговор нити ће оно престати да заокупља људе” (нама је овај уломак важан с обзиром на то да у Танасковићевим научним светоназорима и специјалистичким знањима откривамо дубоко запретење филозофске корене из којих се рађају његови изоштрени мисаони увиди, отрежњујућа духовна упозорења и раскошни културолошки засади, што не значи да повлачимо тврдњу, релативно давно изречену, да наш најугледнији оријенталиста своје дијагнозе црпи из еминентно филолошких врела).

Непосредан одговор на питање господина Милоша Јевтића о разлозима због којих је укорачио најпре у дипломатску билатералу, а потом и у мултилатералу (амбасадорски ангажман у организацији UNESCO!), сматрамо кључним за разумевање читавог његовог духовног бића. Наиме, када је процењено да би академик Танасковић неким својим знањима, првенствено језичким и културолошким, могао представљати земљу у иностранству, „а у циљу заступања њених интереса”, он се том позиву спремно одазвао сматрајући да је то био „једини начин на који сам у тим тешким и изазовним временима могао бити од користи заједници и свом народу”. Ово исповедно, прем-

да депатетизовано „признање” није насилно истргнуто из Танасковићевих сећања на драматичне париске дане када је наднаравним напорима, у садејству са ангажманом других колега дипломата, успео да осујети институционализовање „Косова” под окриљем UNESCO-а: тај индивидуални подвиг академика Танасковића – који он надаље, у духу свог карактера безразложно умањује – био је у читавом народу доживљен као прва „видљива” победа и наше државе, и српске дипломатије на међународној, интересним сукобима и реалним заверама премреженој сцени (није случајно што реч – завере – нисмо ставили под наводнике јер је читава историја, заправо, историја завера; из тих разлога је Гор Видал својим опонентима јетко одговорио: „I’m not a conspiracy theorist. I’m conspiracy analyst!”). Када је Генерална конференција ове специјализоване организације Уједињених нација и званично обзанила да албанска иницијатива да парламентарна Косово постане члан UNESCO-а није добила потребну већину гласова, проф. Танасковић, премда преплављен таласима истинске радости, није подлегао бурној еуфорији нити славодобитном ликовању: он је у том тренутку медијима одао званичну изјаву у којој је доминирала мисао која посредно потврђује нашу претпоставку да је његов колоритни хабитус израстао на прикривеним филозофским и, на то смо већ указали, филолошким коренима (у том погледу, важно је напоменути да Михаило Марковић није залуд написао своје капитално дело под називом *Филозофски основи науке!*). Описујући надахнуто свој излазак из сале у којој се одлучивало о још једном изванправном, парадоксалном предлогу без преседана у међународним односима, проф. Танасковић је, кротећи своје најинтимније емоције, тада изговорио речи које су биле неочекиване, без уобичајених медијских флоскула, а које су, заправо, лебделе изнад посвемашње античке филозофске мисли: „Сећам се да сам поменуо како смо сви заједно били све-

доци тријумфа истине и врлине...!” Када је ту своју изјаву нешто касније прочитао у тексту великог српског песника, романописца, есејисте и преводиоца Милована Миће Данојлића, проф. Танасковић поверава Милошу Јевтићу свој тадашњи најдубљи емотивни доживљај: „Тек тада сам у потпуности схватио шта се догодило и шта сам, заједно са својим сјајним сарадницима, постигао. Победу врлине.” „Доајен српског елитног дипломатског ешалона са лентом” – титула којом је овенчано његово вишегодишње деловање на подручју међународних односа, из својих драматичних, искушењима обременених „париских дана” извукао је поуку која има универзални значењски досег. Академик Танасковић је тада за свог непосредног такмаца у борби за одбацивање предлога да се „Косово” прими под стреху UNESCO-а имао албанску амбасадорку Бесијану Кадаре, образовану и сналажењу у замршеним бирократским лавиринтима те организације вичну, „емоционално интелигентну” особу, иначе кћерку угледног албанског писца Исмаила Кадареа. Противно очекивањима да ће се њих двоје, због природе самог *merituma*, „гледати преко мушице на пушци”, на иницијативу академика Танасковића њих двоје су успоставили и више него коректне колегијалне односе у духу толеранције и међусобног уважавања. Размишљајући о том, условно речено, „дистанцираном пријатељевању” које, упркос свему, траје све до данашњих дана, проф. Танасковић је, удаљавајући се од анегдотског призвука овог необичног догађаја, језгровито уобличио своје поимање дипломатског позвања у необичан аксиом: да у том деликатном послу „не смеће у противнику видети непријатеља”, с обзиром на то да такав ирационални став може бесповратно удаљити репрезентанте супротстављених држава од трезвеног дијалога, а неретко и од могућности остварења потенцијалног, обострано прихватљивог решења неког спорног питања, озбиљних контроверзи, или чак ратних сукоба.

Помињући случајеве када је, саобразно политичко-дипломатском кодексу, предвиђен неопходни прекид међудржавних односа, проф. Танасковић истрајава на одбацивању новоуспостављеног „обрасца” да се „и међу државама које су у неспоразумима или сукобима, а и у међусобним односима дипломата који их представљају, у новије време све чешће испољавају љутња и гестови којима та љутња треба да се искаже – нељубазност, игнорисање, прекидање свакодневне комуникације, недипломатски срочене ноте, санкције разних врста, све до понекад олаког прекидања дипломатских односа”, уместо да се, када год је то могућно, „успостави пакт противништва без непријатељства”. Хотимично смо поновили овај науч проф. Танасковића јер сматрамо да се у њему налази светоназорски „вјерују” доајена српске дипломатије, на коме почива његово аутентично родољубље, па, утолико, и његово непатворено човекољубље. Он је поодавно, још од времена када је смело укорачио у наш одувек непредвидљиви јавни простор, направио одлучан отклон од декларативног, а нарочито од испразног „естрадног” патриотизма, опредељујући се за несустало делање, некад видљиво а некад, или још чешће, скривено иза драперија дипломатско-политичких јавних, често кодираних, вишезначних па и контрадикторних „објава”. Управо је из тих разлога неопходно с великим маром ослушнути и дубоко промислити његово императивно интонирано упозорење: „Никако не признати независност КиМ и као очи у глави чувати Републику Српску!” Да је од проф. Танасковића далеко свако необавезујуће празнословље, најбоље сведоче његова учешћа на многобројним конференцијама и симпозијумима у Бањој Луци, отрежњујући, континуирани критички коментари на порталу „Све о Српској”, у којима демистификује сваки, ма и најмањи покушај да се Дејтонски споразум толико релативизује да се Српској постепено одузимају све зајемчене атрибуције

суверености, и да се тај легални и легитимни ентитет БиХ „потопи” у таласима унитаристичких наума које, нажалост, подстичу политичари из другог ентитета, али још интензивније моћници из западних центара политички разобручене самовољне свемоћи. Јер, проф. Танасковић и у овој неуралгичној тачки српске националне егзистенције својим примером човека од несумњивог ауторитета показује да се једино дијалогом, без непријатељске бујне крви у размени аргумената, може доћи до истине која би била недоводљива у питање (или барем обострано прихватљива!), и као таква осујетила „право силе” да на развалинама моралних и правних норми гради некакву „нову реалност” старих партикуларних геополитичких и геостратешких интереса. То непрестано бдење над Републиком Српском очитује се и у књизи *Алија – улема или балија?*, коју је аутор *Неоосманизма* написао заједно са угледним политикологом и највећим познаваоцем свеколиких прилика у БиХ, проф. др Ненадом Кеџмановићем. Посреди је полемички спис који је изазвао велику пажњу најшире читалачке публике на читавом простору бивше Југославије. Управо из тих разлога академик Танасковић има неупитни морални ауторитет да се, као мало који српски интелектуалац, позове на Кантову „заповест”: „Дела човека морају бити таква да постану закон за будућност.”

Благодарећи „дијалектици нужности и случајности”, формулацији Николе Милошевића која му се учинила прикладном за разговетније разумевање егзистенцијалних противречја, а делом и слутећи да је у својим дипломатско-политичким напорима доспео до врхунца после кога му је само остало да изговори гласовиту латинску изреку – *non plus ultra*, проф. Танасковић, недуго после „победе правде и врлине” у Паризу добија позив почившег патријарха српског Иринеја да, заједно са митрополитом црногорско-приморским Амфилохијем, митрополитом

бачким Иринејом, тадашњим митрополитом загребачким, а садашњим патријархом Порфиријем и владиком славонским Јованом, прихвати учешће у Комисији Српске православне цркве која би, у дијалогу са представницима Католичке цркве у Хрватској, односно Свете столице, уз медијацију самог папе Фрање I, разложно размотрила улогу надбискупа Степинца у НДХ, и преиспитала, на темељу повесних чињеница, морално и духовно утемељење предлога да се овај дубоко оспоравани духовник, који је још 2014. уздигнут на ранг „блаженог”, прогласи свецем. Ту иницијативу Свете столице обзнанио је кардинал Анђело Амато, након чега је почивши патријарх српски Иринеј написао писмо папи Фрањи (претходно је писмо сличне садржине патријарх српски упутио и папи Бенедикту XVI!), у коме је изразио своју истинску хришћанску забринутост да би се канонизацијом Степинца озбиљно уздрмали, тешким контроверзама ионако већ озбиљно обременени међуцрквени и међунационални односи. Искушење пред којим се нашао, академик Танасковић је доживео, по властитом признању, као најодговорнији задатак у читавој својој дипломатској каријери, утолико пре што је „питање Степинца” – дуго осам деценија – сажимало низ историјски прећутаних и, захваљујући комунистичкој пропагандној историографији, „заташканих” чињеница, од застрашујућег геноцида у Јасеновцу, амбивалентног третмана усташких челних бојевика после рата, све до цензурисања истине о правој природи НДХ: та „завера ћутања” о броју жртава и о начину њихове егзекуције у овој нацистичкој државној творевини, конструисана уз *imprimatur* Католичке цркве, па самим тим и загребачког надбискупа, подастирала је простор за непојамно колективно преумљење, за нове пароле попут „братства и јединства” и „равноправности свих народа и народности”, којима је требало конституисати нову идеологију и успоставити монистичко, у много чему појед-

ностављено, обездуховљено и радикално секуларизовано тумачење стварности. У тој идеологији, узгред речено, сваки покушај указивања на богатство (српске!) традиције и на потребу за превредновањем националних културних вредности био је апсолутно непожељан, а прећутно и забрањен.

Скрећемо пажњу читаоцима управо на овај уломак из раскошне дијалогске књиге господина Милоша Јевтића и академика Дарка Танасковића под називом *Хоризонтии смисла* из више разлога, од којих су најважнија два: мимо очекивања шире јавности, дошло је до разговора између представника двеју цркава, и то на основама међусобне толеранције, смирене расправе и уважавања аргументата учесника тог дијалога од историјске важности за даљи развој односа између западног и источног крила хришћанске религије; други је везан за озрачје тог „сусрета” које нам је проф. Танасковић, користећи свој аполонски складан језички стил, успео тако јасно да упризори и дочара у готово пастуозним „ликовним” ефектима (његови се крокији могу, без икакве произвољности, поредити са овлашним, а упечатљивим портретима Драгољуба Јовановића, објављеним у књизи *Медаљони*). Када га је папа Фрања љубазно замолио да се укључи у разговор, проф. Танасковић се, након протоколарних израза захвалности, латио опомињућих речи угледног кардинала Камила Руинија, а који је једном приликом направио оштру дистинкцију између предубеђења и предрасуда: проф. Танасковић је, свестан важности разговора (и, наравно, претпоставки на којима би дијалог требало да почива!) указао на то да би „предубеђења била заснована на одређеном доживљавању и тумачењу чињеница”, док су предрасуде углавном без реалног упоришта у чињеницама, и највећма се заснивају „на предуверењима без покрића”, додајући да би ове потоње ваљало ставити изван видокруга саме расправе. Овај Танасковићев предлог, који је у бели-

нама редова говорио више него у самим речима, није био само део куртоазног наратива, нити је био нови „доказ” о филолошким коренима његових посвемашњих полихисторских увида, него је означавао, као и сâм догађај, оправданост професоровог дубинског разумевања запретаних историјских кретања у којима, да парафразирамо нашег најугледнијег и најутицајнијег оријенталисту, доминира спознаја да се у дуготрајним дисконтинуитетима може уочити клица нових континуитета, као што се и у наоко чврстим континуитетима може наслутити приметак неочекиваних, па и трагичних дисконтинуитета. За многе просвећене лаике, па и за ужестручну религиолошку елиту, дијалог између двеју цркава био је неоправдан и „неприхватљив”, премда је било очекивано да се мукла nelaгода прекине с обзиром на то да су се на глобалном плану „цивилизацијски сукоби” почели разбуктавати до таквих размера да је опстанак Човека на овој планети, том трајном боравишту свих пролазних и пропадљивих ствари, био озбиљно доведен у питање. Чак и ако су неки изванхришћански чиниоци допринели убрзавању дијалога у вези са једним колико персоналним толико и национално симболичким проблемом, то не може засенити утисак да је поменути разговор, нарочито у светлости његовог исхода, ма колика да му је трајност, преломни догађај у односима двеју конфесија и међунационалних интеракција у епохалној кризи нашег савремеништва. Тек се из те перспективе могу разумети Танасковићева више пута поновљена упозорења, налик путоказима за освешћивање нужности поунутрашњења буберовског „Ја–Ти” односа, и, уже посматрано, за одмеренији, толерантнији и рационалнији интерцивилизацијски дијалог: „На противника не гледати као на непријатеља!” и она друга Танасковићева опомена по којој се, понављамо, благодаревћи знању, „у историјским дисконтинуитетима морају умотрити клице нових континуитета, а да у нао-

ко чврстим континуитетима ваља уочити злоћудне заметке надолazeћих дисконтинуитета”. То нас неодољиво подсећа на ону оштро изречену „заповест” академика Танасковића из књиге *Аутиномија мишљења* (због чега смо и наговорили да се *Хоризонти смисла* могу читати и као неформални „наставак” претходне коауторске књиге господина Милоша Јевтића и академика Дарка Танасковића): „Незнање више не може бити оправдање или застор за прикривање других недостатака и слабости.” Алудирајући на менталитетске, ендемске мане српског народа, од брзоплетог одлучивања у кризним временима, неутемељене „патриотске” самоуверености која често титра на граници колективне гордости и самозаборава, све до алармантне духовне запуштености, академик Танасковић развија и продубљује научавања Владете Јеротића, по којима је антрополошки белодано да је „човек крхко биће”, а да је том и таквом човеку „најтеже да разговара са другим човеком”. Академик Танасковић управо из тих разлога, а вођен искреним родољубивим поривима, без икаквог педагошког „придикована” указује на императив увиђања ширег историјског платна, свестан да и у надолazeћим временима нема идеалних решења (уосталом, „идеално” и постоји само у сфери – идеја!), али да картезијанско мотриште мора бити оно које ће имати снагу општеобавезујућег руководног начела у одлукама које могу бити пресудне за судбину српске националне егзистенције у овој неизвесној „стихији савремености” (хотимично користимо назив књиге Михаила Ђурића, мислиоца који је по обиму полихисторског знања, по заводљивости и сугестивности беседничког дара, и по моралној ауторитативности интелектуалац коме се академик Дарко Танасковић, од свих савременика, највише приближио).

Књига *Стихија савремености* објављена је спочетка седамдесетих година прошлог века, у времену када су го-

тово све умне главе изражавале зазор пред том „лавинаом садашњости”, слутећи да апокалиптични сценарији могу означити крај људске цивилизације. Многи од тих мислилаца, махом филозофа, своју су забринутост, *mutatis mutandis*, усредсређивали на непосредну опасност од (и) рационалне употребе нуклеарних бомби, из чега су извлачили закључак о свеопштој плашњи која није страх од нечег конкретнoг, већ напето осећање неснађености пред реалношћу која се дубински није могла појмити, нити је човек, „бачен у њу”, а притом духовно обескорењен, могао пронаћи неки спасавајући смисао и душевни спокој. Таква „духовна ситуација времена” навела је већину на размишљање о „крају историје”, синтагми која није била ни у каквој приснијој вези са касније писаном, „гласовитом” Фукујамином књигом која је, уобличена из крајње политичких мотива, циљала на „крај” идеолошког такмаштва и коначни тријумф неолибералног социјално-економског концепта. „Данас је свима на уму само мисао о неприродном, насилном завршетку историје, дакле о крају који може да изазове човек својим непромишљеним поступком, услед тога што не познаје прави циљ коме историја тежи, док се раније мислило на природан завршетак историје, на њено смисаоно окончање, на спонтано испуњење њеног унутрашњег одређења”, записао је у поменутој књизи Михаило Ђурић пре више од пола века. Баш у тим данима појављују се и кудикамо радикалнија размишљања која онтолошки доводе у питање и саму идеју Човека, а не само његово устрашено тумарање усред непознатих феномена пренатрпане и неразумљиве стварности. Таква је, примера ради, књига Гинтера Андерса под симптоматичним насловом *Застарелости човека*, коју проф. Танасковић узгред помиње у *Хоризонтима смисла*, иако је очигледно да он у одговорима на питања господина Јевтића са Андерсовим ставовима води непрекидан и плодотворан дијалог.

Суочен са изазовима нове, кибернетичке ере, која је свој пароксизам „обзнанила” наглим развојем „вештачке интелигенције” и њеним несагледивим последицама по судбину васколиког човечанства, проф. Танасковић такође не умањује бојазан од наглог, неприродног „краја историје”. Њему није далека Андерсова „горка”, мановски интонирана иронија у вези са смелом тврдњом о „застарелости човека”, али се аутор студије *Ислам: дојма и живои* усредсређује на могућности избављења људске врсте од стихије која се отела његовој рационалној контроли. Андерс отворено упозорава да никако није исто да ли смо, као творевина Бога, или природе, немоћни, односно смртни, или смо такви захваљујући свом махнитом делању. „Под тим подразумевам да данас (половина прошлог века – *најомена Ж. С.*) нисмо примарно ’смртна’ него смо ’усмртива’ бића”, додајући јетко да се Аушвиц и Хирошима, истина, могу потиснути из свести, али да се њихова „поновљивост” не може потиснути. Инсистирајући на овим двама трагично непојамним догађајима који додатно откривају тамне аспекте човекове природе, Андерс ипак закорачује на трулу даску психолошког редукционизма, истрајавајући у својим крајње особеним увидима толико догматично да, користећи сва лична литерарна умећа, закључује да је „тзв. ’природна смрт’ постала опсолентно посебна повластица”, с обзиром на то да је могућност „насилног самоуништења човечанства непрестано вирулентна”. Проф. Танасковић, разуме се, има на уму ова далекосежна упозорења; он ниједном речју не покушава да ублажи аутодеструктивне пориве човекове, али избегава замке сваког психологизма опредељујући се за филозофско-филолошки угао гледања на кризу која није настала напрасно, без свог дубљег историјског залеђа. Управо из тих разлога ово наше приближавање Андерса и проф. Танасковића не би требало пребрзо оквалификовати као ескападу, несмотреност која

одвлачи пажњу од садржине књиге коју покушавамо да приближимо најширој читалачкој публици. Напротив! Назив дијалогске књиге угледног културног посленика Милоша Јевтића и академика Дарка Танасковића наизглед је саморазумљив, али реч „смисао” и њен уобичајени значењски призив, у самом наслову списа, може нас навести на погрешан утисак да су „хоризонти” дефинисани психолошким, а не „духовним” приступом (изоштрено посматрано, ни назив *Хоризонти духовности* не би био неприкладан, тим пре што проф. Танасковић непрестано указује, и у овом спису напосе, да је „обездуховљеност” један од кључних разлога опште пометње у којој се савремени човек, не без своје кривице, ненадано обрео). Ако се у неким деловима своје књиге опредељује за психолошке консеквенце „застарелости човека”, у другим поглављима Андерс је, готово свим расположивим полемичким средствима извргао руглу „помодну популарност” чувеног дела Виктора Франкла *У појрази за смислом*, уводећи и „смисао” у евиденцију превазиђених, „застарелих” човекових својстава, посредно актуализујући недостижне гносеолошке домете Музиловог романа *Човек без својстава*!

„Не, осећање ’бесмисла живота’ није патолошки симптом који треба лечити, него је, с обзиром на факат бесмисла, сасвим оправдано осећање, знак сачуване спремности за истину, да баш не кажем: симптом здравља. Разуме се, ова спремност за истину, колико год то звучало парадоксално, захтева да прекинемо трагање за ’смислом.’” Ношен егзистенцијалистичким заносом, Андерс не преза од тога да „смисао” сведе на „измишљено занимање” (у том погледу цинично помиње „резбарски рад или скупљање марака”, као подврсту смислених делатности!), и додаје да је општеприхваћен термин за ту врсту човековог делања која производи осећање смисла и среће због тог смисла – „*hobby*”!

Далеко је од нас и помисао да се, баш на овом, кључном месту нашег скромног увода, бавимо утанаचाвањем вишезначности речи „смисао” или насилним, вештачким противстављањем два светоназора на подлози једног појма! Јер, проф. Танасковић као расни, рођени филолог, боље од других интелектуалаца, зна све гносеолошке валере речи у наслову своје (коауторске!) књиге, али нас његово опредељивање за ту, а не рецимо већ поменуту реч – „духовност”, наводи на помисао да је његов филозофски приступ колико егзистенцијалистички, толико још више – феноменолошки (кад год је питан о неком проблему за који сматра да је изван његовог ужестручног знања, проф. Танасковић начини отмени отклон и одговори: „За то подручје знања ја нисам квалификован...”; не мари што нас његова потоња елаборација уверава у супротно!). Свеколико разнородно знање академик Танасковић гради на феноменологији како ју је у једној прилици дефинисао Хусерл: „Феноменолошки метод критике сазнања, феноменологија [као] општа теорија суштине, у коју се сврстава наука о суштини сазнања”, јесте (научна) основа од које наш најутицајнији религиолог креће у разлиставање свих феномена које подвргава ригорозном анализовању. На другом месту, у коме као да описује Танасковићев особени методолошки поступак, Хусерл, парафразирамо његове опаске, сматра да примери морају бити пред очима, али они то не морају бити на начин опажајног стања ствари. За посматрање суштине (а суштина је увек крајњи циљ Танасковићевих анализа и синтеза!) рангирају се опажај и фантазијска представа као сасвим једнаки, из обеју се подједнако добро може сагледати, апстраховати иста суштина, као подлога може њој да служи и фантазија и присећање, чак. Одакле нам и помисао да један осведочени поборник научног рациоцентризма (у најбољем значењу тог израза), прворазредни картезијанац, може уопште да се доведе у гносеолошки сљуб са –

„фантазијском представом”?! Да ли смо, иницијатички тумачећи дело *Хоризонтии смисла*, несмотрено залутали, вођени личном фасцинацијом и осећањем страхопоштовања, на странпутичну богазу погрешних закључака? Одговарамо одречно, с обзиром на то да смо пре више од једне деценије били у прилици да помно ишчитамо Танасковићеве преводе арапске поезије, сабране у антологијској књизи огледа и превода из арапске књижевности под називом *Голуб који није њосџао њџица*, чаробну стваралачку творевину која нам је спустила светлост и на осојну страну Танасковићевог бића, сеновиту димензију у којој се, поред врсног познавања арапског језика и књижевности, помаља и једна фантазијска димензија његовог полихисторизма. Испод површине његових истанчаних препева неких лирски обојених песама, осетљиво ухо ће чути звук, дубоко, једва чујно, као ромор воде која се наслућује, звук једне сензибилне „феноменолошке” фантазијске душе из чијих зденаца се рађају сва вишеструка знања проф. Танасковића и, у крајњој линији, читав његов персонални светоназор. Ослушнимо накратко неколике стихове његовог препева песничке проповеди Абул-касима Шабија:

»[...]

Ти... ти си живот у милини,
младости свих годишњих доба, изнова.

Ти... ти си живот, у теби и очима твојим
знамења су његових бескрајних чини.

Ти си свет од песама, од снова,
свет чаролије, и непрестаних привиђења.

Ти си изнад маште, поезије и уметности,
изнад разума и свих познатих нам међа.

Ти си моја светиња, светилиште и свануће моје,
пролеће мени ти си, занос и вечно постојање.”

Или препев неколиких стихова Низара Кабанија, чије је поетско прегнуће проф. Танасковић речито спрегнуо у наслов – *Надахнутио дејинњсйво и сазревање љубави*:

„[...]

А љубав, све се у сличности сли,
Као што је лишће у шуми.

Слаб сам да истински волим мрава,
Да волим облак... да волим облутак...

Твоје слатке усне моју коб не могу решити,
Она је у овој свесци и мастионици...

Пред нама су сви путеви затворени...
Избављење је... речима сликати.”

Тек сада, чини се, када смо одасвудно обасјали и оне, оку мање доступне закутке Танасковићевих стваралачких постигнућа, постаје кудикамо јасније зашто се наш најугледнији оријенталиста, уз сагласност свог подстицајног саговорника, господина Милоша Јевтића, определио за наслов ове дијаложке књиге – *Хоризонти смисла*, иако непрестано упозорава да је „обездуховљеност” савременог човека највећа претња његовом нестанку, па, стога, и неприродном, насилном „крају историје”. Чињеница коју је он сигурно имао на уму јесте да „духовност” код скромно образованог читаоца изазива религиозно-сакрални призив, и да би је због тога ваљало заменити речју „сми-сао”: у Танасковићевом научном и филозофском обзорју *сми-сао* има знатно шире значење од телеолошког усме-

рења (нека нам буде опроштен хотимични плеоназам!), од неког неодређеног „циља” ка коме се, снагом личне воље, треба упустити у авантуру „трагања за смислом” који се баш у том циљу находи. То „трагање”, по дефиницији, креће се од човека према нечем, махом материјалном – „спољашњем”, док проф. Танасковић у замишљеном поретку „путовања” најпре има на уму „археолошки” зарон у себе, могућност сусрета са властитом Сенком, па тек потом, када процес индивидуације сазри (јер се никада не може окончати!), усмеравање свог знања, фантазије, љубави, доброте, сензибилитета, духовне радозналости и истинољубља према нечем изван њега, сврховитом, што читав његов приступ чини надсубјективним, да не кажемо – метафизичким. Проф. Танасковић одавно упозорава на опрез у вези са наглом секуларизацијом човековог света, процесом који га је нагнао да раскине са свим општеобавезујућим узорима и обрасцима, са доскора недодирљивим хуманистичким идеалима, речју – са сваком трансценденцијом, што подразумева да писац књиге *Пустио њурско* религијска осећања сматра нераскидивим, конститутивним састојком логосног поимања света и живота (он, притом, даје предност и подстиче веру, а не – веровање!), док агностичком или атеистичком доживљају смисла свега бивствујућег не упућује ниједну критичку или беспошtedно ниподаштавајућу реч.

Ако се ублажи радикализам Витгенштајновог наука по коме „границе човековог језика јесу границе његовог света”, онда је белодано да је духовни свет проф. Танасковића ренесансно богат, а да су његови „хоризонти смисла” недогледно широки. Уосталом, саговорник господина Милоша Јевтића је на питање о судбини (српског) језика дословце изрекао своје филолошко-онтолошко становиште: „Језик је неодвојив од човека, од његове историјске судбине и живота у свакој савремености. Није претерано рећи да човека не би било без језика, да о људ-

ској заједници и не говоримо” (овде се нећемо превише задржавати на Танасковићевој озбиљној зебњи према будућности српског језика, жестоко притиснутог „упадом” туђица и лингвистичким дериватима дигиталног доба). „О језику би се, са разних становишта, могло бескрајно дуго говорити, а да се никада сложена и вишедимензионална језичка проблематика не захвати у целини и не протумачи све оно чиме нас ставља пред испит разумевања и одговорности језиком привилегованих бића”, напомиње академик Танасковић.

Мислилац античке „златне мере”, проф. Танасковић предано истрајава у напору да се систематски негује свест о важности не само посвемашње духовне плуралистичке цивилизацијске традиције, него и оне српске, даље и ближе, нарочито послератне, која је неправедно скрајнута и непрекидно изложена грубим историографским фалсификатима. Чак и када наши западни суседи покушавају да умање његове политичке и културолошке, аргументима поткрепљене вредносне судове, називајући га „националистом”, проф. Танасковић износи нове доказе о изохименској природи српске културне традиције. Чудно је да у његовим настојањима нико није уочио континуитет са племенитим увидима Исидоре Секулић која, пишући о разноликим феноменима европске културе, никада није испуштала из вида отвореност српског националног и духовног идентитета, инсистирајући на становишту да тај идентитет није никакво „заграђивање”, нити страх или „мржња на све ненаше”, него „ведро лице, отворена памет, отворено срце, несребичност у сваком облику”. Та отвореност „лица, памети и срца”, по Танасковићевом мишљењу, нипошто не потиче из инфериорне простодушности или наивности – тачније, није и не сме бити рудиментарна, него је последица суверене укореењености у сопствено тле као средиште у односу на које морају реферисати сва открића „туђинских” појава и вредности. У овом прећутном

дијалогу између Исидоре Секулић и Дарка Танасковића доминира реч милозвучне мелодије а продорне значењске поуке – „изохимена”, која најчвршће повезује конститутивне чиниоце српског националног идентитета. Изворно, тај термин преузет је из географије и означава линије које на картама повезују тачке с истом средњом зимском температуром: изохимена од 0, рецимо, почиње негде испод Шпицбергена, а губи се на јужном Кавказу. Она, дакле, као симболичка графика значи: да постоје врло одређене везе између јако растављених тачака, да многа врло карактеристична појава није јединствена појава; да многи југ није прави југ, а да над многим севером има још север. Слично је и са различитим, удаљеним цивилизацијама које један Ум, у нашем случају Ум проф. Танасковића, потпомогнут знањем и феноменолошком фантазијом, спаја изохименском линијом у невидљиву али неизбежну и плодносну логосну међузависност.

Као холистички методичар, проф. Танасковић целокупну традицију, свеколико наше духовно и културно наслеђе, не поима као скуп прошлих већ трајних, универзалних вредности, што га у очима многих чини „конзервативним авангардистом”. По његовом мишљењу, наша национална традиција није статична, једном засвагда дата, него је податна за савремена преиначавања и саображавања оним новинама које су јој комплементарне и духовно сродне: српски национални дух није, нити може бити статичан, он се мора изложити сталним преображајима да бисмо га одиста могли присвојити и на њему градити и развијати властите идентитетске предности – не смемо се препустити јаловом „оптимизму сећања” и ламентирању над прохујалим временима српског националног процвата.

„Духовна ситуација времена” није наклоњена нашим настојењима да останемо своји а да истовремено пригрли-

мо оно универзално „ненаше” које нас чини самосвојним, али, истовремено, и интегралним делом епохе чија нас духовна насумичност, уз нестанак сваког „небеског”, трансцендентног поретка чини изразито неспокојним, немирним и егзистенцијално застрашеним. На изазове „вештачке интелигенције”, а у контексту предикција о „крају историје” и српској духовној националној судбини, проф. Танасковић, подвлачећи своју „неквалификованост” за поменути феномен у настајању, ипак износи ставовиште које у сваком од нас мора изазвати како крепко отрежњење тако и депатетизована песимистичка размишљања. Проф. Танасковић наглашава да више верује у „природну”, негу у „вештачку интелигенцију”, ако ни због чега другог оно због прости чињенице да је прва створила ову другу. „Опасност је у томе да се природна интелигенција, изгубивши осећање мере услед опијености хибридсом (све)моћи и стремљењем разноврсним циљевима од којих су неки морално сумњиви, а други интересно безобзирни, не преигра и не закорачи у граничне пределе немогућности контролисања свога изума.” Као илустрацију те своје рационалне зебње, академик Танасковић наводи парадигматски пример Нила Харбисона и његовог субјективног самодефинисања након што су му у мозак уграђени чип и антенице ради омогућавања разликовања боја: „Киборг је осећање идентитета. У мом случају, то је осећај да сам технологија, осећај да нема разлике између софтвера и мозга, то је оно због чега осећам да сам киборг.” Харбисон иде и даље у својим футуристички смелим проценама: „Генерација која одраста са технологијом је већ технолошки сједињена са њом, па биолошко сједињавање није велики корак.” Нисмо ли изнова на терену „застарелости човека”, ако се догоди оно исто што је горко искусио Опенхајмер, када се његово племенито откриће изметнуло у митску неман кадру на непланирано „оцеубиство” и ефикасно, а морбидно уништење чо-

вечанства?! Проф. Танасковић ипак налази простор за релативни оптимизам, и то ако се нови изум природне интелигенције стави под глобалну моралну и правну нормативистику, и ако се институционално успоставе осујећујући механизми за разнолике видове злоупотребе и (ауто)деструкције (овде нећемо износити своје увиде у савремено стање права у пракси, а још мање о третману норми које би, под окриљем државе, требало да успоставе политичку равноправност, правну сигурност и социјалну уравнотеженост, а све у циљу спречавања личне или ужегрупне самовоље: небитно је што се тај проблем, управо на сложеном питању „вештачке интелигенције”, намеће сâм по себи!).

Егон Шиле, нама најдражи модерни фигуративиста, имао је неслућени дар да неколиким линијама, остављајући неиспуњеним замашне беле површине платна и хартије, дочара лепоту тела или лица оног бића које пред њим позира. Те слике и цртежи наизглед су се причинјавали недовршеним, иако би и најмања, додата тачка нарушила савршени склад упризорене целине телесности и карактера бића. Овом нашем предговору недостаје једно својство проф. Танасковића које је, ипак, кључно за разумевање његове ауторитативне личности, а које није тако наметљиво очигледно. Исповедно описујући своја осећања према супрузи Весни која је променила светом прошле године, проф. Танасковић је признао да се уз Весну „скоро пола века осећао некако сигуран, заштићен њеном љубављу и бригом. [...] Ње нема, али је и даље свакодневно са нама”. Реч „љубав” је она која, заправо, кохезивно повезује сва наведена својства, све врлине раскошне личности академика Дарка Танасковића... љубав према ближњима, љубав према пријатељима, љубав према науци којој је посветио читав свој живот, љубав према свом роду коме је оставио у наслеђе толика значајна и незаобилазна дела, настала и из потребе да се као нација не препустимо наметнутом

колективном самозаборау и идеолошки пројектованом императиву да само и искључиво морамо „гледати у будућност”, као да смо настали „из пене” – *ex nihilo*, без историјског памћења и без свести о властитим метафизичким, „небеским” заветима: наш најзначајнији оријенталиста, арабиста и религиолог, прозорљив а несклон брзоплетом прихватању „фурије ишчезавања” (Хегел), Дарко Танасковић је доброхотан, предусретљив према сваком ко би могао обогатити нашу културну и духовну баштину. Када га је, примера ради, Слободан Селенић замолио да му, својим истанчаним познавањем муслиманских културолошких образаца понашања, припомогне у што уверљивијој индивидуализацији и мотивацији једног од јунака *Пријатеља*, Истрефа Верија, проф. Танасковић ни за трен није оклевао, већ је на молбу поштованог колеге исписао акрибичан есеј о етнолошким аспектима уобичајеног, специфичног понашања припадника поменуто вероисповести. Заузврат, када је роман угледао светло дана, од проф. Селенића добио је примерак са посветом у којој је, између осталог, популарни романијер записао: „Драгом Дарку Танасковићу, 'коаутору' овог романа...”! Када смо га у позну јесен 2014. године срели у Његошевој улици како брзим кораком хита некуд, док му ветар раскриљује пешеве мантила, обратио нам се речима које нико не би могао заборавити: „Јесте ли видели књигу Злате Бојовић *Историја дубровачке књижевности...!*? Верујте, толико сам се обрадовао, као да сам је ја написао!” Такво, за данашње окрутно време, несвакидашње признање сведочи о томе да његово слојевито биће почива на непатвореној, аутентичној – *љубави*, из које се гранају сва његова знања и поуздани научни увиди (пријатно је чути сведочење дојена српског и југословенског јурнализма Војислава Лалића, који је, не познајући новог амбасадора у Турској Дарка Танасковића, од свог колеге Гамала Абдела Насера чуо изразито похвалне речи о тек приспелом амбасадору:

„Упознао сам јуче амбасадора Танасковића и разговарао са њим. Морам ти признати да, од свих странаца које сам срео, он најбоље познаје збивања у Турској и у нашем региону. Невероватно је како добро познаје арапски језик, боље од педесет одсто рођених Египћана.” Излишно је претпостављати колико је господин Лалић морао бити поносан када је чуо ове речи усхита о нашем амбасадору из уста једног странца!).

Ова дијалогска књига може се читати и као својеврсна „аутобиографија о другима”, да се латимо духовитог наслова Михизовог мемоарског списка: из сећања проф. Танасковића спонтано се помаљају најзначајнија имена наше науке и културе, од Георгија Острогорског, Радована Самарџића, Фахима Бајрактаревића, Виде Марковић, Божидача Ферјанчића, Радована Биговића, Васка Попе, Лазара Трифуновића, све до Драгоша Калајића, Бора Драшковића, Милована Миће Данојлића, Матије Бећковића, Слободана Цице Перовића, митрополита бачког Иринеја, митрополита црногорско-приморског Амфилохија, Владете Јеротића, Добрице Ћосића, Павла Ивића, Милке Ивић, Ива Андрића и других. Њихови овлашни али упечатљиви портрети, писани „речима које сликају”, привући ће велику пажњу најширег читатељства, у то не треба сумњати!

Приводећи овај предговор крају, остаје нам да закључимо да је Дарко Танасковић израстао у интелектуалца европског формата, који је у свом послању успео да спрегне ерудицију истинског свезнадара и полиглоте, елоквенцију даровитог преноситеља разноликих знања којем је међу савременицима тешко наћи равна, и мудрост мислиоца који са највишег мотришта промишља метеж „стихије савремености”. Он то чини без манихејске одрешитости, идеолошких предрасуда и политичких поводљивости, а све у духу андрићевске аполонске мере изваганог про-

суђивања историјских и актуалних епохалних превирања. Људска завист, за коју је блаженопочивши патријарх српски Павле, према сведочењу Владете Јеротића, рекао да је гори грех од гордости, онемогућила је његово легитимно чланство у најзначајнијој српској научној и уметничкој институцији, као и стицање титуле емеритуса на факултету на коме је провео читав свој радни век. Синдром „Енгрове виолине”? Можда, премда било каква рационализација ових отровних дејстава „нечистих сила” није наудила његовом угледу који јавно нико не може довести у питање.

Дарко Танасковић је и овом књигом, уз луцидне подстицаје неуморног културног делатника, господина Милоша Јевтића, доказао да је особени репрезентант „најбоље Србије”. Мислилац широких видика, познавалац многих језика и цивилизација, херменеутичар разликотворних теолошких и идеолошких доктрина, оставио је дубок траг и на дипломатском подручју. Његове скрупулозне и одмерене процене међународних односа, геополитичких и геостратешких замршених прилика, послушкују се с посебним маром како у домаћој тако и у интернационалној ускостручној јавности.

Ипак, академик Дарко Танасковић био је и остао изданак велике лозе српских професора, чија се имена помињу с нескривеним поштовањем и искреним дивљењем. То је највећи комплимент који се Дарку Танасковићу може упутити и то је највиши могући статус за који се једно независно мислеће биће у овој опакој средини закржљале културе јавног деловања уопште може изборити. Јер, „у сваком свом и најситнијем поступку, он је цео присутан”, због чега нам његови *Хоризонџи смисла* могу помоћи да се приберемо и потражимо путеве избављења из таме у којој смо се драматично и ненадано обрели.

Жељко Симић

Аутор портрета Михаил Кулачин

Професор Дарко Танасковић рођен је 4. јануара 1948. у Загребу. Класичну гимназију завршио је у Београду (1966). На Филолошком факултету, такође у Београду, дипломирао је оријенталну филологију (1970), магистрирао (1972) и докторирао (1979), дисертацијом *Арајски језик у савременом Тунису – дијалозија и билингвизам*. На Катедри за оријенталистику истога факултета, од 1981. године као редовни професор, предавао је више предмета (Арапски језик, Турски језик, Увод у оријенталну филологију, Арапску књижевност, Персијску књижевност, Основе исламске цивилизације, а на постдипломским студијама Увод у упоредну граматику семитских језика, Лингвистичку и Књижевну арабистику, Ислам и хришћанство, Исламски фундаментализам...). Пензионисан је 2018. године. Објавио преко 1000 научних и стручних радова из области широко схваћене оријенталистике, међу којима и књиге: *Арајска дијалозија* (1977), *Суфизам* (с И. Шопом, 1981, 2012), *Арајски језик у савременом Тунису* (1982), *Контрасивна анализа арајској и срјскохрвајској језика* (1982), *У дијалогу с исламом* (1992), *Турско-срјски речник* (у коауторству са С. Ђиђићем и М. Теодосијевић, 1997), *На Исјоку Зајада* (са М. Јевтићем, 2000, два издања), *Ислам и ми* (2000, четири издања), *Јујоисјок Србије. Конјинуијетј кризе и мојући исходи* (са групом аутора, 2001), *Граматијика арајској језика* (са А. Митровић, 2005, два издања), *Ислам: дојма и живој* (2008, 2018), *Аујономија мишљења* (са М. Јевтићем, 2009, 2016), *Неоосманизам* (2010, 2011, 2015), *Голуб који није јосјоао јјијица* (2012), *Белези времена* (2014), *Из дана у дан* (2015), *From Neo-Ottomanism to Erdoganism* (2016), *Пусјо јјурско...* (2020, 2021), *Бошњаци*

на сѣранѣуѣици „босансѣва” (2023), Релиѣија у друшѣвѣу, кулѣури и ѣолиѣици (2024), Алија – улема или балија? (са Ненадом Кеѣмановићем, 2024). Неколико књига и више радова Дарка Танасковића преведено је на стране језике.

Професор Танасковић је по позиву предавао на универзитетима у Сарајеву, Скопљу, Алжиру, Триполију и Риму, као и на Високој школи за друштвене науке (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales – EHESS) у Паризу (1984); од 1990. члан је Извршног комитета Евроарапског универзитета (Université Euro-Arabe Itinérante) у Риму, а 1995. је изабран у Европску академију наука и уметности (Academia Scientiarum Et Artium Europea – Салцбург). Дописни је члан друштва за турски језик (Türk Dil Kurumu) у Анкари (2000) и инострани члан Академије наука и умјетности Републике Српске (2015), као и члан Научног друштва Србије (2016) и Српске подружнице Римског клуба (2019), Гостовао је на већем броју универзитета у земљи и свету и одржао низ јавних предавања из домена оријенталистике и исламологије. Од 1999. године држао предавања на Академији за дипломатију и безбедност (Београд), Факултету за медије и комуникације (Београд), Православном богословском факултету (Београд), Факултету политичких наука (Бања Лука) и Филолошком факултету (Бања Лука). Био је сарадник Београдске отворене школе (БОШ) и, раније, Института за геополитичке студије (Београд). Професор по позиву на ЕСПД Универзитету УН у Београду (од 2007), а потом професор емеритус (од 2019). Члан је Удружења књижевних преводилаца, Удружења књижевника Србије и српског ПЕН-клуба. Од 2010. члан је Спољнополитичког савета Министарства спољних послова Србије, а од 2013. неколико година био је председник Савета Дипломатске академије „Коча Поповић” при МСП. Почасни је председник Друштва српско-азербејѣанског пријатељства (2016). Председник је Одбора за оријенталне студије Матице Српске (2023).

Дарко Танасковић је, током универзитетске каријере, поред осталог, био управник Катедре за оријенталистику, продекан, председник Савета и Управног одбора Филолошког факултета, члан Комисије за матичност, Управног одбора и Савета Универзитета у Београду, као и председник Одбора за хуманистичке науке при Заједници, односно Министарству науке Србије. Био је члан Управног одбора Института за књижевност и уметност у Београду, Управног одбора ватерполо савеза Србије, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић”, Коларчеве задужбине. Професор Танасковић је председник Управног одбора Народног музеја у Београду (од 2013) и члан Управног одбора СКЗ, Управног одбора Матице српске.

Професор Танасковић бавио се и дипломатским радом. Од 1995. до 1999. године обављао је дужност амбасадора СРЈ у Турској и (1998–1999) у Азербејџану, као први амбасадор СРЈ у овој земљи. Именован је, марта 2001, за члана југословенске Комисије за истину и помирење. Од 2002. до 2008. године био је на дужности изванредног и опуномоћеног амбасадора СРЈ при Светој Столици (у Ватикану) и, као први амбасадор СРЈ, при Малтешком витешком реду. Од фебруара 2015. до августа 2018. био је стални представник Републике Србије при Унеску у Паризу. Папа Јован Павле II одликовао га је (октобра 2004) орденом Великог крста реда Пија IX, а Велики Мајстор Малтешког витешког реда (октобра 2005) орденом Великог крста Реда за војничке заслуге.

Дарко Танасковић је био члан Мешовите православно-католичке комисије за заједничко разматрање личности и дела кардинала Алојзија Степинца (2016–2017). Фебруара 2019. године Влада Републике Српске именовала је професора Танасковића за члана међународне Комисије за истраживање страдања Срба у Сарајеву од 1992. до 1995.

године. Од краја 2024. Д. Танасковић је члан Сената Републике Српске.

За допринос култури Београда, КПЗ Београда доделила му је признање „Златни беочуг” (2008), а 2014. КПЗ Србије „Изузетну Вукову награду”. Удружење књижевника Србије доделило је Дарку Танасковићу повељу за живот-но дело (2016). Као признање за укупан дипломатски рад, у Министарству спољних послова додељена му је титула првог „Доајена српског елитног дипломатског ешалона са лентом” (2018), а Министарство културе и информисања Србије доделило му је признање „Културни образац”, за посвећени рад на корист наше културе (2018). За допринос српској култури, Дарко Танасковић је 2021. године постао лауреат традиционалног признања „Беловодска розета”, а 2022. признања „Стефан Првовенчани” Рашких духовних свечаности. „За изузетне заслуге у јавним делатностима и постигнуте резултате у области филолошких наука” Председник Републике Србије одликовао је Дарка Танасковића сreteњском „Златном медаљом за заслуге” (2019), а Свети Архијерејски Синод СПЦ доделио му је (2018) „Орден Светог Саве” другог реда. Добитник је признања „Заслужни културни делатник” Светског удружења извођачких уметности, са седиштем у Јеревану (2019). Центар за развој Шајкашке одликовао је Дарка Танасковића орденом Крста војда Ђорђа Стратимировића (2021). Српски национални савет у Црној Гори доделио му је повељу за хуманост и науку „Др Божидар Бојовић – Слава Србину” (2022). Влада Републике Србије доделила је Дарку Танасковићу „Изузетно признање за врхунски допринос националној култури” (2023). Председник Републике Српске одликовао га је „Орденом части са златним зрацима”. Општина Херцег Нови доделила је 2025. године професору Танасковићу Повељу града и званично звање почасног грађанина.

Милош Јевтић

Разговарали смо почетком овога века, по Вашем повратку из Ватикана. Пре тога, били сте успешан амбасадор у Турској и Азербејџану, при Светој Столици и Малтешком витешком реду, а онда и наш стални представник при Унеску у Паризу.

Како сада – Ви сами – осматрате, па и оцењујете своје вишегодишње деловање и резултате, у свим тим, сумње нема, значајним годинама, и за Вас, али и за наше друштво и за наш народ?

Дарко Танасковић

Ваше питање се односи на године мог дипломатског рада. Да прво, ако дозволите, нешто кажем о томе како се уопште догодило да факултетску учионицу привремено заменим дипломатском униформом. О томе сам понешто рекао и у нашем претходном разговору, објављеном под насловом *Аутиномија мишљења*, па ћу овога пута бити кратак. Наиме, не може се рећи да сам дипломата постао баш сасвим случајно, иако је то било непланирано. Уопште, какво је место случаја у одређивању токова човековог животног пута? То је вечно отворено питање на које вероватно никада неће бити дат сасвим задовољавајући одговор нити ће оно престати да заокупља људе. Мој старији колега Никола Милошевић једном ми је рекао да би се можда могло говорити о дијалектичком јединству нужности и случајности. Допала ми се та формулација. Кад се уназад осврнемо на свој пређени пут и шта

смо све и зашто на том путу радили, не може, а да нам се не наметне недоумица о томе колико смо избора сами свесно учинили, а колико је избора нас изабрало. Елем, да друштвене околности створене распадањем југословенске федерације нису изискивале да се и професори и научници, као и својевремено у доба стварања Југославије, непосредно укључе у државне послове, готово је сигурно да бих на Филолошком факултету наставио да се до пензије мирно бавим граматиком арапског језика, арапском књижевношћу, упоредном граматиком семитских језика и исламском цивилизацијом, једном речју оријенталистичким темама и дисциплинама. Овако, процењено је да бих, захваљујући неким својим знањима, првенствено језичким и културолошким, могао помоћи представљању земље у иностранству и заступању њених интереса, чему сам се спремно одазвао, јер то је био једини начин на који сам у тим тешким и изазовним временима могао бити од користи заједници и свом народу. Тако сам постао и током петнаест година остао дипломата, иако Филолошки факултет формално никада нисам напустио и увек сам се између дипломатских мисија на њега враћао. Није, наравно, на мени да процењујем да ли сам и колико сам у дипломатској служби био успешан. Обрадовало ме је кад сам, као први са том титулом у нас, био проглашен за доајена српске дипломатије, што је, посебно за некога ко није, како се каже, каријерни дипломата, значајно еснафско признање. У целини, нисам се покајао што сам део активног деловања посветио дипломатији, стекавши немерљиво искуство посебне врсте и упознавши свет боље и свестраније но што би ми то иначе било доступно. А понешто сам ваљда и за општу ствар корисно урадио. Не бих се овом приликом шире освртао на своје амбасадорске мисије у Турској, односно Азербејџану, и при Светој Столици и Малтешком реду, јер је о њима било више речи у двама нашим претходним разговорима, па ћу се

позабавити оном последњом, при Унеску. Она је по много чему, и спољашњем и садржинском, а и резултативно, била најдинамичнија и најзанимљивија, иако на почетку није тако изгледало, премда су се узбуђења могла иза брда наслутити.

У Паризу сам боравио од 2015. до 2018. године, кад сам на сопствени захтев разрешен дужности сталног представника Србије, из приватних разлога. Нисам имао искуства у мултилатералној дипломатији и раду у међународним организацијама, што је поприлично различито од билатерале. Заправо, мултилатерална дипломатија је истовремено збир билатералних, јер билатерална је темељ односа међу државама, али је и више од тога збира. Деловање већег броја међународних субјеката у оквиру једне организације са посебним правилима намеће специфичну организацију и нужност да се симултано тка на више разбоја и да се у ходу успоставља координација у игри на више табли, уз праћење, колико је то највише могуће, понашања свих учесника или бар оних који су у датом тренутку и у датим околностима за земљу коју дипломата представља најрелевантнији. А за Србију су, с обзиром на њен не баш завидан међународни положај наслеђен из деведесетих година, заправо све државе биле важне, поготово када се о нечему одлучује на нивоу пленума, односно, у случају Унеска, Генералне конференције, а управо то је био случај са покушајем „Косова” да се 2015. године пробије у ову „специјализовану агенцију за образовање, науку и културу”, што је званични назив те значајне међународне организације из система УН. У таквим приликама сваки глас има исту нумеричку тежину, без обзира на то да ли припада Кини или Фиџију. Додао бих да и уопште, а не само кад се припрема или је у току нека усредсређена дипломатска кампања, у нас још увек није довољно сазрела свест о суштинском значају одржавања редовних дипломатских контаката и са оним државама које нам не изгле-

дају битне, јер оне то у одређеним околностима и те како могу постати, па је онда тешко, а и непријатно, на брзу руку покушати стећи њихову благонаклоност. Сећам се, рецимо, кад сам, као специјални изасланик министра спољних послова путовао у Иран, да настојим убедити техранске званичнике у потребу њиховог опредељења против прихватања мишљења Међународног суда правде о легалности косовске декларације о независности. Наишао сам на веома коректан пријем и уверавање да се Иран у вези са проблемом „Косова” придржава норми међународног права и да добро знају да је то, као и Израел, амерички и западни пројекат, премда у земљи постоји снажан унутрашњи притисак неких наглашеније исламистичких кругова да се у вези са овим осетљивим питањем промени курс и искаже солидарност са муслиманском браћом на КиМ. Нису, међутим, пропустили да ме замоле да свом министру спољних послова пренесем поруку да не би било лоше да он, који стално лети по свету и не излази из авиона, бар једном технички слети и у Техеран, да га новинари фотографишу, како би се могло рећи да је физички био у пријатељској држави која има разумевања за Србију, а коју он и други наши званичници у великом луку обилазе, плашећи се замерки оних који нам у међународној заједници наносе највећу штету. Представник Лаоса при Унеску ми је, рецимо, рекао да ће они свакако гласати против пријема „Косова”, али да се не сећа кад је између његове земље и Србије последњи пут било неке званичне комуникације, што им баш није право. Ако у некој области вреди позната латинска изрека или начело *do ut des*, онда је то у спољној политици и дипломатији... У међувремену је описани селективан однос наше дипломатије знатно промењен, а број земаља са којима се успостављају и одржавају садржајнији контакти увећан. Наравно, да би се овакав тренд позитивне диверзификације убрзао и развио били би неопходни и

реално већи капацитети но што их наша дипломатија објективно може имати. Утврђивање приоритета је неминовно, али би се у томе морао примењивати што већи степен флексибилности и далековидости, тј. аналитичке антиципативности. Но, да се вратимо мом службовању при Унеску, на основу којег сам и дошао до закључака изнетих у претходном запажању.

Велико косовско искушење задесило нас је недуго после мог ступања на дужност сталног представника Србије. Нисам имао никаквог искуства са Унеском нити успостављених сарадничких односа са представницима других земаља. Делегација нам је била малобројна, али изванредног професионалног и људског састава. Све време током службовања при Унеску уживао сам привилегију да са мном раде људи са којима бих био спреман да поделим сваки изазов до краја живота. То се ничим не може платити нити надоместити. Иницијативу за пријем „Косова” у Унеско, после писма које је у том смислу из Приштине упућено генералном директору Ирини Боквој, покренула је Албанија, у чему ју је подржало и текст представке коспонзорисало још четрдесетак делегација, што за нас није деловало нимало охрабрујуће. Са разних страна су нам говорили да смо без изгледа да се успешно одупремо учлањењу „Косова”, да је то већ готова ствар и да бисмо најбоље учинили да почнемо градити формулу приступа новој реалности, са „Косовом” у Организацији. Нисмо, међутим, били спремни да као извесно прихватимо нешто што се није догодило и одлучили смо да се на сваки начин и свим расположивим политичким и дипломатским средствима супротставимо намери да се у Унеско, чије пуноправне чланице по Статуту могу бити само државе, на силу угура једна, у најбољем случају, парламентарна, непризната од половине међународне заједнице и формално под протекторатом УН. Поред тога што би улажење „Косова” у Унеско било погубно за наше и

онако озбиљно угрожено духовно и културно наслеђе и на КиМ, оно би *ipso facto* имплицирало државни статус наше јужне покрајине, што би за власти у Приштини био важан корак на путу међународног афирмисања. Морали смо се томе снажно, али и мудро одупрети. Од покретања иницијативе до гласања на Генералној конференцији протекло је грозничавих шест месеци које никада нећу заборавити. Радило се дословно даноноћно, како у Паризу, тако и Београду и у нашим дипломатско-конзуларним представништвима у свету. После краћег почетног несналажења и лутања, успостављена је пуна координација свих у ову акцију укључених државних органа и служби, али и широке мреже других институција, па и појединаца. Не памтим да је на једном послу од највишег националног значаја остварена тако добра организација, функционално коришћење свим расположивим знањима и испољено толико иницијативности, инвентивности, посвећености и ентузијазма. Зато ни успех није изостао, иако нам је полазна позиција била „испод нуле”. Имали смо, при свему томе, вероватно и нешто среће, али би она сама по себи била недовољна да нису испуњени сви други предуслови за стицање до далеке мете. Бранили смо, додуше, несумњиво праву ствар, али то у колоплетима међународне политике никако није гаранција победе, у шта смо се бар ми Срби толико пута у прошлости, а нарочито у најновијој историји, која у неким аспектима и даље траје, обилато и углавном болно уверили.

Могао бих Вам дуго говорити о тој напетости и непоновљивој дипломатској бици, о разним њеним појединостима, изненађењима, одушевљењима и разочарањима, анегдотским моментима и поукама, али ћу се задржати само на неким њеним, рекао бих, тежишним и резултативно најбитнијим димензијама, онако како их ја процењујем и доживљавам. Све време смо се суочавали са снажним и по много чему бескрупулозним лобирањем већег броја држа-

ва у корист „Косова”. Предњачиле су оне са Запада – САД, Велика Британија, Немачка, Аустрија..., али и муслимански блок, предвођен Саудијском Арабијом, Турском, Јорданом и још неколиким земљама, док су афричке државе биле приметно уздржаније, али су неке у опредељивању, без икаквог властитог уверења или интереса, послушно следиле своје бивше колонијалне господаре, пре свих Француску. Услед изразитог антиамериканизма, Латинска Америка била нам је већински наклоњена. У једном тренутку је, услед бесомучне и једностране пропагандне и медијске кампање из центара оних најактивнијих подржавалаца Приштине могло изгледати да је претежни део света против нас. А није било тако, што смо могли осетити и кроз интензивне контакте са широким кругом дипломатских представника у седишту Унеска. Било је јасно да се клатно расположења према диктату оних који су навикли да лако обезбеђују гласачку машину за своје предлоге одлука полако помера ка све израженијем расположењу држава чланица да искажу, онолико колико је изводљиво, своју вољу. Било је само питање хоће ли се то померање у довољној мери испољити већ приликом изјашњавања о пријему „Косова” или ће још увек инерција дотадашњих навика бити јача. Наш је дипломатски задатак био да то клатно на све начине погурамо ка исходу који би за нас био пожељан. То је подразумевало рад са практично сваком државом, сем са онима за које смо били сигурни да неће гласати у прилог „Косова” или онима које су биле међу његовим најусрднијим адвокатима, премда је и међу првима, а мање другима, било неколико непријатних и пријатних изненађења. Циљна група су нам биле неопредељене чланице Унеска, као и оне којима проблематика Косова није била довољно, па и уопште позната. А таквих се показало (не)очекивано много. Код таквих невежа, али никако само код њих, од знатне помоћи били су нам и неки аргументи на које уопште нисмо рачунали. Тако је,

рецимо, призор младог Албанца који марта 2004. године ломи крст на Цркви Св. Илије у Подујеву, слика која је обишла свет, био делотворнији од хиљаду речи. Такође, у самој завршници кампање одличном се показала идеја тадашње директорке „Службеног гласника” Јелене Триван да нашој делегацији достави стотинак примерака мапе КиМ, на којој су црвеним симболима биле обележене све локације наших сакралних споменика. Као неки гимназијски професор географије, узимао бих ту карту под мишку и одлазио редом у походе колегама, чему је погодовала чињеница да је већина делегација смештена у једној великој згради, а само поједине ван ње. Кад бих им показао карту, на којој је легенда била одштампана ћирилицом, тако да углавном ништа нису могли разумети, и објаснио им значење црвених симбола, бивали су искрено запрепашћени. Сећам се амбасадорке Габона, усрдне хришћанске вернице, која је узвикнула: „Па овде има више цркава и манастира него у Светој земљи. Сад ми је јасно зашто вам је толико стало до Косова. То свако ко има душу и верује у Бога мора да схвати”. Делегацијама сам остављао по примерак ове речите мапе која их је све очито заинтересовала. Обавила нам је огроман посао...

Потврдило се да је било корисно обраћати се, с одговарајућим прилагођеним приступом, и представницима неких држава које су, додуше, у општем почетном таласу признавања (2008–2010) из одређених конјунктурних и посредних разлога признале независност „Косова”, али нису биле без слуха за аргумент да „Косово” за њих политички јесте држава, што за нас није, али да оно и као држава ни издалека не испуњава услове да постане чланица међународне организације у чијој су надлежности образовање, наука и култура. Тако су се, рецимо, из принципијелних разлога уздржали Јапан, Јужна Кореја и Пољска, што супарнички табор никако није очекивао, рачунајући са сигурношћу на гласове ових трију важних земаља. Било

је и за нас горких пилула и неочекиваних изневеравања. Примера ради, са највећом сигурношћу рачунали смо на глас Азербејдана, што нам је и у Паризу недвосмислено потврђено, јер ова држава, са којом смо током последње деценије били знатно унапредили односе, никада у међународним организацијама не подржава неку резолуцију која фаворизује сепаратизам и сецесионизам. Јасно, због сопственог проблема Нагорног Карабаха. И тако је било све до дана гласања, кад ми је, блед у лицу и очигледно потресен, пред великом салом пришао азербејдански амбасадор Каримов, и саопштио да има лоше вести из Бакуа. У последњи час су добили инструкцију да током гласања напусте дворану и у њему не учествују. Није имао никакво објашњење за овај коперникански обрт. Очигледно му је било веома тешко да ми то саопшти, а и ја сам се у првом тренутку скаменио. Један сигуран глас мање, а знало се да ће исход бити тесан. Касније се сазнало да је тога дана председник Турске Ердоган телефоном позвао свог азербејданског колегу Илхама Алијева и затражио да њихов представник у Унеску гласа у прилог пријема „Косова”. Овај му је одговорио да Азербејдан, због постојања проблема Нагорног Карабаха, то не може да учини, а онда му је турски старији брат препоручио да бар напусте салу и не учествују у изјашњавању. Из чињенице да је један озбиљан државник, као што је Ердоган, нашао за сходно да се лично умеша у ово неизвесно дипломатско надгорњавање, и то на сам дан одлучивања, јасно се види колико је питање учлањења „Косова” у Унеску у том тренутку, из низа разлога, за многе значајем надилазило своје реалне пропорције.

Међу непријатна осведочења која је донела битка против пријема „Косова” у Унеску, а које нам је доносило тешко превладив осећај горчине, иако не и изненађености, јесте и чињеница да су, сем Босне и Херцеговине, сви наши први суседи, укључујући и Црну Гору, подржали иниција-

тиву Албаније и њених коспонзора. А да није Републике Српске, тако би по свој прилици поступила и Босна и Херцеговина. То нас је, наравно, болело, иако смо на ту доследно антисрпску политику наше разбраће већ били прилично оуглали. Теже је било објашњавати представницима других, чак и добронамерних, а необавештених држава како то да су за „Косово” све наше комшије који би, по логици ствари, требало да су најбоље упознати са регионалном ситуацијом. Покушавали смо да им укратко, јер времена никада није било довољно, предочимо пут настанка тих нових држава кроз разбијање Југославије и сукобе који су га пратили, а за неке је било довољно да их подсетимо на неспоразуме и антагонизме који оптерећују њихове односе са суседним земљама, па би онда са разумевањем ућутали. Лакше нам је бити у складним односима са Јапаном него са Хрватском...У више наврата сам се сетио речи свог аустралијског колеге Еванса, из времена службовања у Турској, који ми је, пред одлазак у пензију, рекао да, ако има нешто што је током трију деценија дипломатског рада поуздано закључио, онда је то колико је његова земља срећна због тога што јој је једини сусед море.

Веровало се и да ће Египат бити на страни Приштине, али су у Каиру одлучили да се уздрже због специфичних околности под којима је исламистички председник Морси 2013. године, непосредно пре свој пад, самовољно признао независност „Косова”, рачунајући да ће му то донети спасоносне симпатије на Западу, пре свега у Вашингтону. Претходно се ни са ким, чак ни са владом, није консултовао. Због тога, а и у светлу традиционалних пријатељских односа са Србијом, као и неспремности се стане у ред са исламским државама које су у Египту подржавале Муслиманску браћу (њима је припадао и свргнути Морси), званични Каиро је одлучио да практично замрзне признање „Косова”. Из више разлога им није било угодно да га пову-

ку, али су се у свему понашали као земља за коју ова парадржава не постоји, иако су из Приштине и непосредно и посредно, преко савезничких муслиманских и арапских држава, убеђивали Египћане да промене став. Све су се некако надали да ће се приликом гласања на заседању Генералне конференције Унеска ипак присетити свога признања „Косова”. За нас је додатни проблем представљало држање сталног представника Египта, амбасадора, угледног професора права и у том периоду, штавише, председника Извршног савета Унеска, Мухамеда Амра. Наиме, он се понашао као да је са становишта његове земље у вези са статусом признања „Косова” све у најбољем реду и био крајње неодређен у погледу става који ће Египат заузети према иницијативи да оно буде примљено у Унеско. То је посебно мени било сумњиво, јер сам из контаката са другим египатским дипломатама акредитованим у Француској, а и на основу праћења унутрашње ситуације у Египту, знао за негативна реаговања на Морсијеву произвољну одлуку да се Косово призна. Испоставило се и да Амр, најблаже речено, неадекватно, односно тенденциозно и штуро о кретањима у Унеску извештава своје министарство у Каиру, како би избегао јасну инструкцију да се на гласању изјасни у складу са стварном позицијом своје државе. Ловио је у мутном, а било је мутно. Успут се, у својству председника Извршног савета, користио својим утицајем и да представнике других држава наговара да се позитивно поставе према иницијативи Албаније, за шта је, како смо сазнали, имао и неке личне, емотивне мотиве. Делујући у Паризу, али и из Београда непосредно преко Каира, успели смо да неутралишемо Амра. Египћани нису желели скандал који би изазвало Амрово повлачење, поготово што је њихов амбасадор председавао Извршним саветом, али је наша комуникација у вези са питањем „Косова” пребачена на египатског амбасадора у Паризу, иначе веома искусног и угледног амбасадора провенијен-

цијом из безбедносних структура, чиме је обезбеђено да Приштина и њени ментори не добију један важан глас, до којег им је било необично стало. Египат је био уздржан, а гласови уздржаних се, према пропозицијама одлучивања у Унеску, не узимају у обзир приликом утврђивања резултата. Нама то, укупно узевши, није одговарало, јер се очекивало да буде подоста уздржаних. Уколико би се ти гласови, заједно са негативним, рачунали као они који нису за пријем „Косова”, оно се не би могло ни приближити потребној двотрећинској већини на Генералној конференцији. Међутим, код држава које су признале независност „Косова” циљ нам је био да се уздрже, како би се смањио број гласова у прилог Приштине. Разумљиво, са супротне стране, тежиште напора наших противника било је на томе да постигну да државе које су признале „Косово” листом подрже његов пријем у Унеску, а да то, као знак добре воље, учине и неке које га нису признале. Ту паралелну, а супротно усмерену дипломатску активност пратило је, у обама таборима, стално хипотетичко пребројавање гласова на које се реално или потенцијално може рачунати, уз повремене симулације гласања. Као занимљив пример државе која није признала независност „Косова”, а претила је опасност да ипак гласа за његов пријем може се навести Словачка. Тада је њен министар иностраних послова био добро нам познати Мирослав Лајчак, експерт међународне заједнице за простор бивше Југославије, у свакој овдашњој несланој чорби мирођија, тобоже објективан, а увек је исход његових мисија био неповољан по српску страну. Сазнали смо да се Лајчак унутар владе залагао за то да Словачка, додуше, остане при непризнавању „Косова”, али да подршком његовој кандидатури за Унеску покаже како нема ништа против Приштине и да јој пружи шансу да се на међународној сцени прикаже у бољем светлу. Срећом, остали министри су га прегласали. Кад би се доцније поменуо овај дипломатски мешетар

пристојне појаве, углађених манира и разних знања, који је (пре)дуго у име ЕУ вршљао нашим простором, увек бих се присетио те епизоде његовог прокосовског лобирања у политичкој елити Словачке. Права блудница девичанског лика. Много је таквих у тзв. „високој дипломатији” Европске уније, а и уопште. Словачка се, иначе, упркос снажним притисцима појединих утицајних чланица ЕУ, приликом гласања на заседању Генералне конференције изјаснила против пријема „Косова”, док је, рецимо, уздржавање полузванично наговестила Мађарска, али се на крају ипак определила да подржи албанску иницијативу. Верујем да данас, десет година касније, не би било тако.

Мало шире сам приказао, условно речено, „египатски случај”, да бих илустровао на какве смо све препреке и сложене ситуације наилазили у настојању да осујетимо пријем наше насилно отуђене покрајине у Унеско. А таквих ситуација је било много и за сваку је требало диференцирано осмислити и реализовати примерени приступ, уз спремност за неопходна прилагођавања „у ходу”, зависно од конкретне, променљиве динамике. Таква рад је изискивао сталну, максималну активност и добро координисану и увезану ангажованост, и у Паризу, и у Београду, а и у нашим дипломатско-конзуларним мисијама по свету, јер Унеско је, заправо, одраз светских прилика и кретања у два париских палатама, политичка, културна и људска планетарна географија у малом. А ми смо на њој само једна тачка. Не зависи само од нас, али у многоме и зависи од нас, колико ће она бити видљива и светла. У Унеску смо већу видљивост остварили, а осветљење појачали, што се конкретно испојило у животу Организације после тог, за нас одсудно битног заседања Генералне конференције из новембра 2015.

Процедура избора неког кандидата за чланство у Унеску подразумева да иницијативу у том смислу поднесе једна

држава чланица коју онда коспонзорски подржи одређени број других држава. Пошто ентитет „Косово” није члан УН, захтев за пријем је, као што рекох, у име Приштине поднела делегација Албаније, која је потом предводила и координисала кампању у прилог иницијативе. Поступак даље изискује да предлог буде простом већином усвојен на Извршном савету Унеска, који броји 58 чланова. Уколико одлука Извршног савета буде позитивна, она се уз његову препоруку упућује Генералној конференцији, да је уврсти у дневни ред заседања које се одржава сваке две године у новембру. На заседању Генералне скупштине обично се не окупе све чланице Организације, већ просечно нешто између 160 и 170. Да би били примљени, за кандидате који нису чланови УН неопходно је да прикупе две трећине гласова укупног састава Унеска. Подносиоци и подржаваоци албанске иницијативе у почетку нису сумњали да ће без тешкоћа бити у стању обезбедити потребну већину гласова, али је њихов оптимизам, како се новембар приближавао, постепено сплашњавао. Ми смо се доследно одупирали искушењу оптимизма, али нисмо западали ни у летаргију песимизма. Покретала нас је једино чврста воља да на најбољи начин урадимо све што је у нашој моћи да умањимо број гласова које ће „Косово” добити. Био је то заиста комплексан подухват и трновит дипломатски пут пробијања кроз честар изукрштаних односа снага и интереса. Јер, иако на понашање држава у Унеску више него, рецимо, у УН утичу и ванполитички, условно речено културно-цивилизацијски фактори, у чему је и била наша шанса, ипак су у неких 80 % одлуке детерминисане политичким мотивима и чиниоцима.

С обзиром на састав Извршног савета, процењивали смо да ће албанска иницијатива сасвим сигурно проћи ово тело, што се и догодило, па смо се усредсредили на Генералну конференцију, где су постојали реални, премда не и превелики изгледи да кандидатура „Косова” не добије

потребну двотрећинску већину. Био је то огроман посао, јер је требало радити са десетинама и десетинама држава, од којих неке нису имале своје делегације у Паризу, па су се контакти са њима остваривали билатерално, у Београду и/или у њиховим престоницама. Ради контакта са неким путовао сам и у Брисел, где су њихови амбасадори били примарно акредитовани. Пријатна ми је обавеза да нагласим да смо у нашој борби против једне претеће скандалозне одлуке Унеска без преседана, имали значајну и делотворну помоћ немалог броја делегација, са којима смо установили неформалну групу „пријатеља Србије”. Просторије за састанке групи је великодушно уступила стална представница Индије, а међу најактивнијим савезницима били су нам дипломатски представници Кине, Русије, Кубе, Зимбабвеа, Анголе, Намибије, Јужноафричке Републике, Индонезије, Марока, Сирије и, дискретније, али делотворно, још неколиких земаља, који се, у светлу међународног положаја својих држава, нису смели отворено очитовати као пријатељи Србије. Оно што ми је посебно важно да поменем јесте достојанствено и часно држање сталних представника неких држава које су признавале независност „Косова”, али чијим је амбасадорима било савршено јасно да би пријем ове проблематичне парадржаве са неизграђеним, па селективно и деструктивним односом према културном наслеђу и култури уопште, био посрнуће са трајним последицама, какво Унеско себи не би смео дозволити. Осећало са да то мишљење дели и тадашња генерална директорка, искусна Ирина Бокова, али је њу функција обавезивала на неутралност и непристрасност, што је она формално отмено и умешно поштовала, не дозвољавајући ипак да при томе изгуби душу и изневери своја најдубља морална уверења и интелектуалну независност. Оспокојавајуће је било сазнање да се од ње, са врха, не може очекивати никакво непријатно изненађење. Међу колегама који су се наро-

чито zaloжили да се њихове државе, како су говорили, не осрамоте учешћем у доношењу једне накарadne, чисто политички условљене одлуке, истицала се амбасадорка Јапана Куни Сато, са којом сам успоставио истински однос пријатељског поверења, што међу дипломатама и није баш често случај. Ова за јапанске појмове ретко отворена и приступачна личност широке културе и завидног дипломатског искуства улагала је неочекивано велики лични труд и упорност да у свом министарству иностраних послова издејствује заузимање става да не треба гласати за пријем „Косова” у Унеско. Кад је, непосредно пред одржавање Генералне конференције била сигурна да је успела, озарено ми је то саопштила, готово извињавајући се што ипак није било могуће постићи да Јапан буде против „Косова”. Уздржавање Јапана имало је, међутим, конкретну и симболичку тежину равну негативном гласу. Слично се понашао и амбасадор Јужне Кореје Бјонг-Хјун Ли, који је касније изабран и за председника Извршног савета, а са којим сам успоставио тесну сарадњу и посебну људску присност. Био је непосредан и поуздан, на начин који улива поверење. Узмемо ли у обзир блискост односа између САД, које су снажно, па и брутално лобирале за „Косово”, и ових двеју далекоисточних држава, њихова одлука да не подрже албанску иницијативу граничила се са чудом које нико није очекивао. Позитивну својеглаовост и искрену наклоност за нашу ствар испољавала је и изразито симпатична, интелигентна и отресита амбасадорка Филипина Марија Тереза Лазаро. Америчкој амбасадорки која ју је наметљиво салетала у сали све до коначног гласања одбрусила је као да је представница неке велике силе... Било је још таквих светлих појава које све не могу појединачно поменути, али им свима остајем вечно захвалан на драгоцепој дипломатској, али још више на толико потребној људској подршци. И на овим примерима се потврдила животна истина да добро неретко долази са неочекиване

стране, што се може, нажалост, рећи и за зло. Међу представницима држава које нису признавале независност „Косова”, неки су нас посебно задужили својом спремношћу да нам на сваки начин помогну. Нећу никада заборавити сјајну амбасадорку Зимбабвеа, супериорно интелигентну Рудо Читигу. Кад сам јој почео објашњавати суштину нашег задатка, прекинула ме је и рекла: „Ништа ми не објашњавајте и само кажите шта треба да урадим”. И урадила је заиста много, делујући међу представницима свога континента. Нешто другачије је у почетку било са сталном представницом Руске Федерације, угледним дипломатом са великим искуством у Унеску, правом дамом Елеонором Митрофановом, са којом сам изградио однос присног личног пријатељства. Није, наиме, било никакве сумње да ће нам Руси пружити безрезервну подршку, али су они, као велика сила, сматрали да је то још једна прилика да се отворено и оштро на седницама Извршног савета и, доцније, на заседању Генералне конференције, супротставе Западу, а пре свих Америци. Доживљавали су и ову борбу као део свог планетарног рата. Нама је, међутим, било важно да „Косово” не у уђе у Унеско, а не да ова међународна организација постане још једно поприште реторичког сукобљавања суперсила, уз много буке, а са никаквим учинком. Настојао сам да то обазриво саопштим Митрофановој. Она је одмах све лако схватила, али јој је било много теже да своје у Москви убеди у потребу да се, помажући нам у Унеску, уклопе у нашу тактику наступања и приложе свој огроман обол на начин за који ми процењујемо да је најсврсисходнији. Нису они на то навикли. Благодаревши свом неоспорном угледу и врхунској умешности, Елеонора је ипак успела и, од тог тренутка нам је постала најдрагоценији савезник који је у неким приликама одсудно допринео реализацији неких наших идеја. Остали смо у контакту и после мог напуштања Париза. Митрофанова је имала злу срећу да

се затекне на месту амбасадора Русије у Бугарској у време избијања рата у Украјини. У преписци ми се жалила да јој је, услед изразито проукрајинског држања званичне Софије, а и дела иначе подељеног грађанства, практично онемогућено да ради, па чак и да нормално живи у бугарској престоници.

Кад већ, у контексту држава које су признале „Косово”, а нису га подржале у Унеску, поменух сталне представнике Јапана и Јужне Кореје, желео бих да укажем на још нешто што је обележило и никако није олакшало наше напоре да обезбедимо што више гласова против пријема „Косова” у организацију у којој му ни по чему није било место. То је феномен тзв. „дипломатских клацкалица”, што је у дипломатском жаргону назив за постојање парова држава чији су билатерални односи оптерећени неким тешким проблемом, најчешће дуготрајним, а и стално несмањено актуалним. Те државе су склоне да однос других према себи, а и целину динамике у међународној арили, критички и по правилу преосетљиво сагледавају кроз призму начина на који се поједини партнери постављају (или се њима чини да се постављају) према њиховом ривалу, а и проблему због којег су са овим у сукобу. Без обзира на то у каквом је иначе односу земља коју представљаш са њима, чак и ако је одличан, крајње је деликатно исходovati да се обе државе из такве негативне и пренапрегнуте „бинарне опозиције” определе за оно до чега је у датој констелацији теби стало. Конкретно, такве неугодне „клацкалице” представљају парови: Јапан – Јужна Кореја, Јужна Кореја – Северна Кореја, Русија–Украјина, Израел–Палестина, Алжир–Мароко, Азербејџан–Јерменија... Може се оценити као значајан коначни успех то што ниједна од поменутих држава, упркос међусобном антагонизму, није гласала за пријем „Косова” у Унеско, али је на путу до тог повољног исхода било неколико критичних момената. Русија и Украјина су са разумевањем прихватале двосми-

сленост наше разапетости између блискости са Москвом и оптерећености хроничним проблемом „Косова”, па су благонаклоно прихватале то што смо бивали уздржани при гласању за резолуције око којих су њихове делегације редовно ломиле копља на свим заседањима органа и форума Унеска. Сумњам да би то после избијања трагичног рата између ових двеју земаља остало тако. Иако нису баш били задовољни нашим држањем у неким фазама њиховог сукобљавања са Израелом у вези са усвајањем тзв. „палестинских резолуција” о стању заштићености културне баштине у Јерусалиму, Палестинци су гласали против пријема „Косова”. Морам признати да се у тим тренуцима нисам пријатно осећао. Занимљиво је било њихово објашњење да, супротно превладавајућој перцепцији у међународној заједници, они на статус своје државе не гледају као на одвајање од Израела, што би их упућивало на солидарност са косовским сепаратизмом, већ је за њих од почетка Израел био и остао страном телом на историјски и фактички њиховој територији. Ма колико то могло апсурдно звучати, Израел је за њих „Косово”... Јерменија је гласала против пријема „Косова”, али је томе претходила епизода озбиљне неизвесности. Наиме, у Јеревану су сматрали да се традиционално пријатељска Србија одвише приближила Азербејџану, а да је, као председавајућа ОЕБС-ом, кумовала доношењу неких за Јерменију неповољних резолуција. Кад сам на само дан пре почетка заседања Генералне конференције у холу испред сале срео јерменског министра иностраних послова Едварда Налбандијана, кога сам познавао из времена док је био амбасадор у Паризу, а Свету Столицу, где сам ја тада службовао, „покривао” на нерезидентној основи, схватио сам да нешто озбиљно није у реду. Пошто сам га, после поздрава, питао каква је ситуација, намрштено ми је одговорио да „има неких облака на хоризонту”. Схватио сам поруку и одмах телефонирао министру Дачићу у Бео-

град. И он је схватио. Кад сам наредног дана, непосредно пред почетак седнице, опет Налбандијана упитао за ситуацију, уз осмех ми је одговорио да се „разведрило”... Тако је Јерменија, доследна свом ранијем ставу, гласала против пријема „Косова”, али је, као што сам већ рекао, делегација Азербејџана напустила салу. Не без извесне злурадости, заменик сталног представника Јерменије (славног Шарла Азнавура, који се ретко појављивао у Унеску) приметио је да су „ваши пријатељи из Бакуа” очигледно имали преча посла у Паризу. Иако ни Мароко ни Алжир не признају „Косово”, алжирски представник је био уздржан, што нас није сувише изненадило, јер су нам са алжирске стране подуже стизали неувијени изрази незадовољства нашим постављањем у вези са проблемом Западне Сахаре. Иако су Алжирци веома осетљиви кад је реч о том њиховом великом спору са Мароком, а и одликује их извесна мера препотентне арогантности, надали смо се да ће старо пријатељство ипак превладати, али није... Иронија је судбине, и политичког меандрирања, да је својевремено Мароко практично био прекинуо дипломатске са Југославијом услед њене подршке сепаратистичком фронту Полисарио. За свога службовања у Риму био сам донекле укључен у васпостављање односа са Рабатом на елегантан и компримисан начин, тако да се нико није могао осетити кривим или пониженим, а сад се у Паризу, ето, Алжир дурио на нас. Помоћ алжирској борби за независност Де Гол никада није опростио Титу...И тако, у круг „Стална на том свијету само мијена јест”, давно је записао песник Петар Прерадовић.

Као што сам већ нагласио, шестомесечна интензивна кампања за и против пријема „Косова” у Унеско обилазила је напетостима, изненађењима, мањим и већим прекретима, узлетима наде и разочарањима. Свима који су у њој на овај или онај начин учествовали донела је једно изузетно искуство, много тога што се не учи на дипломат-

ским академијама, па чак ни у сразмерно мирним токовима дипломатске праксе, иако су за српску дипломатију у новије време они то ретко били. Ако се за дипломатију каже да је „уметност могућег”, у нашем случају неретко се претварала у „уметност немогућег”. Предалеко би нас одвело да Вам износим разне појединости из те згуснуте саге и описујем личности које су у њој одиграле занимљиве улоге, али ћу нешто ипак поверити нашим будућим читаоцима, јер је мене на посебан начин позитивно обележило. Реч је о односу који сам успоставио са особом за коју би се очекивало да ми буде најљући непријатељ, сталном представницом Албаније при Унеску Бесијаном Кадаре. Она је енергично, упорно и умешно организовала, координисала и водила кампању за пријем „Косова”, била је неуморна, као осица зујала по ходницима Унеска, ницала где је нико није очекивао, успостављала и ширила мрежу контаката са онима за које је процењивала да би јој могли бити од користи, користила се, по потреби, женским шармом, претворношћу и лукавством, а и преким путевима које јој је, као ћерки чувеног албанског писца Исмаила Кадареа, отварао породични педигре. Одлично образована ван своје отаџбине, са савршеним знањем енглеског и француског језика, била је већ подуже одомаћена у Унеску, тако да је, у односу на мене почетника поседовала низ компаративних предности, посебно у одличном познавању начина функционисања, званичног и кулоарског, ове велике и сложене Организације. Одмах сам схватио да ће бити опасан противник, па чак донекле и зазирао од њених несумњивих способности и домањаја. Бесијана многим није била симпатична и нарочито омиљена због извесне навалентности, грозничавог активизма и тешко прикриване ендемске препотентности у међуљудским односима. Ипак, била је продорна и дипломатски успешна. Свом националном задатку приступала је убеђено и одлучно, али и рационално, без родољубне

оштрашћености непрепоручљиве у дипломатским пословима. Због свега наведеног сматрао сам пожељним да албанску колегиницу што боље упознам. Вероватно је и она резоновала на подударан начин, тако да смо без икаквих тешкоћа успоставили контакт, а потом и неоптерећену сарадњу. Кад је већ постало сасвим јасно да нам предстоји озбиљан окршај у вези за иницијативом за пријем „Косова, нашли смо се на кафи у једном бистроу близу Унеска и договорили да у наступајућем периоду будемо противници, али не и непријатељи. Договор смо, упркос свему, одржали, што сматрам равноправном обостраном заслугом и плодом онаквог разумевања суштине дипломатије које ми је одувек било блиско. И међу државама које су у неспоразумима или сукобима, а и у међусобним односима дипломата који их представљају, у новије време све се чешће испољавају љутња и гестови којима та љутња треба да се искаже – нељубазност, игнорисање прекидање свакодневне комуникације, недипломатски сročене ноте, санкције разних врста, све до понекад олаког прекидања дипломатских односа из револта. Наравно, постоје политичко-дипломатским кодексом дефинисани разлози, односно лепеза разлога, због којих се дипломатски односи по правилу оправдано прекидају, али се добија утисак о извесном снижавању прага толеранције у овој осетљивој области билатералних односа. Иако је Бесијани Кадаре свакако веома тешко пао неуспех у мисији увођења „Косова” у Унеско, она ни у једном тренутку није променила колегијални однос према мени. Штавише, на једном пријему смо се, у присуству немачког амбасадора, прилично крутог Михаела Ворбса, тадашњег председника Извршног савета, договорили да се видимо на кафи у оном истом бистроу, у коме смо успоставили пакт противништва без непријатељства, како бисмо анализирали све што се од тада догодило, укључујући и исход наше бурне дипломатске утакмице. Ворбс се није могао чудом на-

чудити томе да нас двоје после свега уопште разговарамо једно с другим, а камоли да се договарамо о заједничком разматрању претходног стресног периода жестоког међусобног дипломатског „ратовања”. Бесијана Кадаре ми је чак и организовала састанак са својим оцем Исмаилом, у париском кафеу „Ростан”, у којем је он свакодневно писао и виђао се са људима, да бисмо разговарали о његовој мање познатој, а веома значајној књизи „Неслога”.

Иако се могло претпоставити, а и шушкало се по кулоарима, да ће пораз у Унеску Бесијану можда зауставити у дипломатској каријери, то се није догодило. Убрзо је постављена за представника Албаније у Уједињеним нацијама, у Њујорку, а чуо сам да се потом вратила у Унеско. Ако „Косово” поново буде кандидовано за чланство у овој организацији, што остаје један од трајних приоритета Приштине, не сумњам да ће Бесијана Кадаре, са новостеченим искуствима и везама, бити још респектабилнији предводник кампање за његов пријем. Ја, срећом, нећу бити у прилици да још једном тестирамо издржљивост свог центлменског договора из једног париског бистроа. Остао ми је у сећању као драга успомена из дипломатског живота, јер је враћао наду у остварљивост све ређега људског уважавања неистомишљеника и супарника.

Као што смо и претпостављали, иницијатива за пријем „Косова” добила је комотну већину на Извршном савету, па је као његов предлог прослеђена Генералној конференцији. Одлучујућа седница одржана је 9. новембра 2015. Сви смо били веома узбуђени, са више зебње него наде у срцима. Албанци су, заједно са представницима Приштине, у холу велике дворане све припремили за славље, укључујући и табле са натписом „Kosova”, које су после гласања имали намеру да славodobитно унесу у салу. Министар иностраних послова био је тада Хашим Тачи, примећен како се и лично мува по згради Унеска. Ми смо

непосредно пред стављање тачке о кандидатури „Косова” на дневни ред одлучили да изведемо донекле ризичан и неочекиван тактички потез, да предложимо одлагање њеног разматрања за наредну седницу Генералне конференције 2017. године, како би се дала додатна шанса дипломатији, тј. преговорима у Бриселу, иако смо знали да се од њих не може ништа позитивно очекивати. Овај предлог, који је збунио наше противнике и код њих изазвао праву пометњу, имао је незгодну страну која се састојала у томе што бисмо њиме унапред прихватили да се ова тачка нађе на дневном реду Генералне конференције за две године без претходног пролажења кроз Извршни савет. Ово би, у случају да албанска иницијатива пропадне не текућем заседању, значило да се унапред лишавамо могућности да је 2017. покушамо спречити пре Генералне конференције, јер би она већ била усвојена и само одложена. Али, оцењивали смо да је вредно рескирати, будући да смо, показало се исправно, у Паризу проценили да ће овакав маневар утицати на број гласова које ће „Косово” добити, јер ћемо испољити конструктивност и флексибилност, чиме ће се одређеном броју неодлучних држава и оних које би за пријем „Косова” гласале под притиском пружити могућност и аргументи да се одреде за часно и дипломатски елегантно решење. Било нам је најважније да за овакав приступ обезбедимо сагласност у Београду, што смо, после извесног разумљивог колебања надлежних, и успели. Знали смо да ни наш предлог за одлагање тачке не може добити потребну просту већину гласова, али смо рачунали на то да ће пореметити неизвесну, али у грубом предвидљиву дистрибуцију гласова и померити је у нашу корист. Предлог да се врућа тачка одложи снажно су подржале Русија, Кина, Аргентина и Куба, док су му се, очекивано, оштро супротставиле САД, Велика Британија, Немачка и Аустрија. Амбасадор Велике Британије је нагласио да би био преседан у историји Организације

да Генерална конференција не узме у разматрање један предлог Извршног савета, на шта сам му реплицирао да је прави преседан кандидовање једне недржаве и нечланице УН, док ће негативна одлука Генералне конференције бити у духу начела на којима Унеско почива. Наш предлог за одлагање није прошао, али је омер гласова „за” (58) и „против” (88), као и уздржаних (22), док 16 држава није гласало, показао да је дошло до извесне промене расположења у дворани, на шта смо и били рачунали. „Косову” је за позитивну одлуку о пријему било потребно да добије двотрећинску већину од укупног броја чланица Унеска (95). Гласању је приступила 171 земља, од који су се 92 изјасниле за пријем, 50 је било против, уз 29 уздржаних, док је 15 одабрало да напусти салу. Током гласања је у појединим тренуцима изгледало као да губимо, али су на крају „Косову” недостајала три гласа, што је вредело исто као да их је било тридесет. Попут одлучујуће „тројке” на самом крају неке кошаркашке утакмице. У првом тренутку нисмо могли да дођемо к себи од поплаве снажног ударног таласа олакшања, а затим је уследила неодољива радост. Ипак, смогао сам снаге да члановима делегације наложим да у сали не испољавамо никакав тријумфализам, иако смо имали осећај као да лебдимо у ваздуху, већ да мирно седимо на својим местима, као да сматрамо се догодило нешто сасвим природно и у складу са логиком на којој се темељи и у складу са којом живи Унеско. Колеге из многих делегација прилазили су да нам честитају, а међу њима је било немало оних који су, упркос својим уверењима, на основу добијених инструкција морали да гласају у прилог „Косова”, па су после оваквог исхода изјашњавања Генералне конференције нескривено ликовали. Не могу у том смислу, заборавити, рецимо, реакцију амбасадора Сенегала, који је безмало почео да игра неки афрички плес, па затим искусног и господственог представника Португалије Мораеша Кабрала, као и

Ирана, Азербејџана, Сомалије, Јемена, па и Италије, чија се симпатична амбасадорка Винченца Ломонако, са којој сам изванредно сарађивао, била безуспешно залагала да њена држава буде уздржана.

Чланови албанске делегације неприметно су, заједно са буљуком својих новинара, нестали и из сале и из хола, на брзину покупивши реквизите припремљене за славље. Изашавши из дворане, још ошамућен, нашао сам се пред већом групом медијских извештача, међу којима је било и неколико из Србије. Нисам знао шта да кажем. Готово да бих лакше нашао речи да смо изгубили, јер смо за такву ситуацију унапред припремили дипломатску изјаву. Сећам се да сам поменуо како смо сви заједно били сведоци тријумфа истине и врлине... Наш велики песник и проницљиви умник Мића Данојлић (1942–2022) запазио је да сам, сасвим спонтано и без предумишљаја, изговорио у политичком дискурсу ретку реч *врлина*, чему је посветио надахнут осврт у „Печату”, на чијим се страницама редовно оглашавао. Тек тада сам у потпуности схватио шта се догодило и шта сам, заједно са својим сјајним сарадницима, постигао. Победу врлине.

У Србији, ненавикнутој на дипломатске успехе, фијаско покушаја да се „Косово”, мимо свих правних и моралних норми, прогура у Унеско, дочекан је са одушевљењем које у иностранству нисмо могли ни замислити ни доживети, али су одједи убрзо допрли и до Париза. Ми у делегацији договорили смо се да интерно и неформално 9. новембар прогласимо „Даном делегације” и од тада га сваке године међусобно честитамо, ма где се у свету налазили. Овај пораз „Косова” означио је, у неку руку, и својеврсну прекретницу у темпу међународног афирмисања државности наше силом отуђене јужне покрајине, јер, ако изузмемо организацију Франкофоније (што је прича за себе), Приштина од тада није успела да „освоји” нијед-

ну значајну међународну организацију. Били су спремни да у Унеску поново покушају 2017. године али су то безизгледно, авантуристичко залетање у последњи час спречиле Немачка и Француска, њихови разумнији и реалистичнији ментори. Србија је на истом заседању Генералне конференције 2015. изабрана за чланицу Извршног савета Унеска и постепено је у Организацији стицала све запаженије место државе на коју се у многим активностима озбиљно рачуна. Дипломатско службовање при Унеску остало ми је у неизбрисивој успомени. Доживео сам, у пуној и интензивној мери, колико дипломатија може бити тешко и изазовно позвање, али и колико радости и поноса може донети осећање да си нешто корисно приложио на олтару добробити и достојанства своје земље и народа. Звучи, можда, патетично, али ја то тако осећам и не видим разлога зашто бих крио.

Премда сам се у дипломатској служби обрео без икаквог предумишљаја, нисам зажалио што сам петнаестак година посветио том послу који ми је, уосталом, и на стручном плану донео значајна сазнајна обogaђења и ширење видика. Неке потоње радове и студије највероватније никад не бих написао или их не би написао онако како сам их написао, да одређено време нисам на свет гледао и као дипломата.

Милош Јевтић

Шта сте радили, и шта сада радите, по повратку са тих, поновићемо, значајних послова?

Да ли сте, одмах по повратку, наставили свој универзитетски рад или сте били дужни да испуњавате и друге обавезе, посебно у јавности, не само стручној?

Уосталом, којим су све дужностима испуњене Ваше садашње године, када сте, формално, без радних обавеза?

Дарко Танасковић

Из Париза, са места сталног представника Србије при Унеску, вратио сам се пре истека четворогодишњег мандата, на сопствени захтев, 2018. године. После великог искушења које је представљао покушај „Косова” да се пробије, односно да буде прогурано у ову значајну светску организацију, а који ме је задесио на самом почетку службовања на обали Сене, наредне године протекле су сразмерно мирном и садржајном раду. Положај Србије је постајао све стабилнији. Учествовали смо у многим видовима активности својственој Унеску, а једно време Србија је, поред места у Извршном савету, била и чланица Комитета за светску баштину, у одређеном смислу средишњег тела Организације. Благодарјећи томе, пропозицијама кандидовања културних добара за листе материјалне и нематеријалне културне баштине човечанства, као и процесу одлучивања о предлозима, пружила ми се прилика да учествујем у многоструко занимљивим и разноврсним пословима и дебатама, што ми је све било сазнајно изузетно корисно. Схватио сам да као држава у Унеску можемо бити уважени и успешни, уколико се свестрано ангажујемо, поштујемо правила игре и искрено се посветимо (и) оним питањима, темама и проблемима, који за нас нису од непосредног и приоритетног значаја, али јесу за друге, као што је то за нас „Косово”. Непрепоручљиво је држати се, условно речено, монотематски и „будити се”, само онда кад на ред дође наш приоритет. То почиње да замара и доживљава се као несимпатично, а и неколегијално, донекле и аутистично. Колико сам пута у неким ранијим ситуацијама имао прилику да чујем коментаре испод гласа у смислу: „Јао, ево га Косово. Сад ће Срби да скоче”. Све више дипломата би тада напуштало салу или у клупама својих делегација остављало, као дежурног, само по једног члана нижег ранга. После победе коју смо у тешким и неравноправним условима извојевали 2015.

године, много се тога у овом погледу променило, а и ми смо научили лекцију, па се Србија у наступајућем периоду све више ангажовала у раду Унеска, без наметљивости и нереалних амбиција, али доследно и озбиљно, што није прошло незапажено. Јер, без могућности да то у одговору на ово Ваше питање подробније разрадим и образложим, тврдња да Србија и српски народ имају шта вредно да понуде и са чиме да достојно изађу на културну позорници света, која је уједно и сасвим особено велико тржиште, никако није, како би се могло помислити, фраза којој се рутински прибегава у претежно политизованом и формалном јавном дискурсу, већ одраз стварног стања. Предуслов је, наравно, да ми сами будемо тога свесни и да се према властитој култури, у свим њеним слојевима и појавним облицима, одговорно односимо и систематски јој посвећујемо одговарајућу бригу, а она, уз планско и организовано неговање, подразумева, све више, и умешност адекватног представљања у складу са савременом маркетиншком логиком и модерним технолошким и комуникацијским средствима. Чак и културним добрима оверене универзалне вредности, а ми таквих имамо више него што нам се чини, неопходно је примерено, стручно и функционално промовисање. Уврежено уверење да она довољно говоре сама за себе, којем сам и ја, као припадник старије и конзервативније генерације, раније некако био већма склон, у Унеску сам, под притиском реалности и чињеница, поприлично изменио. Са друге стране, уверио сам се да културним добрима и делима која не поседују аутентичну универзалну вредност, софистикована и издашно финансирана методологија презентације може евентуално тек ефемерно помоћи да постану видљивија. Као стални представник Србије, док је она била чланица Комитета за светску баштину, неслућено много сам и путовао, ради обиласка културних добара кандидованих за неку од листа Унеска или, пак, ради утврђивања стања

заштите и очуваности неких добара која се већ налазе на тим листама. Тако сам, поред осталог, боравио у Оману, Азербејдану, Јапану, Сингапуру, Аустралији, Пољској, Немачкој и још неколиким земљама. Без задужења у Унеску до већине од њих вероватно никада не бих стигао. Колико се таква путовања могу показати промислено корисна најбоља је илустрација оно што ми се догодило у Турској 2016. године. Тада је, наиме, у Истанбулу одржавано годишње заседање Комитета за светско наслеђе. Оно је за нас било нарочито битно због тога да бисмо одржали статус културних добара у опасности за наше цркве и манастире на КиМ, али и ради уписивања стећака на листу културних добара под заштитом Унеска. Била је то, и за сада остала, једина колективна или, како се каже, прекогранична номинација културног добра са простора бивше Југославије за листу Унеска. Стећке су заједнички предложиле и на припремању номинационог досијеа сарађивале, поред Србије, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Хрватска. Разумљиво је да је ова номинација, поред културног, носила и разумљиву конотацију и поруку политичке симболичности. Није било једноставно и лако, али се успело. Први и једини пут до сада. И то нешто говори. Елем, док је заседање у Истанбулу било у току, 15. јула избила је војна побуна, неуспео, али драматичан покушај војног пуча и рушења председника Реџепа Тајипа Ердогана. Заседање Комитета је скраћено и прекинуто, а већина делегација је прилично панично и у страху почела да опседа пословнице авионских компанија, како би што пре напустили Турску. Онима који су одлучили да остану, Турци су љубазно организовали полустручно полутуристичко путовање у Бурсу, како би показали да власт држи ситуацију под контролом. Мени, као и одређеном броју представника из земаља навиклих на разне турбуленције и перманентне кризе, није падало на памет да одем, тим пре што је за некога ко се у свом научном раду дуго бави

турском проблематиком, овакво поклапање заседања и пуча представљало прави поклон. Наравно, под условом да се преживи. Већ дан после побуне седео сам у чајдиници на тргу Таксим и испијао чувени турски чај боје „зечије крви”, како се тамо каже, посматрајући где се почињу организовати манифестације подршке „султану” Ердогану... Са полица књижара, (као) по команди преко ноћи су нестале до тада многобројне књиге о Фетхулаху Гулену, али сам их ја на време купио... Занимљиво је, и свакако индикативно, да ме је тог истог догађајима препуног дана око подне примио и васељенски патријарх Вартоломеј. Приликом договарања о термину аудијенције нагласио је да би свакако требало да у Фанар дођем пре 15 часова, јер он после тога одлази ма одмор ван Истанбула. Кад сам га питао куда иде, на моје прилично изненађење одговорио је: „У Словенију”. Приметивши да ми је то чудно, похитао је да објасни како у Словенији има неке давнашње пријатеље који су га позвали у приватну посету. Увече, кад се запуцало на мосту преко Босфора, постала ми је нешто разумљивија патријархова побуда да се журно одазове позиву својих словеначких пријатеља. Вероватно му је неко поверљив дојавио шта се тога дана спрема и да ће бити вруће, па је оценио да је здравије променити климу и приклонити се свежини Словеније. Да је остао у Истанбулу, не искључујем да би и он могао бити оптужен за бар посредну умешаност у покушај војног пуча... Ето и таква сазнања ми је донео Унеско.

Но, да се вратим Вашем занимању за то чиме сам се бавио, и бавим, после повратка из Париза и, истовремено, окончања мог излета у дипломатију. Немам много занимљивог да Вам кажем. После извесних тешкоћа са не баш пријатним убеђивањем надлежних да заиста желим да се вратим и да се иза те одлуке не крију никакви други разлози, сем приватних, обрео сам се у Београду и одмах пензионисао, јер сам услове за старосну мировину још

пет година пре тога био испунио, али, мимо свих правних норми, не и остварио. Иако ми је време проведено у дипломатској служби било занимљиво, корисно, а у много чему и пријатно, ипак сам неке аспекте те професије, нарочито оне формалне, већ почео доживљавати као оптерећење, па сам се радовао повратку породици и пријатељима, а и граду који сам једини кадар доживљавати као потпуно свој.

Пензионисање је означило и крај моје било какве формалне везе са Филолошким факултетом. Иако сам био предложен за професора емеритуса, нисам то постао, а о околностима које су пратиле поступак мога (не)избора или, пре, „заслугама” појединих колега да будем поштеђен ове академске части, радије Вам не бих говорио. Исувише ценим наша разговарања да би их сенчио тако приземним и универзитета недостојним понашањима и дешавањима, иако су она изазвала чак и спонтано колективно јавно реаговање у иначе углавном инертној и индиферентној академској и културној јавности. Показало се да је мој „случај” био само врх леденог брега, после чега је уследило разоткривање нагомилане вишегодишње прљавштине и корупције у управљању факултетом и, после тешке борбе, смене најодговорнијих за такво скандалозно стање. Како било да било, моја сарадња са Филолошким факултетом, који интимно и даље осећам својим, што ми нико не може одузети, сарадња започета почетком седамдесетих година минулог века, окончана је на ружан начин. Тешко ми је да то сам себи признам, али поред зграда на Студентском тргу и у Кнез Михаиловој улици, у које сам као студент са страхопоштовањем први пут ушао давне 1966. године и у којима сам провео цео радни век, пролазим данас као да у њима никада нисам био. Тужно, али истинито. Наравно, не и драматично, јер живот је људски испуњен разним менама и ваља им бити наредан. А ја сам, како изгледа, био. Штавише, гледајући уназад са накнадном памећу, а

Добрица Ћосић једном рече да је то једина права памет, сасвим искрено верујем да ми је удаљавањем са и од Филолошког факултета, онаквог какав је он, уз часне појединачне изузетке, у новије време постао, заправо учињена растеређујућа услуга. Уосталом, нормално је у једном тренутку отићи у пензију и ја ту промену статуса уопште нисам трауматично доживео. Напротив, отворили су ми се време и простор за многе активности за које их раније нисам имао довољно, поред осталог и за читање књига, и то не само стручних, које сам годинама остављао да их једнога дана, „кад будем у пензији”, прочитам. Показало се, међутим, да човек у мировини као да има мање времена него док је био у радном односу, ваљда и зато што жели надокнадити исувише пропуштеног или онога што му се чини да је пропуштено, а у деловању је природно све спорији, док се проток времена застрашујуће убрзава. Ово није само моје запажање. Дели га претежан број оних мојих колега пензионера којима је рад неповратно постао начин живота. Такви се никада не жале на свој измењени статус и не кукају да им је досадно... Постоје, наравно, и умировљеници који то другачије доживљавају и пензију живе као неку врсту неправичне и незаслужене казне. А ако је ишта правично и заслужено, онда је то пензија. Бар би тако требало да буде.

Областима знања и темама којима сам се бавио пре одласка у дипломатију, а колико сам успевао, и током година дипломатске службе, наставио сам да се посвећујем и као пензионер. Нажалост, схватио сам да сам се од своје основне и најдраже филолошке струке, сем у примењеном смислу, неповратно одвојио. Ту се ништа није могло учинити. Једноставно, околности и живот су ме повели другим путем, иако је увек све што сам радио и радим, од исламологије, преко религиологије до, условно речено, политикологије, носило печат филолошке методологије и системског, односно органског сагледавања појава,

што је матрица која се изграђује свестраним изучавањем језика, а код мене се нарочито изоштравала кроз, с једне стране структуралистички, а са друге социолингвистички приступ. Има схватања да се филолози не могу компетентно бавити изучавањем нефилолошких тема, али су таква фахидиотска, ограничена гледишта толико уверљиво демантована безбројним примерима у научној прошлости и садашњости, да на њих није вредно трошити речи. Мени је лично донекле носталгично жао због тога што сам у ужем смислу запоставио пределе језикословља и науке о књижевности, а и нарочито ми, од гимназијских дана драго преводилаштво, иако и те области настојим да пратим и гајим онолико колико ми је највише могуће. Међутим, не могу рећи да због тог премештања радног тежишта осећам да сам суштински на губитку, јер се држим холистичког начела повезаности свих ствари, што наравно не значи да се може комотно и површно сваштарити и гајити нездраве претензије на подједнаку позваност и ауторитативност у већем броју дисциплинарних простора. Најбитније је да оно чиме се човек бави и представља јавности, у било којој форми, објективно буде квалитетно, а вредност је, без обзира на све могуће субјективности и релативизације, ипак проверљива. За такву процену је од споредног значаја шта је његова основна професија и за шта се формално образовањем припремао, јер, како рече један мој пријатељ водоинсталатер – није важно да човек прође кроз школу, већ школа кроз човека. Све Вам ово не казујем због тога што сам на личном плану доживео честа оспоравања учинака свога рада, премда је природно и тога било, већ зато што сам се увек доследно борио против замењивања суштинских критеријума формалним и ваннаучним у процењивању достојанства нечијег интелектуалног прегалаштва и домашаја, а та је ружна и неморална појава прилично честа у академској средини. Сећам се, рецимо, колико сам својевремено труда и убеђивања не-

ких својих факултетских колега, углавном осредњих способности и скромног дела, морао уложити да бих обезбедио учешће покојног Еугена Вербера (1923–1995), као гостујућег предавача, у свом курсу упоредне граматике семитских језика на постдипломским студијама, јер, како су потцењивачки говорили, он нема одговарајуће научне квалификације. Није их занимало, а већина није ни знала, шта је све овај изузетни, сјајно образовани полиглота и многоструко даровит човек урадио на пољу јудаистике. Он је глумац, поспрдно су понављали, јер су га знали из неких филмова и телевизијских серија. А они су, заправо, глумили филологе... Такође, пре извесног времена сам чуо неке историчаре како се са карактеристичном еснафском узноситошћу односе према радовима херцеговског лекара Горана Комара, неуморног ентузијасте, захваљујући чијем се истраживачком и теренском прегалаштву из таме прошлости и са херцеговачких неприступачних голети у нашу савремену (само)спознају уводе драгоцен архивска и споменичка сведочанства српске средњовековне културе. Томове које је крајње професионално и методолошки максимално скрупулозно сачинио отписивали су рутинском, пејоративном квалификацијом: он је дилетант. Стварно срамно! А реч „дилетант” потиче од италијанског *dilettante*, „љубитељ”, у дубљем етимолошком извођењу од латинског *delectare*, „уживати”. Добро би било да је међу интелектуалцима који су дипломирали историју и њоме се професионално баве мало више љубави и уживања у послу за који су се школовали, а мање суревњивости и свађе. Срећом, већина није од те феле. Срби се оправдано могу дичити завидним историографским досезима. Навео сам само два примера отписивања „дилетаната” без покрића, који су ми пали на памет, а свакако и зато што је у обама случајевима реч о људима које сам познавао, односно познајем, и о којима имам у сваком погледу високо мишљење. А могао бих, без већег труда, поменути и неке

друге. Толико о томе, о стварној и умишљеној стручности и о суровом еснафском остракизму.

У питању се заимате за моје јавне обавезе после одласка у пензију. Њих је, наравно, било и има их, као наставак друштвеног ангажовања, а и неких новостечених. Наиме, увек сам осећао обавезу да, по мери својих знања и моћи, покушам да учиним нешто корисно за ширу заједницу, и ван академских послова, које никада нисам осећао као неки ексклузивни забран, већ као капије отворене према јавности. Био сам, и још увек сам, члан управних одбора неколиких образовних и културних установа, при чему посебно држим до тога што сам већ дуже време председник Управног одбора Народног музеја Србије и што смо управо током мога мандата, захваљујући разумевању и подршци надлежних у држави, а нарочито самопрегорном ревновању директорке Бојане Борић-Брешковић и целокупног колектива, успели да превазиђемо деценијски застој у раду ове кровне културне институције и отворимо сталну музејску поставку. Током (пре)дугог периода пре тога Музеј није, како се то поједностављено и не увек добронамерно говорило, био затворен. Био је непрестано активан кроз низ манифестација ван своје зграде и остваривао богату сарадњу са многим сличним установама у земљи и ван ње, али су непостојање сталне поставке и одржавање повремених изложби и других манифестација у згради на Тргу Републике давали повода за негодовање културне и шире јавности, за које се, без обзира и на неке објективне разлога кашњења реконструкције, не може рећи да није било оправдано. Тешко је описати колика је била наша срећа кад су се врата Народног музеја поново, и свакодневно, отворила за посетиоце. Број којим су они похрлили у свој храм културе и наставили да га верно и редовно походе био нам је права награда и уверљива потврда интереса грађана за стварне културне вредности, интереса у који су многи, у светлу мењања културних

образаца, приоритета и мода, склони да сумњају. Довољно је сетити се дугих редова пред Музејом кад је у њему било изложено Мирослављево јеванђеље... На новинарско питање зашто стоји у реду и чека да види тај најстарији сачувани ћирилични споменик српске писмености, једна гимназијалка је, ако се добро сећам, одговорила да је нико ништа не би питао да стрпљиво чека да види Леонардову „Мона Лизу”, а да је ова књига старија од те чувене слике, а и наша је. Има ли бољег и примеренијег начина да се у свест о значају националне културне традиције, а то значи и целовитог идентитета савременог човека, неосетно и неусиљено угради здрава и рационална самосвест?

У последње време сам полако почео да се повлачим из управних одбора културних и образовних установа, као што су, на пример, Задужбина Илије Коларца и Универзитетска библиотека, које су ми изузетно блиске и драге, али сам осетио да је дошло време и да један пензионер треба да препусти место млађима, способнијима и, по природи ствари, енергичнијима. И даље сам, бар за сада, у чланству управних одбора Матице српске и Српске књижевне задруге, превасходно због тога што су други, а не ја, проценили да им још увек могу бити од неке користи. Не могу одрећи да ми то поверење годи и чини ми част, јер реч је о двома националним културним установама од највећег и трајног значаја, за шта није у свим раздобљима наше (нај)новије прошлости било довољно истинског разумевања и уважавања. Током периода обележеног, нарочито ригидно у Србији, идеолошким антинационализмом, атрибут „српска” био је довољан за начелну сумњу, али и сасвим конкретно отежавање рада институцијама које су га у имену носиле. Касније, кад су те идеолошке предрасуде формално отпале, уз неке нимало безазлене резидуалне „алотропске модификације” при трансформисању комунистичке тоталитарности у грађанску, односно „грађанистичку”, власт је, као и свака недовољно

просвећена државна управа, на културу уопште, па и на њене најважније институције, махом гледала као на нужно зло, а не један од националних приоритета. Колико ли је само мука и обијања прагова разних руководилаца било потребно да би се намакла минимална средства за издавачку делатност или организовање неких културних скупова! Уосталом, међу политичким странкама никада није била претерана јагма са добијањем ресора културе у коалиционим владама. Уз још нека, министарство културе је, с ређим изузецима, служило за поткусуивање и намиривање мање утицајних странака и појединаца. Такво стање је био један од јаким мотива да кроз чланство у управним одборима културних установа будем у позицији, или да имам илузију да сам у позицији, која ми омогућава да бар мало допринесем сталној борби за њихово достојанствено преживљавање, иако је у тој борби лично достојанство било на сталној и непријатној проби. Али, другачије се није могло. Нелагодно ми је присетити се тих мисија, како се колоквијално говорило, „кукања за паре”, са људима као што су Добрица Ћосић, Никша Стипчевић, Василије Крестић, Славенко Терзић, Матија Бећковић или Мића Данојлић...Човек се од тога најзад и замори.

После пензионисања наставио сам да пишем осврте на збивања у друштву и у култури, у доменима за које сам током живота и рада стекао извесна знања и искуства, премда се неретко питам има ли то уопште смисла. Позитивни одзиви, нарочито они непознатих људи, што би се рекло, на улици, али и неких колега и пријатеља до чијег ми је мишљења и суда стало, подстичу ме да наставим. Можда у томе и грешим, јер нисам сигуран да у настављању мог јавног оглашавања разним поводима, поред снаге навике, нема и сујете, од које је ретко ко имун, али су још ређи они који је признају. У међувремену сам објавио и неке књиге, али ће о њима вероватно бити речи у наставку нашег разговора. У сваком случају, увек нешто

радим или планирам да урадим, а колико у томе имам успеха, друга је прича...

Током последњих година наставио сам одраније блиску сарадњу са Републиком Српском и са Српском православном црквом, сматрајући то, ако није патетично рећи, патриотским и националним задатком, а и личним позвањем. На Ваше питање о српским националним приоритетима, у нашем претходном разговору, објављеном под насловом *Аутиномија мишљења*, рекао сам „Никако не признати независност КиМ и као очи у глави чувати Републику Српску!” У том погледу се код мене ништа није променило, с тим што је ситуација на тзв. „Косову” за Србе тежа него у време нашег тадашњег разговора, а и над Републику Српску се надвијају тамни облаци и, у једном узбурканом и неизвесном глобалном тренутку, расту притисци, понајвише из неких западних престоница (Берлина, Лондона, Париза...) да се одрекне својих права загарантованих словом Дејтонског споразума и утопи у некакву унитарну државну творевину са бошњачком/муслиманском доминацијом. Бања Лука се томе одлучно одупире, у чему стиче и одређену међународну подршку, што њене непријатеље само стимулише да буду јароснији и тврдоглавији у покушају остваривања своје дугорочно немогуће мисије. Немало случајно, дијагностичка и пророчка књига мог колеге и пријатеља Ненада Кеџмановића из 2007. године носи наслов *Немојућа држава*. Елем, у свему што су пријатељи у Републици Српској процењивали да би им, као мој скроман допринос, могло бити од помоћи и користи трудио сам се, по мери својих знања и моћи, да не изостанем. Редовно пишем коментаре за портал „Све о Српској”, учествујем у раду научних трибина, држим предавања, а од пре две године, заједно са колегом Кеџмановићем, водим и пројекат „Ислам и муслимани у Републици Српској, БиХ и региону”, што је део програма младог Центра за друштвено-политичка истраживања

Републике Српске, којим руководи агилни и већ искусни истраживач, а и одличан организатор, Душан Павловић. Одавно сматрам да је Бања Лука, из више разлога, изразито погодно место за оснивање научног института који би се бавио примењеном исламологијом у социолошком и политиколошком кључу и који би имао све изгледе да задобије међународну релевантност. Почетни кораци охрабрују, иако је пут до циља, по природи ствари, кад је реч о науци која жели да буде озбиљна, дуг.

Најзначајнијим учешћем у напорима да се о Републици Српској у међународној јавности пробије истина и бар донекле аргументовано оспори негативан наратив о претежној кривици Срба за сва зла која су током рата деведесетих година задесила Босну и Херцеговину сматрам привилегију и част да будем члан Независне међународне комисије за истраживање страдања Срба у Сарајеву (1992–1995). Ову Комисију су образовале Влада и Скупштина Републике Српске 2018. године и она је, после двогодишњег рада, поднела „Извештај” 2020. године. Сачињавали су је искључиво страни експерти, а на њеном челу био је угледни израелски исламолог Рафаел Израели. Израели је, иначе, био један од пионира изучавања ислама у Кини, а познавао сам га од пре тридесетак година, кад смо у Паризу сарађивали на проучавању неких муслиманских дервишких редова. Чланови Комисије били су војни стручњак и ветеран мировних мисија Виктор Безрученко из Русије, амерички професор Лоренс Френч, бивши маринац и психијатар, специјалиста за постконфликтне менталне трауме, Француз Патрик Бариво, лекар и учесник већег броја мировних мисија, и угледни италијански новинар, мој драги пријатељ чудесног духа Ђузепе Закарија, ратни дописник са многих светских попришта, који је као извештач дванаест година провео на бившем југословенском простору. Закарија је, нажалост, преминуо током рада Комисије. Била је то несвакидашња,

изванредна група људи са поузданим знањем, оствареним делом, великим искуством и потпуно независна од било каквог ауторитета, сем сопственог морала. Посао је био огroman и веома напоран, са много препрека, праћен непрекидном сатанизацијом од стране бошњачке политичке и медијске јавности и априорном негативном кампањом у свим домаћим и страним средствима информисања наклоњеним муслиманима у БиХ. Чланови Комисије су називани „Додиковим плаћеницима”, „нестручним преварантима”, „исламофобима” и како све не. На самом почетку рада договорили смо се да пре подношења и публиковања „Завршног извештаја” не реагујемо на неаргументоване нападе и паушалне критике нечега што је тек требало да настане како колективни резултат нашег прегнућа. И у овом ставу смо истрајали, иако то у неким тренуцима није било нимало лако. Етичка претпоставка за истраживања које је Комисија спровела у вези са судбином Срба у ратном Сарајеву била је да је у периоду од 1992. до 1995. године патњама и страдању било изложено целокупно градско становништво, тј. припадници свих народа, али да је страдању Срба до тада било посвећивано несразмерно мало пажње у односу на његов опсег и тежину. Комисија није тежила успостављању никаквих усиљених симетрија у страдалништву, већ само чињеничном утврђивању реалног стања, али ни то творцима и пропагаторима мита о Сарајеву као граду муслиманској мучеништва није било по вољи.

На основу упознавања са свим расположивим савременим документима и разноврсним материјалом, изучавања обимне литературе и сведочења учесника политичких збивања која су претходила избијању рата у БиХ, Комисија је, као о један од својих темељних закључака, усвојила став да је, супротно тврдњама о наводној агресији Србије и делимично Хрватске на БиХ, прави *casus belli* била одлука муслиманских и хрватских посланика

у републичкој Скупштини да, упркос противљењу српских представника, прегласавањем одлуче о одржавању референдума о независности БиХ, како би се удовољило једном непринципијелном захтеву *ad hoc* формиране Бадинтерове комисије. Организовати гласање по формално демократском принципу „један човек – један глас”, а затим и одсудни референдум, дискриминишући цео један конститутивни народ, у дубоко национално и верски подељеној земљи, представљало је свесно извођење друштва из простора институционалног тражења решења за проблеме у неизвесне токове ванинституционалне конфликтике динамике и грађанског, односно међунационалног рата. Тај рат је био мучан и трагичан за припаднике свих народа у Сарајеву, а Комисија је, сходно свом мандату, помно истражила кроз шта су све пролазили сарајевски Срби и о својим увидима на више од 1200 страница, на енглеском језику документовано известила. Нешто скраћена верзија „Завршног извештаја” паралелно је објављена и у Америци, код угледног издавача Strategic Book Publishing, чиме је први пут од почетка рата у БиХ међународна јавност дошла у прилику да се на адекватан и исцрпан начин упозна са, условно речено, делом „српске истине” о том сукобу, о коме је бесомучном медијском кампањом и пристрасним одлукама (политичког) Хашког трибунала наметнута крајње једнострана представа са основном тезом о искључивој српској кривици. Поред учествовања у дискусијама о свим темама на састанцима Комисије, мој се конкретан допринос исказао састављањем историјског увода на нешто мање од две стотине страница.

Истовремено са нашом комисијом, формирана је још једна, такође уверљивог интернационалног састава, са задатком да истражи „страдање припадника свих народа у региону Сребренице”. Наглашавам – припадника свих народа, а не само српског, иако су конструисањем и сталним дограђивањем мита о „геноциду” над Бошњацима

у овом граду 1995. године српске цивилне жртве, пале од руке муслиманских банди Насера Орића у подрињским селима од 1992. до 1994. године грубо потиснуте ван „политички коректних” предела памћења и историјске свести у настајању. Дакле, ни идеја са којом је установљена сребреничка комисија није смерала негирању неспрских страдалника, већ је била руковођена жељом да се у сагледавању трагичних збивања у Сребреници од 1992. до 1995. године успостави равнотежа која би, што је објективније могуће, одсликала њихову реалност и ту слику сачувала за будуће нараштаје. На челу ове Комисије стајао је такође израелски научник, потврђени светски експерт за проблематику Холокауста Гидеон Грајф, иначе и аутор капиталне студије *Јасеновац – Аушвиц Балкана* (2018). Тужно је и срамотно, али не и сасвим неочекивано и необјашњиво, да је Грајф био изложен бесомучним нападима и дифамацијом од стране неких српских колега, што му је нанело тешку душевну бол, али и сасвим конкретне егзистенцијалне последице. Истрајао је и остао усправан, упркос свему. И ова Комисија која је, из разлога које није тешко претпоставити, била још жешће опоравана од наше, посвећене страдању сарајевских Срба, поднела је опсежан и богато документован „Извештај”, у коме је нарочито значајна димензија форензичке експертизе, на којој је радио високо квалификован тим под руководством истакнутог професора форензичке антропологије Марије Ђурић. Њоме су на чињенично и научно утемељен начин разобличене тенденциозне махинације и скандалозна површност Хашког трибунала у тој области, кључно битној за извођење исправних закључака о природи и размерима ратног злочина у Сребреници. С обзиром на наметнути, правно и научно неодрживи статус сакросантности одлука тог драстично пристрасног суда, на којима је изграђена читав симулакрум о српској кривици за рат и нељудско понашање у рату, извештаји обеју

комисија у бошњачкој и у Бошњацима наклоњеном, а Србима ненаклоњеном делу међународне заједнице дочекани су „на нож” и учињено је све како би били маргинализовани и обезвређени. Ипак, они постоје и нису остали без одјека, и тек ће га имати, иако ваља самокритички признати да, на српској страни, укупно узевши, није довољно и на прави начин учињено на њиховој валоризацији, првенствено оној медијској. То је некако својствено нама Србима. Ми смо неупоредиво мање вични да представимо своју истину но што су неки други мајстори да произведу и продају лаж, и о себи и о нама...Као да нам је то нелагодно и некако испод части, као да нас тешко напушта наивно уверење да ће истина сама довољно гласно и убедљиво проговорити, да је излишно доказивати очигледности... Ваља се надати да ће ово бити исправљено, јер та два документа о страдању Срба, колективна сведочанства необориве научности и интелектуалног поштења имају трајни значај. Веома сам срећан што ми се пружила прилика да учествујем у овом важном националном послу и да сарађујем са људима вредним сваког поштовања.

И пре свог дипломатског службовања при Светој Столици (2002–2008) успоставио сам блиске односе са свештенством и архијерејима Српске православне цркве, јер сам одувек гајио велико поштовање према улози коју је Црква имала и има у животу српског народа, као заточница највиших духовних вредности наше националне традиције и темељних идентитетских одредница. Верујем да никоме није потребно доказивати да је православна црква током дугих и тешких повесних раздобља живом одржавала хришћанску и српску народносну самосвест, да је делила судбину народа, била му главни ослонац и стожер окупљања. То је потврђена чињеница и, у ужем смислу, није повезана само са религиозношћу, већ има најшире социјално, културно и егзистенцијално значење. Негирати ову истину може само неко ко суштински не познаје

српски народ или према њему, а и према духовности опште, има лоше и нечасне намере. Нема сумње да нису баш сви свештенослужитељи и часници Цркве у свим временима и приликама поступали у складу са заветом Христове вере, што је разумљиво, јер су били и јесу људи, а како је говорио Владета Јеротић, човек је слабо биће, но тиме се никако не би смели оправдавати општи напади на Цркву, оспоравати њена духовна мисија, али и легитимна друштвена одговорност. Здрава и уравнотежена секуларност је и за цркву и за друштво најбољи поредак, односно, како се изразио владика Иринеј (Буловић), статус слободне цркве у слободном друштву, што омогућава кооперативну одвојеност цркве од државе, чему се, као моделу односа, у савременим заједницама углавном тежи, али се ретко где потпуно остварује. У наше време секуларност се пречесто схвата и настоји применити као идеолошки секуларизам атеистичке, тј. антитеистичке провенијенције, само привидно парадоксално заједнички пораженом комунизму и (привремено) победничком либералистичком мондијализму, браћи по тоталитаризму и арогантној искључивости. Такав однос према свему црквеном, али у ширем/дубљем смислу и духовном, праћен незнањем и лицемерјем, увек ми је био изразито одбојан. Доживљавам га као глуп, али и опасан вид дискриминације и дехуманизације одређене категорије грађана и фактор продубљивања штетних подела у српском народу, а њих, познато је, и без ове није мало. Дакле, Српску православну цркву осећам као трајно средишњу националну институцију и, колико сам знао и умео, увек сам настојао да дам и лични допринос њеној добробити, јер је она уједно и народна, а и државна добробит, премда ову последњу повезаност многи не могу или не желе да признају и прихвате. Када бих бивао позван, узимао сам учешћа у разним манифестацијама духовног живота, укључујући и беседе поводом Савиндана у неколиким

црквеним општинама, како у Србији тако и у Црној Гори, што ме је увек испуњавало посебном радошћу и озареношћу. Иако су те беседе, у зависности од претпостављеног „хоризонта очекивања” окупљених парохијана и налога тренутка, уже тематски биле различито усредсређене, без изузетка их је прожимала тежишна порука о превасходности правилно схваћеног светосавља за наш савремени живот и његова свевремена путоказност за сигурно поплочавање српског пута кроз тмуше и изазове сваког времена и свих времена. Често сам и радо наводио продорне стихове Васка Попе из песме „Путује без пута”, којима се песнички снажно сублимира јединствена улога највећег српског светитеља:

„Путује по мрачној земљи
Штапом пред собом
Мрак на четворо сече /.../
Путује без пута
И пут се за њим рађа”.

Но, о светосављу ће можда још бити прилике да поразговарамо, а ја бих се сада вратио на своје можда и најдрагоценије искуство у сарадњи са Српском православном црквом у периоду од нашег претходног разговора, а вероватно и уопште. Реч је учешћу у раду мешовите православно-католичке комисије за заједничко преразматрање улоге загребачког надбискупа, кардинала Алојзија Степинца (1898–1960) пре, за време и после Другог светског рата. Ево како је до тога дошло.

Као што је познато, личност загребачког надбискупа Степинца одавно је велики камен спотицања у односима између СПЦ и Католичке цркве у Хрватској, односно Свете Столице, а и у међудржавним југословенско/српско-ватиканским релацијама. Суштина је у томе да се у Католичкој цркви Алојзије Степинац сматра узорним прелатом, особом од врхунског моралног интегритета, верним

папским следбеником, храбрим и непоколебљивим, мученичким страдалником од комунистичког терора, а потврђена му је чак и светост, те га је папа Јован Павле Други 1998. године у Марији Бистрици прогласио блаженим. Поврх тога, у Хрватској је изграђен прави Степинчев култ националног хероја, тако да се свако критичко изјашњавање о њему доживљава као антихрватско светогрђе. Насупрот томе, Срби, и не само Срби, у Степинцу виде кротког Павлићевог послушника, војног викара НДХ, немог пред усташким геноцидним злочинима, ендемског србофоба, усрдног покровитеља принудног католичења православних Срба, а неки га сматрају и ратним злочинцем. Непосредно после Степинчеве беатификације (којом му је, према католичким схватањима, утврђена врлина светости), покренут је формално сложени поступак припремања материјала и аргументације за његову канонизацију. Почетком 2014. године, кардинал Анђело Амато, префект Конгрегације за каузу свети, објавио је да је испуњен и последњи, недостајући услов – догодило се, наводно, једно чудесно оздрављење „по заговору” блаженог Алојзија Степинца. О томе је обавештен папа и очекивало се да ће убрзо доћи до давања његове коначне сагласности. Међутим, на најаву да би кардинал Степинац ускоро могао бити „уздигнут на висину олтара” писмом папи Фрањи реаговао је почивши српски патријарх Иринеј, изразивши чуђење да би неко попут Степинца, о коме много хришћана има негативно мишљење, могао постасти светац Римокатоличке цркве и да би тај чин додатно оптеретио и онако крхке међуцрквене и међунационалне односе. Иринеј је раније једно слично писмо био упутио и претходном папи Бенедикту XVI, али Степинчева постулатура тада још није била завршена. Папа Фрања, коме је напредак екуменског дијалога био истински приоритет, на изненађење већине чланова Римске курије, ово писмо схвата веома озбиљно и у Београд, као свог изасланика,

шаље кардинала Курта Коха, председника Папског савета за унапређивање јединства хришћана (тј. за екуменски дијалог) који патријарху Иринеју уручује папино писмо. Као одговор на патријархову забринутост, папа чини гест без преседана у односима између двеју хришћанских цркава и предлаже оснивање мешовите католичко-православне комисије која би „заједнички проучила историјат односа између Хрвата и Срба током Другог светског рата, како би боље и дубље осветлили личност и улогу блаженог кардинала Степинца, у циљу његове канонизације”. Уз папино писмо и предлог, државни секретар Свете Столице кардинал Пјетро Паролин приложио је и кратку промеморију под насловом „Питање канонизације бл. кардинала Алојзија Степинца у контексту узајамних односа између Католичке цркве и Српске православне цркве”, у којој је предочено шта је у Ватикану предузимано током поступка припремања Степинчеве канонизације, а и објашњена иницијатива за формирање мешовитог радног тела састављеног од католичких и православних историчара и теолога. Наглашено је да би њихово заједничко разматрање „случаја Степинац” допринело „прочишћењу меморије”, као путу ка побољшању односа између двеју цркава.

Српска православна црква је позитивно реаговала на папин предлог који су Свети архијерејски синод и Сабор спремно и једногласно усвојили. После још једне Кохове посете Београду, патријарх Иринеј је 10. јула упутио ново писмо папи Фрањи. Изразио је задовољство његовим братољубивим и јеванђелски надахнутим гестом, обавестио га да је о својој преписци са њим информисао остале аутокефалне православне цркве и предложио му да у блиској будућности прими синодску делегацију СПЦ, која би му уручила предлог имена православних чланова мешовите Комисије и пружила сва додатна разјашњења позиције СПЦ у вези са овом изузетно битном ствари.

Патријарх је за чланове синодске делегације која ће путовати у Ватикан именовано архиепископа-митрополита црногорско-приморског др Амфилохија, епископа новосадског и бачког др Иринеја и....мене! У писму је наведено да сам био амбасадор Србије при Светој Столици. Мало је рећи да сам био изненађен, а још мање почастиован поверењем које ми је указала наша Црква и, пре свих, патријарх Иринеј лично. И раније ми је једном приликом (2010) патријарх Иринеј неочекивано поверио да представљам СПЦ на првом Самиту светских верских лидера у Бакуу, али ово је било нешто друго, посебно с обзиром на духовни, екуменски, али и прворазредан национални значај мисије која нам је била стављена у задатак. Представљати, као лаик, нашу цркву код папе, и то са двојницом високо уважаваних архијереја, усуђујем се рећи, и драгих пријатеља, доживео сам са огромним узбуђењем, као признање за све што сам скромним моћима кроз године настојао да учиним за неговање и унапређивање многим тешкоћама оптерећеног, али неопходног дијалога двеју хришћанских цркава.

У Рим сам отпутовао из Париза, док су митрополит Амфилохије и владика Иринеј стигли из Београда. Смештени смо унутар зидова Ватикана, у Дому Свете Марте, у коме је, на спрату изнад нас, становао и папа Фрања који је после устоличења одлучио да му пребивалиште не буде званична папска резиденција у средишњој палати ватиканског комплекса. Већ оваквим решењем нашег смештаја Света Столица је желела да искаже поштовање према СПЦ и истакне значај који поклања мисији ради чијег смо испуњења стигли у престоницу свеколиког католицизма. Папа нас је примио наредног дана по приспећу, 16. јануара, у преподневним часовима. Аудијенција је трајала око 45 минута. Поглавар Римокатоличке цркве деловао је непосредно и срдечно. Тај разговор са папом Фрањом остао ми је у живом сећању, а све што ми се учинило

најбитније унео сам и у дневник. Заправо, све је било битно, јер је папа у размени мишљења о једној крајње осетљивој и важној теми међуцрквених и политичких односа саопштио неке начелне вредности на којима је почивало његово схватање екуменског дијалога и улоге цркве у свету. Верујем да ми је привилегија да будем учесник овог догађаја олакшала разумевање смисла многих потеза и одлука првог језуите и латиноамериканца на Катедри Светог Петра, које су и у католичким и у ширим круговима глобалне јавности неретко изазивале изненађење, чуђење, а и незадовољство.

Папа говори прилично тихо, делује одуховљено и искрено. Рекао је, на самом почетку, да су се многи у Ватикану питали зашто се одлучио да предложи оснивање мешовите католичко-православне комисије за разматрање историјске улоге блаженог кардинала Степинца, кад је канонизација у искључивој и сувереној надлежности Католичке цркве и њега као поглавара. Објаснио је да је његова дужност, као епископа и хришћанског пастира, била да тако поступи. Нагласио је да је обавеза свих епископа, као браће у Христу, да не доносе одлуке које продубљују разлике међу хришћанима, већ да колико год могу настоје да их смањују. Одлуке треба доносити заједно, саборно (употребио је израз „колегијално”, који одговара саборности у православној терминологији). Нагласио је да је хришћанство пред таквим изазовима, и изнутра и споља, да је и сама његова егзистенција, али и есенција, угрожена, тако да бисмо у ово смутно време морали превазилазити поделе. Посебно је поменуо опасност коју на југоистоку Европе представља пројекат успостављања „новог Османског царства” (што је мени било посебно занимљиво и помало неочекивано, а подсетило ме на мој ранији разговор на ову тему са тада кардиналом, а потом папом Јозефом Рацингером, о чему сам Вам говорио у нашем претходном сусрету), затим експанзивни екстремисти-

чки ислам, а понајвише општа обездуховљеност света, изражена у агресивној либералистичкој глобализацији која потиरे све традиционалне вредности. Рекао је да нема ничега природнијег и хришћанскијег од тога да католици, у овом случају хрватски епископи и научници, једно спорно питање, као што је очигледно опречан став према лику и делу кардинала Степинца, односно његовом месту у историји, братски размотре са српском православном браћом, јер са киме би другим то могли смисленије учинити. За њега је то једини прави пут да се боље сагледају корени неслагања и покуша „поновно заједничко читање” (употребио је израз „riletatura”) историјских докумената и грађе која се односи на надбискупа Алојзија Степинца. Напоменуо је да су католичка и православна, без обзира на све теолошке, структурно-организацијске и поведне разлике, две историјске и озбиљне хришћанске цркве, за разлику, рецимо од протестантских, склоних да релативизују саму природу и институционално устројство цркве као такве и са којима човек „никада не зна на чему је”. Такво, наводно духу времена примерено одступање од неких темељних догмата Христовог учења и канонског наслеђа Цркве можда је опаснији изазов од спољашњих насртаја на хришћанство. Овако јасно и отворено папино неповољно критичко процењивање протестантизма вратило ме је у мислима на веома садржајан разговор који су 2003. године исти чланови синодске делегација, митрополит Амфилохије и владика Иринеј, приликом посете Ватикану водили са кардиналом Рацингером, тадашњим префектом Конгрегације за доктрину вере, а током којег се он на готово идентичан начин изразио о протестантизма као и његов наследник на челу Римокатоличке цркве. Индикативна доследност! Папа Фрања је потом замолио да патријарху Иринеју пренесемо изразе његове братске љубави и захвалности на томе што је прихватио његову иницијативу за формирање мешовите католичко-право-

славне комисије и предложио чланове са српске православне стране, што ће он са искреним поверењем и уважавањем прихватити и ускоро га обавестити о именима католичких чланова.

Митрополит Амфилохије и владика Иринеј су изразили задовољство и захвалност на папиној дубоко хришћанској одлуци да се о једном проблематичном питању које оптерећује католичко-православне и хрватско-српске односе поведе братољубив и отворен, аргументован дијалог на основу чињеница, а не предрасуда. Пружили су му уверавања да ће Српска православна црква искрено и са пуном посвећеношћу приступити овој заједничкој мисији без преседана у међуодносима двеју цркава и да је види као отварање нове капије истински екуменског, насушно потребног зближавања, као нову наду. Истакли су да је пут дуг и тежак, али да њиме свакако треба кренути, уздајући се промислену помоћ Божију. После свега што су сматрали за сходно да кажу папа Фрања и двојица наших високих архијереја, нисам осећао да би било какво моје укључивање у разговор било примерено, али је домаћин инсистирао на томе да и „професор и наш амбасадор нешто каже”. Кратко сам поновио захвалност на пријему и на порукама хришћанске љубави и пастирске мудрости којима смо даровани, а онда се вратио на помињање предрасуда које би требало превазилазити. Био сам слободан да подсетим на једну, по мени важну дистинкцију коју је угледни кардинал Камило Руини приликом скорашњег јавног обраћања направио између *ipredubeggiamenti* (*preconcetti*) и *ipredraggiamenti* (*pregiudizi*), при чему би *ipredubeggiamenti* била заснована на одређеном доживљавању и тумачењу чињеница, док су *ipredraggiamenti* углавном без реалног упоришта у чињеницама, већ се заснивају на предуверењима без покрића, најчешће су идеолошког и априорног вредносног порекла. Рекао сам да бисмо ми у Комисији требало да се посветимо разматрању и пре-

испитивању наших *йредубеђења*, а да се *йредрасудама* не бавимо. Папа је прокоментарисао да није запазио ту Руинијеву мисао, али да му се допада и да се слаже са њеном суштином примењеном на логику којом би мешовита комисија ваљало да се руководи. „Ето, видите професоре, да је било добро што сте и Ви нешто рекли”, закључио је љубазно, што ми је, наравно годило, јер сам све време био у недоумици да ли је уопште прикладно да се укључим у разговор. Поред главне теме мешовите комисије, током сусрета са папом Фрањом, дотакнуте су и неке друге. Тако је, рецимо, папа као куриозитет поменуо да је у његовом рукоположењу у Аргентини учествовао и Огњеновић, један католички прелат црногорског порекла, са којим је био веома близак. Митрополит Амфилохије је рекао да је чуо за ту породицу у Аргентини. Како сам касније утврдио, реч је о (над)бискупу Емилију Огњеновићу (1923–2011), пореклом из исељеничке породице Црногораца, старином из Бањана, друштвено активном и претежно конзервативном свештенику. Говорио је папа, са видљивом тугом и резигнацијом, о страдањима хришћанских мученика на Блиском истоку, „који умиру са Христовим именом на уснама”, а немоћни смо да им помогнемо, сем да се молимо за њих. Поглавар Римокатоличке цркве се код својих православних саговорника нарочито занимао за перспективу одржавања свеправославног синода који се тада припремао, истакавши да се сви у Ватикану моле за његов успех, као један од предуслова за унапређивање екуменског дијалога, пошто би православље у том случају било оснажено оствареним јединством и већом јасноћом опредељења. Наши архијереји су се сагласили са оценом о потенцијалном значају оваквог свеправославног окупљања после 1200 година, али и указали на непогодност Истанбула/Константинопоља да при постојећем стању унутарправославних односа буде место његовог организовања, на чему, из разумљивих разлога, инсистира-

ра васељенски патријарх Вартоломеј. Као што је познато, Свеправославни сабор одржан је јуна 2016. године на Криту, али су на њему изостале Руска, Антиохијска, Бугарска и Румунска црква, тако да се не може у пуној мери сматрати општеправославним и успешним. При крају пријема Папа Фрања је, више узгред, рекао да би волео да посети Србију, закључивши неодређеним: „Видећемо, видећемо...”. Замолио нас је да се молимо за њега и срдачно нас испратио. Све је некако брзо прошло, иако је разговор био садржајан и нимало конвенционалан. Ова посета папи Фрањи остала ми је у живој успомени, а као и приликом својевременог разговора са кардиналом Јозефом Рацингером, потоњим папом Бенедиктом XVI, уверио сам се у неоснованост великог дела представа које се у јавности стварају о личностима на челу Римокатоличке цркве.

Кад сам већ био у Дому Свете Марте, изненадио ме је телефонски позив државног секретара Пјетра Паролина. Паролина сам добро познавао из времена док сам дипломатски службовао у Ватикану. Био је тада, практично, помоћник министра иностраних послова Свете Столице и са њим су амбасадори у обављању своје мисије најчешће комуницирали. У дипломатском кору био је без изузетка веома цењен и омиљен, како због високе стручности и спремности да у сваком тренутку јасно пренесе ватиканске ставове и процене, које није требало накнадно проверавати, тако и због уздржане приступачности, растерећујуће смирености и отмене деликатности у опхођењу. Једном речју – парадигма дипломатских врлина. У нашој претходној књизи неколико страница посветио сам овој изузетној личности и наговестио да би се овај дипломата могао винути до највиших положаја у Курији. Тако је и било! Паролин је желео да се видимо и да га, ако немам других обавеза или планова, сачекам у Дому Свете Марте, а да ће он, после радног састанка са папом, свратити до

моје собе. Деловало ми је невероватно, надреално... Државни секретар Свете Столице ће свратити до мене после састанка са папом, на спрату изнад нашег! А у датом контексту, заправо, све сасвим нормално... Дипломатија заиста понекад доведе човека у неочекиване, па и тешко замисливе ситуације. Наш сусрет је био веома срдчан, а разговор неусиљен и опуштен, иако Паролин свакако није дошао само зато да ме види после дужег времена, већ и да ми саопшти понешто од суштинског значаја у вези са радом будуће мешовите комисије и ватиканским очекивањима од њеног деловања. Рекао ми је да га је папина одлука да напусти место апостолског нунција у Венецуели и буде постављен за државног секретара Свете Столице прилично изненадила, али и обрадовала, као знак понтифексовог великог личног поверења. Распитивао се за стање ствари и перспективе решавања косовског питања, у које је био добро упућен, иако је настојао да створи утисак само неодређене обавештености. Што се тиче мешовите комисије, нагласио је да су хрватски бискупи изразили забринутост због папине одлуке да се једно такво тело формира, па још са православним Србима, али им је објашњено да се оно уопште неће бавити питањем канонизације, о којој суверено одлучује Католичка црква, односно папа, али да овај никако није желео да тај акт доведе до прекида односа са СПЦ и додатног захваљења са укупним православљем. Баш због тога, а и неких других разлога, не би било добро, истакао је, да се рад комисије протегне у недоглед, јер би се у том случају могао стећи утисак да је реч о начину да се канонизација одложи *ad infinitum*. Затим ми је изложио како се у Ватикану предвиђа конституисање комисије, које би се обавило у Риму, а и да се она потом наизменично састаје у Хрватској и у Србији, док би се завршна седница поново одржала у Риму. Рекао ми је и да ће, са ватиканске стране, читав процес бити у надлежности Папског савета за уна-

пређивање јединства хришћана, јер је то проблематика у његовој надлежности. Занимљиво је приметити да је ово опредељење накнадно измењено и да је, условно речено, модератор рада комисије био француски прелат Бернар Ардура, председник Папског савета за историју. Верујем да је мотив за ову промену била намера ојачавања поруке (најпре хрватским бискупима, који су 4. марта посетили папу, али и сумњичавима у Курији) да ће предмет разматрања у комисији бити искључиво историјска улога кардинала Степинца, а никако питање његове светости или било шта друго у богословској или доктриналној равни. Уосталом, папа је на једно новинарско питање о разлозима за оснивање мешовите комисије одговорио да у вези са блаженим кардиналом Степинцем „постоје неке историјске нејасноће” које би ваљало отклонити. Као лично размишљање, Паролин ми је изнео идеју да би можда овакав модел заједничког преиспитивања повесних докумената и чињеница могао бити примењен и у случају геноцида над Јерменима (1915), који Турска упорно не признаје, али је одмах додао да је то неупоредиво тежи и већи проблем. На опроштају ми је државни секретар рекао да мисли како је добро што сам се прихватио чланства у комисији и да му је драго што ћемо поново сарађивати. Веома ме је обрадовала пажња овог човека од многих хвале вредних својстава, према коме сам гајио, и гајим, заслужене симпатије, засноване на изванредним осведочењима из сопственог дипломатског искуства при Светој Столици, потврђеним и његовим каснијим држањем.

На основу предлога патријарха Иринеја и одлуке Светог Синода, за сталне чланове мешовите комисије са наше стране именовани су митрополит црногорско-приморски др Амфилохије, митрополит загребачко-љубљански др Порфирије, епископ новосадски и бачки др Иринеј, епископ славонски Јован и др Дарко Танасковић, бивши амбасадор Србије при Светој Столици. Утврђен је и спи-

сак стручних консултаната православног/српског дела Комисије, сачињен од угледних историчара, међу којима су највећи допринос њеном раду, кроз тематске извештаје припремане за сваку седницу, дали др Љубодраг Димић, др Радмила Радић и др Милан Кољанин. Хрватска бискупска конференција се одлучила за нешто другачији приступ у одређивању састава свога дела мешовите комисије. Наиме, поред тројице архијереја, загребачког надбискупа, кардинала Јосипа Бозанића, бискупа мостарско-дувањског Ратка Перића и бискупа пожешког Антуна Шкворчевића, стални чланови били су и историчари др Јуре Кришто и др Марио Јароб, док стручних саветника није било. Ово је било и логично, пошто су обојица хрватских историчара били стручњаци који су се, посебно др Јуре Кришто, годинама усредсређено бавили проблематиком везаном за Алојзија Степинца. За Кришту не би било претерано рећи да је (био) Степинчев главни знаменити апологета.

Као што сам већ поменуо, формирање мешовите комисије изазвало је велико незадовољство и много подозрења у хрватској католичкој и широј јавности. Кардинал Бозанић је у говору на теолошко-пасторалној седници у Загребу, крајем јануара 2016, рекао да је „хрватски пук осјетио неку врсту неправде, задирања у оно што је најсветије, а што бискупи и свећеници итекако осјећају”. Ипак, позвао је свештенике и вернике да и даље верују Папи, да остану с њим у заједништву и да према њему гаје искрену љубав, како је његову поруку у једном одмереном предавању 2018. године резимирао хрватски амбасадор при Светој Столици Филип Вучак. Да је овај апел наишао на, укупно узевши, хладан пријем у Хрватској и да папа Фрања у земљи која себе сматра „предзиђем кршћанства” претежно није био омиљен, и то не само због става у вези са канонизацијом Степинца, сведоче и крајње уздржане и шкрте реакције поводом његове смрти (21. 04. 2025). У

ултранационалистичком *Хрвајском иједнику*, преминули папа је испраћен скандалозном насловном страницом на којој је стајало: „Збогом Папи: Није вриједан ни једне хрватске сузе јер је више волио злочиначку Српску православну цркву него хрватске католике и Степинца!” Моје именоване за члана православног/српског дела Комисије, као јединог лаика и државног службеника, било је различито коментарисано. Тако је, на пример, Невен Пелицарић, велепосланик Хрватске при Светој Столици, нашем амбасадору Мирку Јелићу рекао да би „учешће амбасадора Д.Танасковића могло да отвори питање природе делегације СПЦ, јер је, формално требало да буде црквена, а у овом саставу она је црквено-државна, што би на хрватској страни могло да се протумачи као уплитање државе у чисто црквено питање и да додатно закомпликује ствари”. Такве бриге нису, рецимо, мучиле дон Жељка Мајића, секретара Мостарско-дувањске бискупије и човека од највећег поверења члана Комисије бискупа Ратка Перића. Он је у разговору са Јеленом Вукајловић, конзулом у Генералном конзулату Републике Србије у Мостару, изнео оцену да је „изузетно mudar потез Републике Србије, односно СПЦ, избор за члана Комисије бившег амбасадора при Ватикану Дарка Танасковића (кога је имао прилику упознати за време мандата амбасадора Д. Танасковића у Ватикану)”. У београдском *Блицу* (18. 01. 2016) текст новинарке Слађане Вукашиновић о нашој посети папи Фрањи насловљен је „Тајни састанак”, иако он уопште није био тајан, а наводи се чак да је „један од угледних српских владика” саговорници поверио да сам ја имао велику улогу у организовању састанка, што би ми могло годити, али једноставно није било тачно. Рад Комисије је у делу наше јавности све време праћен сумњама у погледу њеног правог смисла, а православни/српски чланови овог тела неретко су оптуживани за папистичку издају црквених и националних интереса. Све је то било

очекивано и није нас сувише узбуђивало, јер смо били у потпуном миру са својом савешћу. Пошто је, дакле, и на хрватској и на српској страни било много неоснованих спекулација о томе шта Комисија ради и како ради, већ на првом, конститутивном састанку у Риму договорили смо се да до завршетка посла не дајемо никакве информације медијима, што су сви чланови, и српски и хрватски, доследно поштовали. Такво држање је само повећавало занимање јавности за наш рад и притиске да се исцеди бар нека информација, али се показало као разложна и целисходна одлука. Из истог разлога, ни ја Вам не бих откривао појединости са седница које су све, без изузетка, биле веома садржајне и динамичне, јер је дијалог о „случају Степинац” начелно и даље отворен, иако је Комисија као таква завршила своју мисију. Како се у интервјуу *Политици* (21. 07. 2017) изразио владика Иринеј (Буловић), „дијалог двеју цркава није и не може бити завршен. Кад је реч посебно о дијалогу на тему Степинца и његове улоге пре, током и после Другог светског рата, сматрам да он треба, у овом или оном институционалном оквиру, бити настављен, проширен и продубљен”.

Мешовита комисија одржала је укупно шест седница током 2016. и 2017. године. После прве, конститутивне, у Риму, наредне су одржане у Загребу, Новом Саду, Славонској Пожеги, Подгорици и, закључна, поново у Риму. Учествовао сам у раду свих седница, сем оне у Пожеги, коју сам морао пропустити услед службене спречености. За сваку седницу унапред је договоран тематски оквир који је пратио хронологију деловања Алојзија Степинца пре, током и након Другог светског рата. Наши и хрватски историчари припремали би, на основу изворне грађе, доступне документације и литературе, материјале о којима се на састанцима водила веома ангажована расправа. Упркос разликама у већини ставова и оцена, дискусија се одвијала у веома коректној атмосфери, уз пуно узајамно

уважавање. Мени је лично рад у Комисији донео прегршт нових сазнања и, што сматрам да је и важније, искуство интелектуалног и људског саобраћања са највишим и најугледнијим католичким бискупима, укључујући и самог кардинала, као и представницима хрватске историјске науке. Морам признати да су ми током рада неки од саговорника, рецимо мостарски бискуп Перић, познат по својим тврдим убеђењима, па и изразито интелигентни и дипломатски жовијални славонски бискуп Шкворчевић, постали чак и симпатични. Успели смо једни код других да разоткријемо и својства људскости, што је било на нарочити начин обогаћујуће. Уз основну констатацију, која се мирне душе могла изрећи и пре почетка нашег заједничког преиспитивања историјских чињеница у вези са кардиналом Степинцем, да се ни у чему битном нисмо могли сложити, сматрам да то никако није била изгубљена година, како је на крају оцењено и са хрватске стране, иначе од почетка нерасположене према самој папиној идеји о отварању дијалога са СПЦ. Једино у чему смо били сагласни јесте став да је његово суђење од стране комунистичких власти било превасходно идеолошки мотивисано и да му се са процесног становишта могу учинити многе замерке, као уосталом и већини тадашњих судовања. Тиме се, међутим, саглашавање и завршава, јер смо ми сматрали да карактер и правна несавршеност судског поступка немају никакве везе са Степинчевом кривицом и да су од секундарног значаја, док је католичка/хрватска страна пренаглашавала управо неправичност комунистичких власти, пред којима се оптужени храбро држао и тиме заслужио мученичко достојанство. Хрватска страна је у свему заузимала апологетску позицију, уз (тактичко?) уважавање логичности неких наших поставки. Наш циљ није био доказивање да је Степинац лично био злочинац, како га претежно види већина Срба, већ да је био довољно проблематичан да не испуњава услове за прог-

лашење хришћанским светитељем. У то католике/Хрвате наравно нисмо могли убедити. Иако су неки чланови Комисије сматрали да непостизање било каквог битнијег конкретног исхода наших расправа чини састављање завршног заједничког саопштења излишним, превладало је становиште да такав мук не би био одговоран према веома заинтересованој јавности у нашим државама, а и да би, у неку руку, био израз недостатка самопоштовања, јер смо ипак нешто озбиљно и, у крајњој линији корисно, предано радили годину дана. Састављање „Саопштења за јавност” није текло глатко, али је оно на крају сачињено и једногласно прихваћено. За рад на изради саопштења везана ми је и једна необична успомена. Наиме, последњи сам се, са бискупом Шкворчевићем, задржао у просторији у којој се одржавала седница. У тренутку док смо заједно излазили, нашли смо се очи у очи са папом Фрањом који је, у пратњи једног млађег свештеника, ишао на вечеру у оближњу трпезарију Дома Свете Марте. Поздравили смо га, а ја сам нас, свестан тога да он не може знати ко смо, представио као чланове мешовите католичко-православне комисије, на шта је он рекао: „Па зар овде неко уопште ради овако до касно?”. Одговорио сам да је посао био сложен, али да смо успели да саставимо „Заједничко саопштење” којим верујем да ће и он бити задовољан. Погледао је на сат и приметио: „Видите колико је већ сати, а ово је прва добра вест коју сам данас чуо. Сад појурите на вечеру, заслужили сте је.”

После завршетка рада Комисије примио нас је, у комплетном саставу, државни секретар Свете Столице, кардинал Пјетро Паролин, коме смо предали „Заједничко саопштење” и у дужем разговору га обавестили о појединостима свога деловања. Индикативно је да је у Ватикану одлучено да нас прими државни секретар, а не папа лично, што би било логично, с обзиром на то да је он био иницијатор формирања Комисије и примио нас пре по-

четка рада. Мислим да из таквог поступка треба извући закључак да је реч о поруци, на ватикански начин посредно саопштеној, да се у Светој Столици дијалог о Степинцу не сматра завршеним и да га треба на одговарајући начин наставити. Потврду за то доживео сам и приликом посете председника Србије Александра Вучића Светој Столици, септембра 2019. године, кад се, разумљиво, о питању канонизације кардинала Степинца уопште није разговарало, али ме је на крају посете, Пјетро Паролин позвао на страну и распитивао се има ли каквих наговештаја о томе да се у СПЦ размишља о модалитету настављања дијалога о тој важној теми. Нисам имао одговор. Иначе, приликом поменутог пријема чланова Мешовите комисије код државног секретара, до изражаја су, не први пут, дошли мудрост и дипломатска умешност почившег митрополита Амфилохија. Наиме, пошто је у разговору већ било речено све што се имало рећи, створена је ситуација извесног врћења у круг и nelaгодне празнине, јер ми нисмо сматрали да је наше да дамо сигнал да би састанак требало привести крају, а и Паролину је, изгледа, било некако непријатно да то учини. Ову ситуацију разрешио је митрополит речима: „Премда смо током протеклих годину дана о много чему дискутовали и углавном се нисмо слагали, верујем да ће се и моја браћа из православног и из хрватског дела комисије сагласити са закључком да главни проблем није Алојзије Степинац, већ да смо то, заправо, ми”. Сви су потврдно и с олакшањем климнули главом, задовољни што је наш последњи службени сусрет закључен на тако далекосежно тачан, хришћански, али и филозофски начин.

Премда је било мишљења да је прихватање дијалога са католицима/Хрватима у мешовитој комисији било вишеструко погрешно, а и бесмислено, дубоко сам убеђен у супротно. Бежање од дијалога је знак слабости, поготово кад се објективно располаже неупоредиво јачом аргу-

ментацијом у прилог своје тезе. Православни хришћани као да имају неки комплекс пред католичком ученошћу и лукавством, као да је ступање у размену мишљења са њима први корак на путу неминовног унијаћења. То је неосновано и крајње штетно одсуство самопоуздања, чему се чуде и сами Латини, али не пропуштају да тај комплекс код православних искористе ради стицања предности. Заклањање иза примордијалних теолошких разлога као непремостиве бране успостављању дијалога са католицима, чему се на православној страни радо прибегава, истовремено је на погрешан начин принципијелно и саморањавајуће, а суштински аутистично и у томе далеко од отворености Христовог позива на љубав према свој деци Адамовој. На практичном плану, деловање Комисије извело је „случај Степинац” на осветљену арену јавне пажње и полемике, што је, верујем, умањило изгледе за његову канонизацију и после одласка папе Фрање у вечност. За мене је рад у мешовитој комисији био можда и највиши узлет у целокупној дипломатској авантури.

Најзад, кад је реч о феномену светости, који је био у средишту наших разматрања и у понечему софистичких надгорњавања, дозволите ми да наведем шта је априла 2016. године тадашњи митрополит загребачки, а садашњи патријарх српски Порфирије изговорио пред моштима св. Леополда Мандића: „Сваки просвећени и моралан човек, светац је без обзира на то којој цркви припада. Он је утеха и духовна потпора сваком човеку. Тако га доживљавам лично и за себе. То се једноставно тиче свих. Јер светац је универзални човек. Он је светац Божији, надилази границе простора и времена, националне и државне границе, као и сваке друге, јер припадајући Христу, припада свим људима. Он је једнако волео све људе и према томе универзални је човек који припада свим људима. А на нама је да то прихватимо колико можемо” (навод је према извештају из *Вечерњеј листи*). Један хрватски дипломата

рекао је да би било лепо сличне речи чути из Српске православне цркве и о блаженом Алојзију Степинцу, али да му се чини да наша генерација то неће дочекати. И неће, јер не може, пошто Степинац није био „утеха и духовна потпора сваком човеку” и није „надилазио границе простора и времена”, а то смо, уверен сам, успели доказати током годину дана отворених и садржајних расправа у мешовитој комисији. Било нам је то послање, али и позвање.

Одговарајући на Ваше занимање за моје послове и активности после формалног окончања радног односа, одужих, драги господине Јевтићу, преко сваке мере, а опет сам могао само делимично одговорити. То је, ваљда, најверовљивија потврда чињенице да за мене пензија никако није мировина, што сматрам правим даром судбине и истинском срећом, премда бих, руку на срце, повремено (све чешће) пожелео обавезама непрепуњене пензионерске дане и више опуштеног уживања у михољском животном лету.

Са генералном директорком Унеска Ирином Боковом

Са генералном директорком Унеска Одре Азуле

Са немачким амбасадором Ворбсом,
председником Извршног савета Унеска

Са амбасадорком Албаније при Унеску Бесианом Кадаре

Са Елеонором Митрофановом,
амбасадором Руске Федерације при Унеску

Са амбасадоркама при Унеску Зимбабвеа Руди Читигом
и Филипина Маријом Терезом Лазаро

Са амбасадорком Грузије при Унеску
Екатерином Ширадзе Делоне

Са амбасадорком Габона при Унеску Рашел Огулом

Са амбасадорком Либана при Унеску Сахар Баасири

Са сталним представницима Јапана и Хрватске при Унеску,
Куни Сато и Ивом Голдштајном

Са члановима делегације Србије, после успешног спречавања пријема „Косова“ у Унеско (9.11.2015)

Пред отварање изложбе о Косову и Метохији у Културном центру Србије у Паризу

Са делегацијама БиХ, Хрватске и Црне Горе у Истанбулу,
јула 2016, после заједничког уписивања стећака на Унескову
листу светског културног наслеђа

Са васељенским патријархом Вартоломејем (15. јула 2016)

Истанбул, јутро на тргу Таксим
после покушаја војног пуча 15. јула 2016.

Истанбул, Таксим, митинг подршке председнику Ердогану после неуспеха војног пуча 15. јула 2016.

У Истанбулу, пред Светом Софијом

Са Великим учитељем кинеског будизма
Ћин Кунгом (1927–2022)

Са италијанским министром културе
Дариом Франческинијем

Са Мануелом Франк, директорком Националног института
за источне језике и цивилизације – INALCO (Париз)

Са митрополитом халкидонским Емануилом

Са албанским књижевником
Исмаилом Кадареом (1936–2024)

Са супругом Весном и сликаром
Љубом Поповићем (1934–2016)

Са сликаром Омером Калешижем (1932–2022) у Паризу

Са сликаром Марком Ступаром (1936–2021)
у његовом париском атељеу

Са сликаром Милошем Шобајићем
(1944–2021)

Додела повеље захвалности Савеза Срба Француске

Са новинаром Момом Пударом (1926–2022) у Паризу

Са патријархом Иринејем (1930–2020)

Аудијенција код папе Фрање (2016), митрополит Амфилохије, владика Иринеј и кардинал Курт Кох

Са кардиналом Пјетром Паролином,
државним секретаром Свете Столице

Са члановима Комисије Светог архијерејског синода СПЦ
и Бискупске конференције Хрватске за разматрање места и
улоге кардинала Степинца

Са састанка Комисије у Подгорици

На гробу Светог Петра у Риму

Са немачком оперском певачицом Јулијом Софи Вагнер

Милош Јевтић

Академик сте, односно члан сте Академије наука и уметности Републике српске.

Како је могуће да један такав стваралац није члан САНУ?

Да ли је тачно – чули смо – да нисте прихватили кандидатуру за чланство у Српској академији наука и уметности, што је саопштио, када се о Вама расправљало, покојни Добрица Ћосић?

Уосталом, каква су Ваша уверења о значењу части академика и значају академија?

Дарко Танасковић

Поред Академије наука и уметности Републике Српске, члан сам и Европске академије наука и уметности, са седиштем у Салцбургу, као и Научног друштва Србије, чиме се поносим. Што се тиче објашњења мог нечланства у САНУ, мислим да то првенствено није питање за мене, већ за САНУ, односно њене часнике. Занимљиво је да су ме поједини угледни академици годинама питали зашто нисам ушао у њихово друштво, као да је то зависило од моје, а не њихове воље и избора. На крају, ипак јесте зависило и од моје, јер сам, као што у питању помињете, захвалио Добрици Ћосићу на жељи да ме предложи. Баш зато, осећам потребу да понешто додатно објасним, али никако као некакву жалопојку, љутњу или, не дај Боже, критику Академије, јер то је темељна и највиша научна национална институција, коју искрено уважавам, а ја сам појединац који, и да сам прихватио кандидатуру, с јаким разлозима можда и не бих био изабран. Нисам, уосталом, постао ни професор емеритус на свом Филолошком факултету, на коме сам провео готово пола века, па ником ништа. Увек сам сматрао да је за човека објективно, а готово самоспознајно и друштвено битније како га дру-

ги виде него како он сам о себи суди. Матија Бећковић је сасвим у праву кад каже да је симптоматично то што се о Академији најнеповољније и најоштрије изражавају они који у њу нису примљени. Никако не бих волео да будем убројан у такве, поготово стога што сам сâм отклонио кандидатуру, а и не верујем да би неколико следећих, објашњавајућих реченица могло, чак и од најзлонамернијих, бити схваћено као одраз става или осећања да се било ко о мене огрешио. Дугујем их Добрици Ћосићу и онима који сматрали да ми је место у САНУ и који су се лично потрудили да ми отворе Академијину капију која се, иначе, и физички тешко отвара.

Елем, за члана САНУ предложен сам као још сразмерно млад, 1994. године, а предлог да будем примљен потписали су академици Павле Ивић, Милка Ивић и Добрица Ћосић, који је и сачинио текст предлога. Учинили су ми тиме сасвим изузетну част, равну избору. Стицајем чудних околности чије помињање више нема значаја, после првог позитивног одзива чланова Одељења језика и књижевности, на другом одељенском гласању нисам прошао. Нисам био нарочито разочаран. Убрзо после тога, отишао сам на дужност амбасадора у Турској, а о свом евентуалном поновном кандидовању годинама нисам размишљао, све док ми Добрица Ћосић, ако се не варам, нешто после мог повратка са места амбасадора Србије при Светој Столици (2008), није поновио исказао жељу и спремност да ме предложи. Признајем, био сам дирнут његовим пријатељским поступком и кроз толике године неуздрманим поверењем у моје вредности. Многе колеге и пријатељи, како из САНУ тако и ван ње, наговарали су ме кандидатуру прихватити. Међу онима који су у том погледу били најупорнији налазио се и потоњи председник Академије Владимир Костић. Међутим, ја сам некако читаву ту причу о чланству у САНУ био прегорео. Осећао сам да не треба ићи против својих осећања, а вероватно и неких

уверења која су ме дубински испуњавала, а да се никада нису уобличила до степена јасне рационализације. Нарочито ми је био стран аргумент о потреби подмлађивања наше највише научне установе, а ја се у време разговора о мојој евентуалној кандидатури ни по каквим мерилима нисам више могао сматрати младим. Помињано је и да у САНУ нема, а није у правом смислу тог дисциплинарног одређења никада ни било, ниједног оријенталисте, што је свакако умесно запажање. Ни мој први професор, незаборавни Фехим Бајрактаревић (1889–1970), утемељивач (1926) научне оријенталистике на Универзитету у Београду, научник европског угледа, није постао академик, иако је по свему чланство несумњиво и вишеструко заслуживао. Има мишљења да му је главна сметња било муслиманско порекло, иако се декларисао као Србин муслиманске вере и потписивао ћирилицом, као и то што је у Београду био „дођош” и, повучен какав је био, није припадао ниједном престижном престоничком друштвеном кругу или серклу. О масонству да и не говоримо. Његов сународник и истоверник, чувени професор Правног факултета, отмени господин Мехмед Беговић (1904–1990) постао је без икаквих тешкоћа и отпора уважени члан САНУ, тако да разлози за заобилажење Фехима Бајрактаревића морају лежати на некој другој страни. Најпре ће бити да му је моћни еснаф академика историчара замерао то што није прихватио да оријенталистика на Београдском универзитету буде, у неку руку, „помоћна историјска наука”, са основним задатком да за потребе историографских истраживања, првенствено у области националне историје, припрема критичка издања, односно преводе са коментаром османских извора, за шта је било неопходно знање османског турског, а делимично и арапског и персијског језика. Професор Бајрактаревић је неколиким својим радовима, рецимо критичким издањем османских рукописа из ризнице манастира Свете Тројице код Пљеваља, пока-

зао и доказао да му османистички занат није стран, али му то, једноставно, није била научна вокација.

А што се саме САНУ тиче, независно од индивидуалних судбина, мислим да се може основано закључити да у њој, укупно узевши, оријенталистичка компонента друштвених и хуманистичких наука до сада ни истраживачки ни институционално није добила одговарајуће место, а то је на плану цивилизацијске равнотеже знак њене схватљиве, али и одвише статичне европоцентричне тежишне утемељености и менталне пројекције. Наиме, бесмислене су и без основа псеудомондијалистичке и углавном незналачке, идеолошке критике европских и, уопште, западних академских институција због њихове наводне ендемске и безнадежно ограничавајуће, па и арогантне европоцентричности. Овакав искључиви смер оспоравања укупне европске оријенталистике и западне визије источних култура добио је снажан подстицај чувеном студијом палестинског хришћанина, теоретичара књижевности, а онда и културе, Едварда Саида *Оријентализам* (1978). Њоме је инаугурисана читава школа мање или више оригиналних и релевантних доприноса културолошким проучавањима, створене чак и неке нове интердисциплинарне научне области, али покренут и талас несамосталних, епигонских и промашених одјека, у ширем смислу далека претходница данас распомамљене *woke* културе. То је, наравно, тема која заслужује шире и продубљеније разматрање, неприкладно као део одговора на ово Ваше питање о САНУ. Није ли сасвим природно да академске институције у Европи, пошто су европске, буду духовно и културно засноване на традиционалним европским вредностима, ма шта се под њима подразумевало и ма какав се однос према њима имао? Да ли то значи и да морају остати ограничене на те вредности и затворити се за друге цивилизацијске импулсе? Свакако не, већ самим тим што су наука и уметност универзалне.

Мислим да је и САНУ својим досадашњим деловањем доказала да јој таква културоцентрична ускогрудост начелно није својствена, што је лако доказати. Није, међутим, мање лако доказати и да за, условно речено, исламолошку оријенталистику није било довољно слуха, а она је баш у виду такве традиционалне европске оријенталне филологије заснована на Београдском универзитету. Својевремено је, превасходно залагањем и ауторитетом академика Радована Самарџића, створен међуодељенски Одбор за оријенталне студије, који је чак успео и да објави једну свеску свога гласила, али је био кратког века. После смрти академика Самарџића тихо се угасио, иако се са свих страна могло чути да је неопходан Академији и нашој култури. Но, то није усамљен пример такве кратковечности неких иницијатива које, без обзира на све привиде, у академској заједници нису довољно широко, искрено и уверено подржане. Сећам се како су се неки академици, међу којима нарочито Павле Ивић, Василије Крестић и Антоније Исаковић, трудили да се „Одбор за оријенталне студије” одржи у животу, Павле Ивић је чак пожртвовано био пристао и да му привремено буде на челу, али ништа није вредело... Занимљиво је напоменути да је управо у првом (и једином) тому *Зборника за оријенталне студије* 1992. године објављен изванредан, теоријски фундаменталан синтетички оглед Радована Самарџића „Турци у српској историји”, с тим што је *Зборник* био посвећен Самарџићевом херцеговачком земљаку, у нашем разговору поменутом академику Мехмеду Беговићу.

Укратко, оријенталистика је дисциплина, стицајем разних околности, доследно занемаривана у САНУ. Пре извесног времена, у крилу Матице српске, пресудно благодарећи иницијативности њеног председника Драгана Станића, основан је „Оријентални одбор”. И он је, као својевремено „Одбор за оријенталне студије” САНУ, у оквиру „Одељења за друштвене науке”, још пре формалног

оснивања, објавио први број свог, за сада, „повременика” *Српски оријент* (2023). Ваља се надати да на томе неће остати. Ако ништа друго, у савременој српској култури непорециво постоји значајна, али недовољно истражена и адекватно вреднована компонента *интегралног оријентализма*, па би дужност националних научних установа у области друштвених и хуманистичких наука била да јој посвете озбиљнију и усредсређенију пажњу.

Иако се може стећи утисак да смо се овом дигресијом (ако је то уопште дигресија?) о академској судбини оријенталистике удаљили од мете Вашег питања које се односило на моје мишљење о САНУ и о значењу академија у друштву и за друштво, можда то и није тако, већ баш супротно. Указао сам, наиме, из угла своје основне струке, на нешто што држим да је мањкавост у досадашњем раду САНУ, а није ми на крај памети да у вези са овом највишом установом наше науке и културе дајем општи оценски суд. Ко сам ја да урадим нешто тако претенциозно? И иначе верујем да је и о САНУ, а и у сваком другом сличном случају, много пристојније и корисније изјашњавати се о појединим конкретним аспектима датог предмета критичког разматрања, а не износити уопштене, паушалне ставове. Јер, с обзиром на сложеност проблематике, такви, будући недопустиво поједностављени, по дефиницији не могу бити тачни.

Милош Јевтић

У последње време пажњи јавности нису промакле Ваше књиге. Само у 2024. години Матица српска објавила Вам је књигу *Бошњаци на сиранијуици „босанска”*, док је Српска православна црква Вашом књигом *Религија у друштву, култури и њолици* представила ново издавачко предузеће Архиепископије београдско-карловачке „Духовна реч”.

Тако исто, угледни издавач, „Лагуна”, објавио је књигу *Алија – улема или балија?*, коју сте заједнички написали са Ненадом Кеџмановићем.

Такође, као што сте рекли, редовно објављујете запажене осврте на сајту „Све о Српској”, а повремено и на неким другим порталима.

Уочени су и многи Ваши штампани, телевизијски и радијски интервјуи.

Како све то успевате?

Дарко Танасковић

Не знам ни сам. Заправо, немам осећај да, како кажете, нешто посебно „успевам”.Током година, рад ми је постао начин живота. Не бих се осећао нормално и лагодно да у струци ништа не радим, премда би ми то сада, у пензији, формално било могуће. А ту је и дугогодишња навика. Од ране младости сам пригрлио девизу славног грчког сликара Апела, коју је пренео Плиније Старији, *nulla dies sine linea*, према којој човеку не би смео да прође дан, а да не „повуче бар једну линију”, односно да не уради баш ништа у послу којим се бави. Наравно, то је идеал који није лако, па ни могуће, животно до краја остварити. Колико ли је само било дана да, из објективних или субјективних разлога, ако изузмемо свакодневне породичне и сличне обавезе, ништа на пољу науке и струке не урадим, па чак и да ништа не прочитам! Увек сам се трудио да таквих дана буде што мање, али и схватао да не би било добро сматрати их изгубљеним, јер су неки од њих суштински били добијени и обезбеђивали ми благотворну душевну и емотивну равнотежу. Недавно прочитах како је сјајни кошаркаш Никола Јокић, један од најбољих које је свет имао, изјавио да му је кошарка ипак само посао, а да га у много већој мери испуњавају љубав према породици,

друштву у сомборском завичају и расним коњима. Поред Богом даног талента, зато ваљда и посао ради тако добро, без несимпатичне опсесивности и нездраве агонистичке острашћености, без оне, понекад комичне, „мртве озбиљности” којом сматрају да у јавности треба да зраче многи научници и „умници”. Поучно, у сваком случају. Морам, међутим, признати да су ми радне навике и одговорност, свакако саме по себи позитивне особине, у познијој животној доби, а особито од кад сам у пензији, почеле представљати и одређено оптерећење. Наиме, као да сам, услед некакве бесмислене гриже савести и осећања да дангубим, изгубио способност да се потпуно опустим и да се одмарам. Кад се ово стање духа удружи са све изоштренијом свешћу о брзини пролажења времена, која пропорционално са протоком година добија на интензитету, немир услед самооптужујућег, умишљеног „губљења времена” постаје све чешћи пратилац старења. Трудим се да томе преко разумне мере не подлегнем и мислим да углавном успевам. Али и настављам да радим. Сећам се како сам својевремено, док сам био на дипломатској дужности у Паризу, телефоном честитао стоти рођендан нашој великој професорки права, једном до мојих научних и моралних узора, Смиљи Аврамов (1918–2018). Била је обрадована, али ми се и пожалила да је, поред мањих здравствених тегоба, оптерећује зебња да неће стићи да напише све што намерава, на основу обиља идеја које има и прикупљене богате грађе. Нашалио сам се тада, рекавши да код Арапа постоји обичај да се ономе ко напуни сто година од тог тренутка лета почну бројати уназад – 99, 98... То јој се допало, али јој, нажалост није било суђено да испуни своје стваралачке планове, јер се године ипак броје унапред, а како је говорио духовити Зуко Џумхур, свакоме је од Алаха предодређен број корака у животу, па је он улагао напор да их што штедљивије троши, лежећи поред потока и слушајући мелодију коју производи вода

прелазећи преко облутака. Кад би му мелодија досадила, променио би распоред облутака и наставио да лежи. Ако се осврнемо на све што је овај изузетни и вишеструко даровити стваралац за живота радио и урадио, сигурно је да није само размештао облутке по потоцима, али је, ето, и он на свој начин исказао свест о ограничености људских моћи у трци са временом и пролазношћу, вероватно јединој коју човек на овоме свету никада и никако не може добити.

Ваше питање је гласило: „Како то све успевате?“, а могло је бити и „Како то све стижете?“. Овако формулисана упитност, рекао бих, можда би и тачније погађала суштину, односно моју личну причу са успевањем или неуспевањем, јер видљиво је и познато оно што јесам, а није оно што нисам успео да урадим или постигнем, а можда сам могао или је требало. Наиме, особина, свакако не и одлика, мога начина рада, нарочито кад је реч о писању, јесте стална борба са роковима до којих неки рад треба да завршим, било да су по среди споља задата временска ограничења или она која сам себи, планирајући обавезе, унапред задао. Ова друга су ме, природно мање оптерећивала, али су ми нестизања да не време предам рад за неки зборник, колективно издање или, на пример, издавачу коме је било важно да се књига појави до Сајма књига, неретко стварала прилично непријатна осећања. Сањао сам да, попут неких својих колега, мирно, методично и редовно, из дана у дан, припремам неки рукопис и без „цајтнота“ га на време приведем крају. Мала ми је утеха било сазнање да то хронично нестизање није било само мој проблем, као и да неки од оних који су се хвалили да раде и пишу плански и спокојно пате од исте мане, само не желе то да признају. Ако се уназад осврнем на минуле деценије, и колико се могу сетити, чини ми се да сам у дужем дневном континуитету писао само давнашњу докторску дисертацију и још понеку студију, док сам већину радова довршавао

у хитњи и, у бити, кампањски, даноноћно седећи за писаћим столом. Не знам да ли би резултати били другачији или квалитетнији, да тако нисам радио. Логична је претпоставка да би били, али нисам сасвим сигуран да се све исцрпљује на том нивоу, условно речено, опште логичности. Јер, све што сам Вам до сада поверио у вези са својим проблемом грозничаве битке са временом пре завршавања орочених обавеза односи се искључиво на фазу поверавања текста хартији, тј. раније писаћој машини, а већ поодавно рачунару, а не и на процес настајања рада кроз свестрано истраживање и промишљање тематског подручја коме је посвећен. Од тренутка кад бих се одређеније почео бавити неком темом, она ме је стално пратила, па сам, уз концентрисано изучавање разних њених аспеката у складу са захтевима методологијом научног рада, бележио и све оно на шта бих, у непосредној или посредној, па и аналошкој повезаности са њом, наишао током бављења другим питањима, кроз читања, укључујући и белетристичку лектуру, у сусретима и размени мишљења са колегама, пријатељима, штавише и случајним сусретима са најнеочекиванијим људима. Сваки сусрет са другим човеком и разговор са њим начелно и искрено доживљавам као потенцијално сазнајно обogaћујући, наравно не само у хоризонту научне епистемологије, већ, пре свега, у најширем животном смислу. Пошто сам ретко успевао да се научноистраживачки и мисаоно током једног периода усредсредим на само једну тему или бар на један тематски круг, па чак и да се задржим унутар међа једне научне дисциплине, на шта су ме упућивали, поред разумења (можда и одвише расуте) радозналости, и разноврсна наставничка задужења на факултету, на мојим штафелајима увек је стајало више недовршених слика. На то се у нашој универзитетској средини, од одређеног тренутка у главињању вечне „реформе универзитета” и грубог тимарења наше интелигенције, наглашено, па и прекомерно

(„фахидиотски“) склоној налогу „уже специјализације“ није гледало са одобравањем, поготово код почетника у науци.

Кад сам на свом Филолошком факултету био изабран за асистента приправника, бојажљиво сам отишао у кабинет тадашњег декана, угледног професора германистике и симпатичног човека тврдох принципа, Миљана Мојашевића (2018–2002). Тада је, наиме, леп академски обичај налагао да декан прими сваког новоизабраног факултетског сарадника, што је нама као охрабрење много значило. Декан ме питао чиме намеравам да се бавим и да ли сам већ одабрао тему за магистарски рад. Саслушавши мој прилично разуђен одговор, мало се намрштио и добронамерно ме посаветовао: „Немојте се, колега, расипати! Прионите на магистарски рад. Није добро у науци сваштарити“. Мојашевићев савет сам примио с уважавањем, али сам наставио да „сваштарим“, јер ми је то, изгледа, било у природи – интересовања су ми била и остала широка и разноврсна, а касније сам такав свој спонтани приступ и рационализовао спознајом да су све појаве у свету, а поготово у домену којим се баве хуманистичке и друштвене науке, на одређеном нивоу сагледавања, међусобно у многome и органски повезане. *Tout se tient*, рекли би Французи. Границе између научних дисциплина никада нисам сматрао забранима, већ функционалним међама, неопходним великим претинцима за организовање људског знања, његовог теоријског утемељивања и успостављања делотворних аналитичких механизма, али уз избегавање „онтологизовања метода“, што води потискивању предмета истраживања и промишљања у други план. Ароганција и слепило отуђене рационалности могу бити веома опасни. А што се тиче поука које старији универзитетски наставници радо дају (или су бар у моје време давали) млађима, да се држе своје уже области специјализације и да не претерују у објављивању радова,

једном речју да не „сваштаре”, у њима се често крило и својеврсно „лукавство менторског ума”, при чему никако немам у виду благонаклону опаску декана Мојашевића. Таквим поступањем су повећавали степен зависности сарадника од воље и расположења оних који су им писали реферате за реизборе и унапређења, а то су, јасно, били ти исти саветодавци. Што је кандидат имао мање објављених радова, тј. није „сваштарио”, већи је био маневарски простор састављача реферата да дозира меру своје благонаклоности, а то је водило развијању послушничког менталитета код наследника на катедри и у еснафу. Срећом, ја таквих саветодаваца на Катедри за оријенталистику нисам имао. Напротив, ондашњи управник, благородна Марија Ђукановић (1923–1983), којој дугујем трајну захвалност, подстицала ме је да што више самостално радим и објављујем. Никада се нисам покајао због тога што сам „сваштарио” и што и даље сваштарим.

У вези са симултаним посвећивањем неколиким темама занимања и истраживања и са путем које оно води ка научним увидима и њиховом уобличавању у писане радове живо се сећам речи једног изузетног оријенталисте, француског професора руског племићког порекла, Александра Бенигсена (1913–1988). Бенигсенев отац се у време Октобарске револуције борио против бољшевика, а он против Немаца у француском Покрету отпора током Другог светског рата. Одисао је несвакидашњом енергијом, разноврсношћу интересовања, огромним животним искуством, раскошним знањима и здравом прагматичношћу. Био је уједно приступачан и господствен. Сматран је једним од најбољих светских познавалаца ислама у Совјетском савезу. Предавао је, нимало случајно, на париској Високој школи друштвених наука. Међу оснивачима те престижне, неконвенционалне универзитетске установе, донекле такмаца Сорбоне, био је и велики медијевиста Жак Ле Гоф (1924–2014). Упитан једном како су у тој новој школи

програмски могле бити обједињене дисциплине које би у складу са устаљеном таксономијом морале припадати различитим академским институцијама, Ле Гоф је преко своје чувене луле кратко одговорио да њега не занимају научне дисциплине, већ научни проблеми. Истога става био је и Александар Бенигсен, тако да се његов институт сасвим неортодоксно називао „Центар за руски и совјетски свет”. Имао сам срећу да, заједно са колегом Александром Поповићем, који је на истој школи пионирски увео проучавање „Балканског ислама”, присуствујем Бенигсеновим динамичним семинарима о темама које сем њега готово нико тада није познавао. Поред осталог, од њега смо чули тезу да се научни радови сами пишу у фасциклама. Научници су у то време, много пре интернета, фолдера и фајлова, сами кроз године „пешачког” рада и копања по различитој грађи, изграђивали своје личне картотеке које су се на француском звале „фишије”. Међу колегама је, рецимо, „фишије” Александра Поповића сматран фабулозним. Бенигсен је, дакако, имао своју картотеку, али је посебан значај придавао обичним картонским фасциклама, у које је тематски распоређивао материјал на који би током рада наилазио. Било је ту исечака из новина, фотографија, краћих сепарата из научне периодике, цедуљица исписаних руком... Говорио нам је да је важно устројити фасциклу или више њих за теме којима се у датом тренутку усредсређено истраживачки не бавимо, али којима смо се били почели бавити, које нас трајно занимају и о којима бисмо евентуално једном могли написати чланак или студију. Кад наиђемо на неки податак или материјал у вези са таквом темом или проблемом, за нас привремено на споредном колосеку, а и ако нам њеним поводом сине каква идеја, све би то без одлагања ваљало ставити у одговарајућу фасциклу. У фасцикли се тако постепено пише научни рад, јер грађу у њу не уносимо насумично, већ вођени одређеном замисли која се тако

полако развија, склапа и материјализује. Кад дата тема дође на ред да јој се усредоточено посветимо, са намером израде и писања научног рада и кад с том намером отворимо фасциклу, установићемо да се костур рада већ оформио, а да нам је само остало да га коначно уобличимо и припремимо за штампу. На семинарима је често говорио да је нешто што је у дискусији неочекивано искрсло ван тежишне теме часа „добро за фасциклу” и да се нада да своје фасцикле не запуштамо. „Оне су вам највернији сапутници и сарадници”, имао је обичај да каже. Значаја, а и истинитости, ове Бенигсенове лекције из, условно речено, примењене методологије и технике научног рада, коју сам спремно прихватио и усвојио, тек доцније сам у пуној мери постао свестан. И ја сам, у првим годинама кретања научноистраживачком стазом и у периоду рада на докторској тези, установио своју документарну картотеку, по узору на ону коју сам видео код Александра Поповића, истовремено старијег колеге и пријатеља, који ми је великодушно отворио капије европске науке и у сваком погледу битно утицао на моје почетничке кораке у струци, ненаметљиво ме уводећи у оне њене тајне којима током студија у Београду објективно нисам био кадар овладати, али сам се за ступање на ту вишу степену био солидно припремио. Међутим, како сам се, сразмерно касно додуше, почео служити рачунаром и открио могућност складиштења података у његову спољну меморију, а и упловио у интернет и дигиталну галаксију (иако и даље дубински одан оној Гутенберговој), одустао сам од личне картотеке, али не и од Бенигсенових фасцикли. Оне ме и даље прате и у њима ми се пишу радови. Неки ће, наравно, остати ненаписани и необјављени, јер ми се радне способности, а и елан, с годинама неминовно смањују, а време некако скраћује, односно брже пролази. Носталгично се повремено упустим у прегледање тих старих, виртуелно за сарадњу отворених сапутника на научном, а то ће рећи

и животном путу, без илузије да ћу их икада довести до испуњења своје и њихове мисије, али и задовољан што постоје и сведоче да, како је то песнички записао Пастернак, „живот није што и пољем прећи”.

Али, да се вратимо Вашем подстицајном занимању за то како успевам, односно како стижем да урадим све оно за шта Ви оцењујете да није мало. У познијим годинама живота и каријере човек у много чему више није онај исти са самим собом из времена полетне младости и среле средовечности, најпродуктивнијег периода који су стари Грци звали *акме*. У стваралачком смислу, предност је свакако на страни тих ранијих раздобља. Прочитавајући неке своје старије студије или докторску тезу, чудим се како сам уопште био кадар тако садржајно и квалитетно и свеже размишљати и писати, па закључујем да то данас ни изда лека не бих могао. Сигурно и не бих. Све у своје време. Са друге стране, у старости, под условом да је човек у сразмерно добром здрављу и да га, како се каже, глава и даље служи, постоје и неке предности које му омогућавају да на другачији начин смислено, у складу са својим моћима, настави да ради у науци и струци, а и да јавно делује. Основна предност која произлази из минулог рада је искуство, а онда и системско владање пространијим знањима и стечена вештина писања, као и почивање богате грађе по „фасциклама”, коју само (да ли је то само?) треба пробудити и, ако поседује довољно носивости, дорадити до обличења у нови прилог науци из старих лагума. Затим, после дужег пређеног пута и стеченог одређеног угледа, појављује се занимање средине за старије научникове радове, објављиване и расуте по знанственим часописима и другим периодичним публикацијама, те стога тешко доступне. Тако он долази у прилику да им удахне нови живот сабирањем, на основу мерила тематске сродности или хронолошког следа, унутар корица једне књиге, са или без икаквих измена и најчешће с наменским, актуализујућим

предговором, својим или неког другог аутора. Моје у последње време објављене књиге, које сте у питању поминули, *Бошњаци на сџиранџуџици* „босансџива” и *Релиџија у друшџиву, кулџиури и џолиџици*, од описане су врсте. У њима су сабрани неки моји пређашњи радови, с тим што прву прожима обједињујућа нит прађења и коментаришања једног идеолошко-политичког стања и тока свести у наших муслимана/Бошњака, што јој обезбеђује целовиту органичност. Тако се, ето, може стећи утисак да ја у новије време чак и више стижем да напишем и објавим него раније, али је то, у неку руку, привид, јер се добрим делом ради о поновном штампању раније писаних радова, што је такође привилегија поодмакле животне доби. Свођење неких биланса. Наравно, интерес академске и културне јавности да се његови стари текстови поново објаве једног старца може само обрадовати и варљиво подмладити, али му и послужити као подстрек да дефинитивно не баци копље у трње и да настави да ради по мери својих умањених снага, користећи се предностима, додуше малобројним, које доносе релативна слобода пензионерског статуса и оно време које му преостаје од бављења унуцима, одлазака на пијацу и кафанског дружења са неколицином најближих пријатеља.

Милош Јевтић

Начули смо, па бисмо то сада са Вама да проверимо, да је Ваш академски пут оријенталног филолога у једном тренутку могао да буде усмерен ка османистици. Има ли у томе истине?

Дарко Танасковић

Да, добро сте чули. Било је то негде на самом почетку седамдесетих година, кад сам похађао магистарске сту-

дије на свом Филолошком факултету. Читава ствар има и малу личну предисторију. Наиме, мој најбољи друг, још од гимназијских дана, био је тада Иван Ђурић, потоњи даровити научник, византолог, и много мање успешан политичар, чак и кандидат за председника Србија на првим вишестраначким изборима. Нажалост прерано је преминуо. Наше младалачко другарство заувек ми је остало у топлој и светлој успомени. Уз Ивана сам се заинтересовао за његово студирање византологије на Катедри којом је деценијама руководио један од најпризнатијих светских византолога двадесетог века, Георгије Острогорски (1902–1976). Била је велика привилегија имати за Учитеља овог великог научника, творца „београдске византолошке школе”. Студенти и сарадници су га од миља звали Гриша. Рођен у Петрограду, Острогорски је студирао у Хајделбергу и Паризу, краће време предавао на Универзитету у Вроцлаву, али је од 1933. године наставниковао на Београдском универзитету. Острогорски је из руске академске традиције преузео праксу редовног организовања тзв. *чѝенија* („читања”), односно семинара којима су присуствовали и у раду учествовали сви чланови Катедре, наставници и сарадници, па и неки заинтересовани студенти старијих година, који су се припремали за магистарске студије и гајили жељу да крену путем научног усавршавања. Питао сам Ивана, тада асистента, да ли би било примерено да, као студент оријенталистике, присуствујем неком од тих семинара, а он ме је без устезања у томе охрабрио. Тако сам у неколико наврата био у прилици да се упознам са интерактивним начином рада и методичким начелима која је примењивао Георгије Острогорски, а посебно са запамтио неке његове закључке и теоријско-методолошка упутства, које је дедуктивно изводио из расправе на семинару и ненаметљиво и јасно саопштавао на његовом крају. Иако сам студирао оријенталну филологију, с обзиром на општенаучни ка-

рактер његових поука, оно што сам чуо код Острогорског показало се од трајне користи. Елем, већ током студија упознао сам једног од најугледнијих професора свога универзитета, што је, у складу са тадашњим поретком вредности, једном студенту заиста много значило.

Професор Острогорски је сматрао и често говорио да би за свеобухватно и систематско проучавање прошлости Балкана, а самим тим и српског народа и Србије, неопходно било да се, уз византологију, равноправно академски институционализује и османистика, с обзиром на то колико је векова овај део Европе био део Османског царства и у додиру с њим. На теоријском плану, то је приступ историји (али и савременој стварности) Балкана који је најубедљивије заокружила Марија Тодорова у својој капиталној студији *Имаџинарни Балкан* (што баш није најсрећнији превод њеног наслова на енглеском *Imagining the Balkans*). За Тодорову је Балкан у цивилизацијском смислу византијско и османско завештање. Нешто пре пензионисања, Острогорски је предложио да се покрене оснивање Катедре за османистику на Филозофском факултету, што би свакако био процес који би изискивао више година. Потребно је било пронаћи одговарајућег млађег стручњака за тај посао, што никако није било лако, јер компетентно бављење османистиком, као изразито композитном научном облашћу, поред претпоставке афинитета за њу, као темељне, подразумева одговарајућу оријенталистичку, филолошку и историографску спрему. Пошто су ме византолози познавали, помислили су да бих ја потенцијално могао бити изгледно персонално решење, са чиме се Острогорски начелно сложио и замолио свог наследника на Катедри, професора Божидача Ферјанчића, да о тој идеји са мном прелиминарно поразговара. Можете замислити како се један постдипломац у тој ситуацији осећао! Обузела су ме помешана осећања изненађења, поноса и зебње, да не кажем страха пред перспективом која је мо-

гла из основа променити ток мог филолошког академског пута. Није било нимало лако преломити, иако је иза идеје и позива стајао сâм велики Острогорски. Прихватање преусмерења научног специјализовања подразумевало би уписивање постдипломских студија на Филозофском факултету и, логично, избор нове, османистичке теме магистарског рада. Није мени османистика била удаљена и непозната, јер смо током студија оријенталне филологије, у склопу четворогодишње наставе турског језика, годину дана посвећивали и османском турском језику, као и персијским елементима у њему, а упознавали смо се и са књижевношћу османског доба. Поред тога, четири године смо учили арапски, без чијег бар базичног познавања није могуће читати и разумети текстове и документе османске писмености. Историографска димензија османистике била ми је неупоредиво мање блиска, а морам признати и привлачна, тако да ми је било тешко замислити да посветим живот једном дисциплинарном подручју за које је она ипак кључна. Моја љубав била је филологија, са језиком и текстом као тежиштем истраживачког и укупног мисаоног посвећивања. Тако сам, после краћег премишљања и оклевања, одлучио да професору Ферјанчићу саопштим да сам, нажалост, већ поодмакао у изради магистарског рада, да осећам да ми је вокација филологија, тако да вероватно не бих могао успешно испунити задатак који би ми био поверен, заснивање универзитетске османистике, а и да ни сâм њиме не бих био суштински испуњен. Све сам то на најобазривији и најаргументованији могући начин рекао Божи Ферјанчићу, при чему ми је схватљиву непријатност умањивала његова изразита љубазност и благородност, а и чињеница да сам га сразмерно добро познавао. О овој теми се више никада није разговарало.

Повремено сам се касније питао нисам ли погрешно, отклонивши ову вишеструко обећавајућу иницијативу.

Уверен сам да нисам. Није, уосталом, случајно то што се универзитетска османистика ни до данас у нас није институционално успоставила, иако смо имали и имамо немало врских османиста који су радили и раде на другим факултетима и институтима. Питање је да ли би покушај с мојим ангажовањем уопште био крунисан успехом. Известно академско маргинализовање тако значајне дисциплине за националну науку и културу, као што је османистика, има дубље корене и специфичну констелацију међуеснафских односа у домену друштвено-хуманистичких наука. Нема, рецимо, историчара који би јавно порицао важност османистичког доприноса струци којом се бави, али је мало оних коју су, попут мудрог Острогорског, спремни да јој признају статус равноправне научне дисциплине. Склони су више да је доживљавају и третирају као својеврсну помоћну историјску науку, само нешто вишег реда од осталих, које се на универзитету предају у склопу предмета „помоћне историјске науке”. Све то има везе и са, свим привидима упркос, непревладаним општим комплексом више вредности према филологији уопште, још од њеног одвајања од Филозофског факултета, далеке 1960. године. Знам, међутим, више филолога који су постали успешни османисти, а ниједног османисту који се истакао као филолог. Има историчара који су, да би се бавили османистиком, морали добро да науче османски језик, и све што уз њега иде, а то није нимало лако, али је неупоредиво више оријенталних филолога који су се историографски оспособили за бављење османистиком. Може ли се онда оријенталистика/оријентална филологија сматрати помоћном историјском науком? Познато је да су угледни историчари, проучаваоци османског периода наше прошлости, углавном имали „свог” познаваоца османског језика и институција, већином из муслиманске средине, међу којима је било врских зналаца, преводилаца и приређивача критичких издања

османских докумената, без којих би историчари били немоћни у раду. Као што сам већ у нашем разговору рекао, није без основа претпоставити да мој први професор оријенталне филологије и цењени европски оријенталиста Фехим Бајрактаревић, није постао члан САНУ првенствено зато што није желео да преводилачки „сервисира” наше познате историчаре, већ је оријенталну филологију универзитетски конституисао као самосталну научну дисциплину. Далековиди Георгије Острогорски је, наравно, имао у виду сасвим другачију замисао о неопходном симетричном сапостојању и садејствовању византологије и османистике. Предалеко одох у одговору на ово Ваше питање, јер је реч о веома занимљивој теми, о којој сам много размишљао.

Укратко, било ми је у младости озбиљно предложено да кренем османистичком стазом. Данас, после пређеног дугог научног и животног пута, убеђен сам да је моја одлука да останем веран филологији била вишеструко исправна.

Милош Јевтић

Ваш јавни углед је неспорив. То може да потврди и један суд Владете Јеротића, које ми је саопштио негде пред смрт. Тај Јеротићев став јавно сам изнео у Народној библиотеци Србије.

У једном од честих сретања, питам Владету Јеротића – кад смо разговарали о духовном стању српског народа – ко би све могао у будућности да буде ослонац духовних кретања у нас, као што је тада био он...

Ђутао је, дуже је ћутао... „Има их... Не много. Ипак, на прво место бих издвојио Дарка Танасковића!”

То се, мислим, потврдило и на представљању књиге наших разговора „Аутономија мишљења” на Коларцу, крајем де-

цембра 2009. године, када је, упркос неочекиваној хладноћи и неким другим непогодностима, неслућено велики број људи дошао да чује Добрицу Ћосића, Владету Јеротића и Мому Капора. Никада се ова тројица изузетника нису окупили на једном месту да говоре о некој књизи!

Како – Ви сами – процењујете свој допринос јавном животу?

Дарко Танасковић

Човеков јавни допринос треба да процењују други, односно јавност, а не он сам, а и време, као једини непоткупљиви судија. То важи, наравно, и за Вашег саговорника. На основу онога што сте илустративно навели у питању, мој допринос областима којима сам се током живота бавио добио је неке повољне оцене и о њему су изнета похвална мишљења, што ме свакако радује, поготово кад се у том смислу благонаклоно изјашњавају личности од неупитне вредности, неспорног моралног интегритета и општег угледа. Штавише, људи чији јавни допринос вишеструко надилази мој. Посебно сам Вам захвалан на навођењу суда јединственог Владете Јеротића, Учитеља и пријатеља, који ми је, уз још неколике личности, попут професора Михаила Ђурића или Смиље Аврамов, био драгоцен светионик на путу кроз живот и науку, нарочито битан на замагљеним раскршћима, где нас варљиви привиди, лажне представе, а неретко и најбоље намере, могу лако одвести на погрешан пут. А таквих раскршћа, често замки, на свачијој је животној стази много, поготово ако се њоме усудно корача у Србији и на Балкану. Да као племенити и умни Владета Јеротић будем, како сте то рекли, „ослонац духовних кретања у нас”, то сигурно из много разлога није остварљиво, али ме бескрајно радује његово похвално мишљење о учинцима мојих настојања да, према својим способностима и на пољи-

ма која сам обделавао, будем што кориснији друштву у коме живим и делујем. Никада нисам прихватио став да професор, научник и, у најширем смислу, како се обично каже, „интелектуалац” (увек се лецнем при коришћењу овим одређењем, али је толико уврежено да га је готово немогуће избећи), треба да се држи одвојено од јавности, у некаквој „сјајној изолацији”, у „кули од слоноваче”. Заправо, верујем да он на то нема право, да не сме тако да се понаша. Сартр, уосталом, „интелектуалца” дефинише као човека који се бави и питањима која га се у ужем професионалном смислу не тичу. Наравно, све је ствар личне одлуке и избора, који се никоме не могу ускратити, па тако неко може, сходно својој природи, карактеру или неким другим околностима, а и природи струке којом се бави, одабрати да буде мање присутан у јавности, повученији и неприметнији, што је у неким случајевима оправдано, симпатично, па чак и за заједницу корисније. Сваку појаву ваља посматрати и процењивати индивидуално. Ако је уопштавање у нечему потенцијално веома ризично и неприпоручљиво, онда је то у људском процењивању људи, јер, како кажу Арапи, „Бог процењује човека, а не његов брат човек”. Поред осталог и зато што човек лако заборави да је, по створењу, брат човеков. Колико ли су нас само пута нечији изглед и понашање у јавности обманули у доношењу суда о томе о каквом је човеку реч?! Често смо се због погрешног суда накнадно, и кад је већ било прекасно, постидели и покајали, а понекад богме и какво мање или веће зло починили, неправду нанели... Дакле, у границама нормалног и друштвеним договором уређеног поретка ствари, свако мора располагати довољним простором приватности да одреди колико ће од њега посветити јавним пословима и ангажовању које видљиво излази ван уских професионалних и породичних оквира. По себи се разуме, или би требало да се разуме, да претерано јавно (само)истицање, поготово без стварног

покрића у ономе са чиме се и начину на који се излази у јавност и пред јавност никако није за похвалу. Оно је начелно и контрапродуктивно, али се ова логична тврдња у наше време мора релативизовати ефектима поремећеног система вредности у медијски пренапрегнутој сфери промовисања најразличитијих безвредних феномена, и личности, који се разрађеним техникама маркетиншког и пропагандног притиска производе у важне актере, па и арбитре на друштвеној сцени. Но, то је већ прича за себе...

Уз поновљену нелагодност да сам судим о свом јавном доприносу, рекао бих да су ми урођени склоност ка отвореном општењу са окружењем, (можда и пренаглашена) екстровертност и заинтересованост за људе, све у свему, дијалогски приступ (чему су доказ и наши разговори). Једноставно, волим људе. Надам се да то није зазорно признати у временима у којима су отуђеност и мржња већма у моди. Можда није похвално рећи, али кад први пут дођем у неки град, почетне дестинације су ми пијаца и кафана, а тек потом музеји и културне знаменитости, мада ни њих не занемарујем. Што сам старији, ипак их некако све више заобилазим, јер осећам да ми је времена све мање... Током студија оријенталистике, учећи арапски и турски језик, нисам се задовољавао тиме да добро научним граматику и да стекнем онолико практичне и активне комуникацијске компетенције колико је то универзитетска настава омогућавала, већ сам на све расположиве начине настојао да тим двама језицима, као и другима које сам учио, што слободније проговорим. Својевремено је у класичној школи европске оријенталне филологије практично коришћење источним језицима било секундарно у односу теоријска и књишка знања, па тако неки од великих оријенталиста, који су поставили темеље нашој научној дисциплини и из чијих смо граматика, речника и студија учили, уопште нису активно владали језицима чијим су граматичким системима били дубински овлада-

ли и суверено их тумачили. Један Карл Брокелман (1868–1956), на пример, аутор многих темељних арабистичких и семитистичких дела, из Немачке није никада отпутовао јужније од Венеције. Ни мој цењени професор Фехим Бајрактаревић није говорио персијски, а тешко да је ико у Европи боље од њега превео рубаије Омера Хајама. То је, просто, било друго време... Постојали су и тада изузеци, и то блистави, нарочито међу оријенталистима који су своја раскошна филолошка знања удружили са државном службом у земљама које су поседовале прекоморске колоније, али није умесно да се, разрадом ове занимљиве теме, прекомерно удаљавам од одговора на Ваше питање. Желео сам само да истакнем своју природну опредељеност за жив контакт са људима, а то значи и јавношћу у ширем смислу. Поред тога, стицајем околности о којима је било више речи у нашем претходном разговору, а донекле и у овом, од деведесетих година минулог века, уз академске пределе филологије, које нисам напуштао, ушао сам и у неке друге домене друштвених послова, који су, по природи ствари, отворени за јавност и знатним делом се јавно обављају, а увиди и остварени резултати рада јавно саопштавају. Понекад се улази и у расправе о горуће актуалним политичким и културним темама, за које је средина заинтересована и прати их, па тако и њихови учесници постају шире познати и долазе у прилику да бар ограничено утичу на јавно мњење. То је, јамачно, мач са (најмање) две оштрице.

Но, да се вратимо нашем драгом Владети Јеротићу. Он је својим вишедеценијским стишаним, а снажним присуством у нашој јавности, одуховљеном и човекољубљивом речју уравнотежене мудрости доказивао људима да постоји и нешто више и дубље од онога чиме их стварност немилосрдно засипа. Истовремено, није ни превиђао ни потцењивао ту стварност, једину нам досуђену на овоме свету, у овоме времену и на додељеном нам комадићу

Планете, за нас једином истински нашем. Успевао је да лековито и поучно, на хришћански и рационалан начин, помири људски егзистенцијални немир, тежњу за идеално истинитим и моралним, са грубом и сировом реалношћу неизбежних животних околности којима су управо неки међу људима одливали калуп. Потпуно у складу са Андрићевом мишљу из *Знакова њоред њуша*: „Требало би живети и радити тако као да неки облик вечног живота (и у њему нека човекова лична одговорност) заиста постоји, а у исто време знати да таквога живота нема и не може да буде, и још имати снаге да се то сазнање стоички поднесе, и то не само у младости и у здрављу него све до последњег дана и минута”. Сигурно се сећате тренутка кад смо Владету Јеротића смерно замолили да прочита рукопис наше разговорне књиге *Ауџономија мишљења*, несигурни да ли ће прихватити. При сусрету са насловом, подигао је поглед, и обрве, уз запажање: „Амбициозан наслов, нема шта. Видећемо да ли је и примерен. Прочитаћу свакако”. Остали смо у извесној зебњи. Није било срећнијих од нас кад нам је Владета поручио да је наслов сасвим примерен, да наш разговор за њега има носивост и да ће са задовољством написати предговор. То ми је, а верујем и Вама, једно од највећих и најдражих признања у животу. Слично сам се осећао и кад је професор Милорад Екмечић, ненадмашни филозоф историје, прихватио да напише предговор првој књизи наших разговора *На Истоку Зайада*. У те звездане тренутке убрајам, наравно, и незаборавно представљање књиге *Ауџономија мишљења*, које сте у питању поменули, са Владетом Јеротићем, Добрицом Ћосићем и Момом Капором, као „поротом”. Мишљења таквих људи посредно, а верујем и најверодостојније, сведоче да сам у жељи и труду да будем користан својој заједници, народу и држави понешто вредно помена и остварио. Значај и опсег свога доприноса јавном животу, а поготово јавни углед, као што рекох,

нисам властан процењивати. О томе треба да се изјашњавају други. Моје је било да, у најбољој вери, увек имам пред очима, и у срцу, налог да оно што јавно чиним буде, како се некада говорило, на ползу народа мога и нашег отачаства, а да се при томе никада не огрешим о достојанство, веру, права и слободу других, што ми, као Србину и Балканцу, никако није било лако. Вероватно нисам увек ни успевао да се уздигнем до такве идеалне, моралне и научне „субјективне објективности”, али се јесам трудио. У то могу да се закунем и пред људима и пред Богом. Намерно никада никога у јавном општењу нисам увредио, а на увреде сам ретко реаговао. Такође, нема сумње да понекад моји ставови и тврдње нису били онолико блиски истини, тј. стварности, колико сам желео да буду, али то није произлазило из свесног опредељења за заобилажење или извртање истине, већ су узроци таквих промашаја најчешће били недовољна обавештеност и запљуснутост тенденциозним наративима о сложеним и спорним питањима осетљивих друштвених, политичких и културних односа. Залагао сам се за идејни и мисаони плурализам и уважавање свих рационално и чињенично утемељених становишта, чак и ако сам их сматрао погрешним или заблудним. Појам и пракса толеранције ме у индивидуалним и колективним међуодносима нису испуњавали осећањем среће, јер сам веровао, и верујем, у потребу успостављања потпуне равноправности, у којима нико није толеришући, а онај други толерисани, субјекат односно објекат толеранције. Увек сам био искрено спреман да, суочен са чврстом аргументацијом неистомишљеника, у појединостима, па и у целини исправим своје ставове. За то је, нажалост, ретко било праве прилике, јер је култура дијалога у нас, особито током последњих неколико деценија, тужно закржљала. Примера ради, у више наврата сам безуспешно позивао на отворену размену мишљења према мојим, условно речено, политиколошким (не и

оријенталистичким!) ставовима *a priori* критички расположене колеге и „јавне интелектуалце” из наших муслиманских средина. Готово да није било одзива. Кад сам после завршетка рата у БиХ неке своје током трајања сукоба писане текстове, због којих сам међу муслиманима/Бошњацима био жестоко нападан и проглашаван „исламофобом”, сабрао и објавио унутар драге ми књиге *Ислам и ми* (2000), која је код „Партенона” доживела три издања, сви су моји ратнодопски критичари муком замукли, јер им накнадна памет изгледа није дала за право. А оно што је мој колега, водећи сарајевски арабиста Есад Дураковић ипак одлучио да напише у „Ослобођењу” боље да није. Замерио ми је чак и на наслову књиге, рекавши да се њиме исказује непремостиви јаз који у мојој изопаченој оптици фатално раздваја муслимане од немуслимана/Срба. А ја употребио *сасијавни* везник „и”! Екстремизме, који су се изгледа неискорењиво запатили на бившем југословенском простору, тежња објективности у јавно изнетом суду, па још и умерена у изразу, не може задовољити, што ствара анимозитет и гнев на (свим) сучељеним странама. Али, то је цена доследности која се мора платити. И наплаћао сам се...

У оној, свакако не превеликој мери у којој је моја јавна улога уопште достојна пажње, укупно узевши имам осећај да ми је од људи, мојих суграђана, сународника и савременика, поштено узвраћено, што ме испуњава извесним спокојем пред судом времена, на коме се сви неумитно налазимо.

Милош Јевтић

Колико видимо, једино нисте политички активни, то подвлачимо...

Нисте ни у једној партији, колико је познато.

Ипак, у политичкој јавности – више пута смо се уверили – уживате углед и поверење.

Како процењујете политичка уверења?

Какви су Ваши увиди у наш политички живот?

Уопште, зашто је политика постала тако надмоћна, одређујући и живот свих нас?

Дарко Танасковић

Ако се политичка активност уско схвати, као деловање у оквиру неке политичке странке/партије, организације или покрета, тачно је, како кажете у питању, да у том смислу нисам политички активан. Међутим, нисам аполитичан и незаинтересован за збивања у друштву, а како се у одређеном обиму у вези са темама за које се сматра да сам стручно позван и јавно оглашавам писаном и усменом речју, нужно ме додирује и оно што се подразумева под политиком, јер, рече још давно неки мудар човек, и хлеб наш свагдашњи је политика, поготово у данашње преполитизовано време. Тешко је, рекао бих и немогуће, ма колико се трудили, умаћи некој димензији политике и њеног непосредног или посредног утицаја на наш живот. Оно што бих са приличним поуздањем могао за себе рећи јесте да ми није својствена изразита „воља за моћ”, главно погонско гориво за усрдно и страсно бављење политиком, односно тежња да остварујем власт над људима и управљам њиховим судбинама, а надам се да сам у праву и кад кажем, осмотривши уназад свој животни пут, да се нисам смишљено користио политичким коридорима као „каналом социјалне покретљивости” или путем ка стицању материјалне користи. У склопу универзитетског посла најмање сам волео испите, јер су ме они стављали у нелагодан положај да оцењујем знање младих људи, да им, условно речено, судим и пресуђујем у нечему за њих

веома битном. Такође, кад сам, обављајући академске и дипломатске дужности, повремено долазио на нека руководећа места (шефа катедре, председника Савета Факултета, амбасадора...), нисам у томе уживао, премда сам улагао највећи напор да и у таквим ситуацијама будем успешан, људски уважавајући оне којима сам био претпостављен и у пуној мери се ослањајући на њихов допринос. Није, наравно, на мени да процењујем колико ми је то увек полазило за руком. Но, да се вратимо политици...

Политику, у складу са платоновским, па и конфучијанским схватањем, идеално поимам као рад за опште добро, односно добробит и напредак заједнице у којој се појединац друштвено остварује, од породице до државе. Ово делује идеалистички, да не кажем утопијски, али сам дубоко уверен да је то, ма колико данас (да ли само данас?) било одсутно из стварности политичког живота, једино исправно схватање смисла и оправдања политике. Недавно сам прочитао занимљив оглед познатог теоретичара геополитике Џефрија Сакса о трансформацији света ка мултиполарности, о чему се одавно много говори, пише и расправља. Сакс свакако није ни наиван ни необавештен, а и он заступа став да ће све реалнија, али и проблематична мултиполарност позитивно утицати на судбину човечанства тек ако/кад се развије до складног мултилатерализма у међународним односима, за шта је предуслов да субјекти тих односа, а првенствено они најутицајнији, почну радити за опште добро, односно у стварном интересу будућности човека и планете. Тешко је замисливо, али због тога не и мање тачно.

У најнепосреднијој вези са уважавањем политике као рада за опште добро стоји и сагледавање односа између ње и морала. У упоришним темељима политике, као њен корективни ослонац и оријентир, морао би стајати систем кардиналних етичких вредности. Својевремено је један

наш политичар модерног кова, који је много обећавао, а био познат по изразитом прагматизму, саборцу са којим се разишао поручио да је, ако му је стало до морала, погрешно адресу и да уместо политике треба да изабере манастир. Ово се многим допало као духовитост, али и одраз места које у савременој политици припада моралу. За мене је то била чудовишна изјава и потврда моралног пораза политике, Јер, све и да представља веродостојно констатовање тога пораза, он се никада не сме признати као неповратан, јер ако се тобоже рационално и дефинитивно прихвати да политика и морал не могу, и не треба, да иду заједно, онда нам, с обзиром на то какво је и колико место политике у нашим животима, заиста нема спаса. Што се мене лично тиче, стицајем околности сразмерно рано сам се суочио са моралним релативизмом политике/политика, али то ме није поколебало у уверењу да је политика ослобођена моралних скрупула, упркос успесима које као таква лакше и брже остварује, на крају крајева осуђена да плати високу цену своје неморалности или, тачније, аморалности. Јер неморалност подразумева свесно или несвесно негативно одређивање према моралности, што није исто што и етичка индиферентност. Кроз породицу су ми, као и кроз многе друге на нашем немирном и по много чему злосрећном југословенском простору, грубо и разорно прошли рат, као „наставак политике другим средствима” (Фон Клаузевиц) и револуција, као наставак рата другим средствима, што је несумњиво имало утицаја на уобличавање мог доживљаја политичког феномена као таквог. Рођен сам у Загребу, где сам провео детињство и пошао у школу, пошто ми је мајка Инес (1920–1999), Хрватица, радила у тамошњој војној болници, док ми је отац Рајко, Србин и високи официр ЈНА, службовао по гарнизонима широм Југославије, да би се средином педесетих година скрасио у Београду. Загребачке године, којих се живо сећам, провео сам са вољеном баком Иванком,

по очевој линији загорских Кузмића потомком хрватског племства „шљивара” из XIII века, а по мајци Аустријанком из Леобена. Бака је у Бечу завршила школу „Меркур”, за девојке „из добрих кућа”, читала је Гетеа и Шилера, кувајући певушила оперске арије, састављала куварске приручнике и настојала да ме приволи да разговарамо и на немачком, како бих научио њен матерњи језик. Ја сам, као дете, наравно томе пружао отпор. Бакиног мужа, а свога деду Људевита Веслаја (Wesley), пореклом из Хрватске Костајнице, нисам упознао, јер је 1945. године био ухапшен, осуђен као сарадник окупатора и утамничен у затвору у Сремској Митровици, где је заједно са породицом живео после Првог светског рата. У тој чувеној „казниони”, са чијег прозора је могао видети своје имање и кућу, разболео се и преминуо 1947. године. Не зна се место где је сахрањен. Био је хидроинжењер, дипломац чувене Политехнике у Грацу, пројектант насипа који су Митровицу избавили од редовних сезонских поплава и један од најимућнијих и најугледнијих сремских домаћина. Ево шта сам о његовом „случају” написао у предговору књизи *Људевит Веслај. Једна лична и њородична драма* (2023) Душана Познановића, врсног новинара и ентузијасте, заљубљеног у свој град: „Случај Људевита Веслаја (1884–1947) заслужног и угледног грађанина Сремске Митровице, неимара савских водоодбрамбених бедема и крупног велепоседника, добротвора градске гимназије, активног друштвеног и културног делатника, југословенски опредељеног патриоте хрватске националности, осуђеника «револуционарне правде» и заточеника митровачке Казнионе, коме се ни гроб не зна, пример је, готово образац, судбине каква је задесила многог истакнутог припадника грађанске класе у Југославији непосредно после Другог светског рата, поготово ако је био имућан”. Ми смо деду без икаквих тешкоћа судски рехабилитовали 2010 године, јер није имао никакве кривице, али је горчина остала.

Можете замислити, господине Јевтићу, какво је мишљење моја бака Иванка имала о комунистима, а ћерка јој се удала за партизанског официра! Она, међутим, господствена, племенита и мудра, није дозволила да као дете будем сведок и жртва тог њеног разумљивог, најблаже речено, нерасположења. Штавише, у Загребу ми је куповала *Политикин забавник*, да научим ћирилицу, и читала ми српске народне песме из Косовског циклуса, говорећи: „То треба да знаш, то је твоје”. Остао сам јој вечно захвалан. Ипак, касније сам, из неких њених узгредних коментара, постепено склапао слику „судбине наше породице у светској револуцији”. Најзанимљивија су била пригушена варничења између баке и мога оца када би долазио у Загреб, да ме посети, мада су се обоје преда мном уздржавали да видније испоље узајамне „симпатије”. То је било тако са моје хрватске и „буржујске” породичне стране. А са српске пак, „пролетерске”, потпуно супротно. Родом из Прељине, код Чачка, данас највише познате по тзв. „малој привреди” и аутопуту, отац Рајко (1917–1984) био је из скромне сељачке, земљорадничке породице. Да 16 година је напустио завичај и уписао се у подофицирску школу у Сарајеву. Од тада је, како је имао обичај да каже, био под опасачем. По капитулацији Југославије и распаду краљевске војске, одметнуо се у шуму и био један од организатора партизанског покрета у чачанском крају, касније борац и старешина у Другој пролетерској бригади, па командант дивизије у Словенији, са којом је са северозапада ушао у ослобођени Загреб, где се доцније, приликом посете једном другу у болници упознао са мојом мајком. Рајко је био генерал, плодан војни писац, ван политике, али до краја Југословен и титоиста, иако сам имао утисак да су га пред крај не баш дугог живота почеле нагризати неке сумње, поготово у погледу одрживости „братства и јединства” и понашања другова из комунистичког руководства Србије. Тада би му се отела и понека цинична

опаска на перипетије дизања устанка и ратовања у Словенији... Већ у пензији, на молбу и наваливање генерала Николе Љубичића, невољно је постао командант Главног штаба територијалне одбране Србије, иако није веровао у њену одбрамбену делотворност, већ је осећао да је по среди потенцијална претња стварања заметка републичких, националних војних формација, због чега, рецимо, није одобрио да се одржи и једна вежба територијалне одбране на Косову и Метохији... Деду Велимира, Рајковог оца, такође нисам имао срећу да упознам, јер су га у прељинском потоку под неразјашњеним околностима, наводно као „демократу”, убили локални четници или неке њихове присталице. Једног деду, дакле, уморише партизани, комунисти, а другог четници, монархисти! Често сам од друге половине педесетих година одлазио, а лети и по најмање месец дана проводио у Прељини, али ми отац никада ништа о дединој судбини није говорио, свакако да ме не би оптерећивао, што је тада било правило коректног понашања. Исправно или не, друго је питање, али захваљујући држању и српске и хрватске стране своје породице, све док нисам почео самосталније разумевати историјске токове и наслеђе, као и друштвене појаве и кретања, па и радознано истраживати раније неприступачне забране потиснутих чињеница и успомена, живео сам нашу југословенску причу неоптерећен противречностима које су дубински разапињале историјску свест двају народа којима сам крвљу припадао, а ударили и неизбрисив белег на моју породицу. Ипак, она се одржала, захваљујући љубави, зрелости и одговорности оних њених чланова од којих је то у критичним тренуцима пресудно зависило. Сматрам то драгоценим наравоученијем, да ни у најтежим приликама нисмо немоћни, ако знамо шта хоћемо, за кога и за шта живимо. То је изнад сваке политичке конјунктуре и замки које она човеку и његовој слободној вољи може поставити.

Упркос различитој народносној припадности својих родитеља и њиховог југословенског опредељења, као и са таквим опредељењем доследно усклађеном понашању, од тренутка кад сам те димензије сопствене личности постао свестан нисам имао недоумица у погледу свог српског националног идентитета, док сам се раније, у смислу изведеног, условно речено, „држављанског”, осећао Југословеном. Премда сам као амбасадор, у време кад велика Југославија више није постојала, номинално представљао Савезну Републику Југославију, па онда Државну Заједницу Србију и Црну Гору, а најзад и Републику Србију, као вероватно једини посланик који је током трајања једног те истог мандата (при Светој Столици) сукцесивно представљао три државе (!), увек сам, заправо, заступао исту земљу – Србију. Ту за мене није било никакве дилеме. И ова битна чињеница је, свакако, одређивала мој однос према политици или, тачније, политикама осмишљавањим и спровођеним на бившем југословенском простору. Поменуо бих још један догађај који је имао утицаја, више него што сам тада могао замислити, на уобличавање мог грађанског и политичког сензибилитета. Биле су то чувене студентске демонстрације 1968. године, као југословенска манифестација једног широког покрета који је тада захватио Европу, а донекле и свет. У време њиховог избијања био сам на другој години студија и члан Факултетског одбора Савеза студената (ФОСС). Бојовници „Црвеног универзитета Карл Маркс” одмах су нас сменили, као сегмент окоштале „административно-бирокуратске структуре”, а ми смо, лојални својој студентској припадности и друштву, прешли у двориште Филозофског факултета и прикључили се побуни. Ту сам провео извесно време, слушао запаљиве говоре студентских трибуна и угледних личности из академског и јавног живота, пратио одјеке студентског протеста у јавности и...постепено се хладио према овом виду политичке акције, јер сам учачавао да

се, у име оправдане борбе против „црвене буржоазије”, у суштини троцкистички захтева више комунистичког радикализма и директне демократије, према којој сам, као стази у тоталитаризам и насиље, одувек осећао аверзију. Запрепастио сам се менталним трансформисањем многих својих разумних и уравнотежених колега у заслепљене фанатике спремне на суров и беспштедан обрачун са неистомишљеницима. Читајући, касније, Канетијеву капиталну студију *Маса и моћ*, разумео сам о каквом је опаком колективнопсихолошком механизму реч, што је сасвим исправно схватио и велики мајстор Тито, па је једним ефектним телевизијским „дриблингом” преусмерио студентски ентузијазам и одсвирао крај побуне. Потом су, наравно, у складу са методологијом из хотела „Лукс”, поједине вође протеста били ухапшени или стављени под присмотру. Јасно, 1968. се не може сводити на ову поједностављену слику, али није прилика да се сада удубљујемо у разматрање разних аспеката овог сложеног феномена. Срећом, наш угледни теоретичар друштва и културе, мој добар пријатељ Ђорђе Малавразић, изванредно је и веома компетентно, поводом четрдесетогодишњице студентских демонстрација, приредио замашан и садржајан том *Шездесетосма – личне историје* (2008), који свакоме кога ова трајно актуална тема занима свесрдно препоручујем. Не улазећи даље у заувек контроверзну проблематику шездесетосме, желео сам само да Вам је предочим као догађај који је несумњиво обликовао мој однос према политици и учинио да инстинктивно, а богме и рационално, осећам одбојност према револуционарним узлетима, у којима се реално и природно постојеће друштвене разлике и противречности бинарно и конфликтно галванизују и поларизују као наводно постојање апсолутног добра и апсолутног зла, што код оних који се самопрогласе апостолима апсолутног добра ствара уверење да врше узвишену мисију у име које је све дозвољено. Подсетимо,

бар нас у Србији, да су вечни, ендемски шездесетосмашки и Бил Клинтон, Јошка Фишер, Хавијер Солана... Динамика историје човечанства штедро потврђује неминовност и значај повремених револуционарних преврата, без којих вероватно и неке важне позитивне промене не би биле остварене, а ток еволутивних збивања скоковито убрзан („Човечанство с креће напред мирним и сређеним развитком и наглим и судбоносним бунама”, констатовано је у својој књизи *Са балканских источника* знаменити полихистор Милан Будимир, пишући о „Вуковој буни”), али су они, кад су политички, закономерно били праћени и распојасаним испољавањем најгорих људских особина. Мени, као већ старом и конзервативном човеку, неподношљива је ароганција оних који држе да поседују апсолутну истину, што припада једино Богу, а не човеку. Уосталом, није ли и Сократ на крају живота рекао: „Знам да ништа не знам!”

Студентске демонстрације означиле су и тренутак мог првог и јединог институционалног политичког организовања и ангажовања. Одмах после њих ступио сам у Савез комуниста Југославије, верујући да ћу тако бити у прилици да допринесем афирмисању оних вредности и борби за оне циљеве који су ми се у студентским захтевима чинили оправдани и вредни настојања. Уопште, ма како то из данашње перспективе изгледало или је претежно, с накнадном памећу и извесном реваншистичком злурадешћу (тобоже) неидеолошки тумачено, чланство у СКЈ за мене, а и претежан број чланова, није примарно било мотивисано доктриналним прихватањем комунистичког учења, већ схватањем да се једино кроз ту масовну и свеприсутну политичку организацију може ефективно друштвено деловати. Немало је бивших чланова Савеза комуниста, чак и појединих запажено активних и амбициозних, који у вези са тим својим некадашњим чланством испољавају симптоматичну амнезију, а неки чак и

наглашени антикомунизам и либерализам, што говори о њиховим карактерним особинама и спремности да своју идејну празнину и моралну индиферентност не трепнувши попуњавају супстанцом конјунктурном у датој фази развоја заједнице у којој живе своје суштински безвредне животе. Такво понашање ми је већма било комично него одвратно, поготово с обзиром на бесрамну склоност знатног броја тих либерално-грађанистичких неофита да ближњима држе лекције из демократије, остајући у бити тоталитарног ума, само са новим идеолошким предзнаком. Тај хабитус пренео се добрим делом и на прву генерацију њихових потомака...

Члан Савеза комуниста остао сам негде до средине осме деценије минулог века. Допустио сам да ми чланство одумре у годинама у којима су републичке организације СК све више и очигледније, под изговором потребе демократске децентрализације и супротстављања наводној националној неравноправности, постајале претходнице сепаратистичких и сецесионистичких политичких формација. Све је заударало циничним лицемерјем тобожњег принципијелног залагања за високе идеале, а објективно одавно пројектованим себичним настојањем да се разбије заједничка држава, при чему је „великосрпски национализам” проглашен ништитељем братства и јединства и гробаром Југославије коју су својевремено Срби створили, полагајући у њене темеље своје велике жртве, славне победе и, што се трајно показало као најштетније, државотворни потенцијал. Од стварања Југославије нао вамо, Срби су као народ и појединци остали високо способни за све области друштвеног деловања, од привреде, преко науке и културе, до спорта, сем за политику, у којој су раније, од почетка XIX века, предњачили. Престајући да буде кохезивна, наднационална југословенска организација, Савез комуниста је за мене изгубио сваки смисао. Осећао сам да је симулакрум усиљеног повезивања кому-

нистичког и националног погубан за национално, а стерилан за поражено идеолошко. Једино у Србији, највећем губитнику распадом савезне државе, у одсуству јасног националног циља и државотворне идеје, то је парадоксално покушано и, стицајем низа околности, њени грађани су на првим вишестраначким изборима 1990. године већински поклонили поверење „пресвученим” комунистима. Међу овима је било немало часних, добронамерних људи и родољуба, али у безнадежном неспоразуму са историјом која је у датом хаотичном тренутку предност дала свему несрпском, па и антисрпском и антикомунистичком. Наставак и епилог су познати... Са друге стране, вишестраначка представничка демократија, у које су полагане велике наде и у коју су се сви клели, као најбољи до сада смишљени друштвени поредак, после пада комунизма и његове социјалистичке алотропске модификације, убрзано је показивао своје варљиво наличје, и то не само код нас у Србији. Дефицит демократског одлучивања, инхерентно присутан у свакој демократији представничког типа, порастао је до размера обесмишљавања изворног и темељног одређења демократије као „владавине народа”. Сам појам демократије испражњен је од суштине свога смисла и постао смоквин лист најразличитијих идеолошких и политичких снага, програма и партија. На бившем југословенском простору паралелно су, на пример, постојали *Демокрајски* савез Косова Ибрахима Ругове, Хрватска *демокрајска* заједница Фрање Туђмана, Странка *демокрајске* акције Алије Изетбеговића, *Демокрајска* партија социјалиста Мила Ђукановића и још неколико странака које су се у свом називу дичиле демократским атрибутом! Све једна демократскија од друге, док су се у Србији из изворно одиста демократичне *Демокрајске* странке издвојиле неколике друге, називно такође демократске, али у невероватно оштром, превасходно лидерском међусобном сукобу. Одлучио сам да се никада више

не учланим у неку политичку странку, а да се онолико колико највише умем и могу друштвено ангажујем у државном и националном интересу, сарађујући са онима који га легално и легитимно представљају и заступају. То није избор без моралних дилема и друштвеног ризика, што сам у више наврата искусио, али за мене је био и остао једини прихватљив. Не тако давно је један познати политички аналитичар овакав приступ погрдно крстио „удбашким патриотизмом”. Нека, мени је став за који сам се начелно определио и настојао да му, у границама свога разумевања и осећања политике и „државног разлога”, будем доследно веран, неупоредиво ближи од објективно непатриотске/апатриотске превртљивости и камелеонства таквих надобудних арбитара и дежурних инквизитора савести проблематичних мотива.

Почивши митрополит Амфилохије (Радовић) у више наврата је приметио да се не треба чудити томе што су политичка култура и друштвене институције код Срба у новом веку нестабилне и неизграђене, јер смо у развоју доживели толико прекретних дисконтинуитета, да нисмо, као неки у том погледу срећнији народи, имали довољно времена за миран развој и опште колективно ментално сазревање. То је свакако тачно. Ипак, не престајем да се стално изнова чудим дубини и жестини идеолошких и политичких подела међу Србима, које онемогућавају нормалан друштвени дијалог и не дозвољавају сагледавање надидеолошког и натполитичког, виталног интереса нације и државе, већ генеришу атмосферу сталне конфронтације без остатка. Посебно је поражавајуће то што иза залагања за наводно високе моралне и правне вредности и стандарде које она друга, супарничка зла страна наводно крши и гази, није тешко препознати неупоредиво приземније пориве властољубивог и материјалног реда. Без претензије на некакав непримерено једностран и претенциозно моралистички суд, не могу да не искажем

своју одбојност према таквој „политици”. Не присећамо се случајно у новије време све чешће Андрићеве мисли да „Дођу тако понекад времена, када памет заћути, будала проговори, а фукара се обогати.” Само још и кад би брже пролазила...

Милош Јевтић

Светски односи, јасно је, нису Вам непознати.

Страх је све већи, и то изгледа у свим државама.

Да ли треба имати наде да ће политика и политике сачувати свет и живот у свету?

У ствари, како гледате у таквим околностима на место Србије?

Дарко Танасковић

Не треба се чудити томе што у свету, како оправдано констатујете, владају страх од садашњости и зебња пред крајње неизвесном будућношћу. У овом времену, које је номинално време глобалног мира, води се истовремено највише мањих и већих ратова у историји, тако да је покојни папа Фрања једном приликом рекао да је, заправо, већ у току „Трећи светски на парче”. Од избијања сукоба у Украјини, где трагично ратују две велике словенске државе, могућност избијања светског рата се све чешће помиње, јер се претпоставља да су контрола над преливањем овог сукоба на суседне државе, а и одмрзавање многих замрзнутих конфликта и покушаји да се они коначно разреше силом оружја довели свет у стање опште пометње. Израелски напад на Иран само је подгрејао такве стрепње... Међународно право се рутински крши, готово од стране оних који процењују да су тренутно јачи од својих противника или им се чини да јесу. Нема сумње

да смо сведоци и сапутници, а по нужди и невољни актери успостављања некаквог новог међународног поретка, другачијег од оног установљеног после Другог светског рата. Тај процес није почео јуче, иако се током последњих година силно захуктао. Ако савременост и будућност покушамо анализирати у светлу великих историјских поука, можда би се могло закључити да присуствујемо још једном доказивању узалудности и неминовног слома сваког плана остваривања превласти једног центра моћи и једног система вредности на целој планети или бар њеном највећем делу. Док код оних који би да газдују светом дође до грубог и болног осведочења да је нешто тако немогуће, биће почињена огромна штета за цело човечанство и отворено је питање како ће и када оно опоравити. Намерно не кажем и да ли ће се опоравити, јер верујем у његову самозаштитну снагу и моћ преживљавања, које и после највећих криза налазе, као вода, путева и начина да угасе пожаре који му прете колективном смрћу. Напомињем да ти пожари нису само ратни, већ да човеку на Земљи прете и многе друге пошасте, од којих је можда оне најпогубније сâм произвео. Данас су оне озбиљније него икада, па није мало (рационалних) катастрофиста који проричу дефинитивни тријумф јахача Апокалипсе и, можда, рашчишћавања простора за ново аксијално доба. Но, то су питања која далеко превазилазе моја знања, па и машту, тако да се у њихово разматрање не бих упуштао. Питате ме и „да ли ће политика и политике сачувати свет и живот у свету”. Суштина Ваше запитаности проистиче из сагледавања актуалног општег стања света, које сам у општим цртама покушао представити као увод у одговор, без илузије да сам у томе успео. А логично је што нешто евентуално очекујете од политике, јер она је премрежила и заробила наше животне и мисаоне видокруге, тако да је прерано преминули танани теолог и мислилац врхунске филозофске спреме Радован Биговић (1956–2012),

чијим сам пријатељством био почаствован и вишеструко обогаћен, разложно устврдио да је политика постала једина метафизика за коју је савремени човек способан. При томе, наравно, није мислио на платоновски схваћену политику, као рад за опште добро, већ на беспопштедну борбу за моћ и власт над људима и стварима. О политици и политикама могао бих и нешто више да кажем, јер сам, како у домаћим друштвеним координатама тако и на међународном плану, посебно током бављења дипломатијом, годинама био у додиру са феноменом политичког и разним видовима његовог испољавања. Не бих, међутим, шире ни о томе, јер би нас разговор о конкретној политичкој проблематици, односно проблематикама, предалеко одвео, а да до иоле целовитије слике не бисмо стигли. Ограничио бих се на констатацију, до чије сам формулације дошао у размени мишљења са сталним кинеским представником у Унеску, са којим сам успоставио изванредну сарадњу и развио истински пријатељске односе. Зближавало нас је и поштовање према чувеној кинеској ракији маотаи (моутаи), што није чинилац који би требало занемарити. Мог кинеског колегу, иначе искусног дипломату и нимало наивног човека, без обзира на све и свашта што је доживео током дипломатске каријере, запрепашћивали су недоследност и хипокризија у постављању појединих, понајвише западних и муслиманских, представника током кампање за пријем „Косова” у Унеско 2015. године. Сугерисао сам му да се окане анализе засноване на улози међународног права, уобичајених узуса и добрих обичаја у међудржавним односима, чињеничног познавања одређених ситуација и кретања, као и њихове предисторије, већ да сваки конкретан случај који би желео да разуме и протумачи подвргне примени следећег аналитичког инструментаријума: У међународним односима најважнији су интереси и однос снага, а начела или, тачније константе понашања су лицемерје, двоструки

стандарди и цинизам. Употребиле ли се оваква сазнајна методологија, све се може објаснити и нећемо бити у искушењу да се било чему чудимо и да се изненађујемо. Допало му се, па је рекао да ће ставити на практичну пробу овај мој „рецепт”. Касније ми је, уз чашицу маотаија, исказао захвалност на једноставној „теореми” коју сам му препоручио, иако му је степен безочности неких колега ипак и даље остао несхватљив. Дакле, ако је та „теорема” тачна, а уверен сам да, укупно узевши, јесте, како очекивати од политике/политика да, како сте се изразили, сачувају свет? Ја бих се, стога, у наставку, осврнуо на појаву најопштијег категоријалног реда, за коју верујем да стоји у основи поражавајућих својстава савремене политике, и не само политике, већ и других људских делатности, а то не посвемашња *обездуховљеност* света.

Под обездуховљеношћу подразумевам одсуство способности савременог човека да осети и схвати значај духовне димензије у људским, а самим тим и свим друштвеним стварима, укључујући њихову разноврсност и разноликост. Ако је нешто данас *signum temporis*, онда је то посвемашња обездуховљеност, препрека сваком трајно успешном људском прегнућу. Како концептуално одредити, дефинисати обездуховљеност? Тешко! Можда најбоље полажењем од категорије духовног бивствовања, онако како га је у свом блиставом „онтолошком уводу у философију религије” *Недокучиво* (1938), на трагу Николе Кузанског, одредио руски мислилац Семјон Франк: „Духовно бивствовање, будући да није област већ начин или врста бивствовања, налик је бивствовању као таквом, одредиво је и описиво само у смислу његовог значаја за нас или деловања на нас, али не и у погледу садржаја. *Управо зато је оно суштински недокучиво*. Доживљавајући искуство духовног бивствовања, ми се суочавамо са ‘нечим’ не само као нечим непознатим или недовољно знаним него као са нечим чији *садржај* суштински није одредив,

са нечим што није ни ‘једно’ или ‘друго’, већ је откривење *бивсѿивовања* као таквог у свој трансрационалности и недокучивости овог појма, тачније – у свој подударности између онога што ми подразумевамо под ‘бивствовањем’ или под ‘суштински недокучивим’. /.../ Стога, онај ко има и најмање искуство реалности духовног бивствовања самим тим има искуство виђења неких бескрајних дубина до којих логичка мисао не може да допре, премда су оне и прозачне, јасне, самоочигледне у тој својој недокучивости /.../Тамо где нема те за наш живот основне свести која му придаје свеколики смисао, тамо је живот бесмислено и испразно таворење”. А рекао бих да је управо опште непостојање „искуства реалности духовног бивствовања”, што ће рећи *обездуховљеносѿи*, најизразитија одлика нашег времена, дубински одредитељ досега свих друштвених процеса, индивидуалних и колективних судбина, истински знак времена! На енглески се реч „обездуховљеност” не може превести... Занимљиво!

Обездуховљеност је својствена, у већој или мањој мери, укупној динамици живота на простору савремених друштава, као и актерима те динамике, тако да би се могла илустративно приказати на репрезентативним узорцима из свих области и видова људског деловања. Одабрао сам политику. Из више разлога. Пре свега, политика је, као што рекох, свеприсутна, обавија нас и гуши, а ми имамо илузију да нас испуњава. Главни разлог због којег сам се определио да светску владавину обездуховљености предочим у сфери политике произлази из тога што је мој пут њеног сагледавања, као карактеристике савремених друштава (и обрасца који се кроз глобализацију западне провенијенције намеће као спасоносни модел друшт(а) ва будућности), претежно ишао кроз суочавање са политичким феноменима. Премда сам по образовању филолог, а филологији су у средишту занимања текст и његова културно-цивилизацијска позадина, односно контекст,

прилично рано сам схватио да таква стручна компетенција никако није ограничавајући хендикеп за шире разумевање ствари. Напротив! Потребно је само прићи свету као Тексту. Таква прилика ми се издашно пружила у дипломатској служби, у којој су ми познавање страних језика, филолошка логика и методологија били вишеструко корисна знања и умења. Конкретно, у вези са нашом темом, одавно је запажено да је често једна од компоненти политичких и ратних сукоба, неретко непосредно или посредно узрочна, њихова религијска димензија. Како је религија у процесу планетарне секуларизације, која је доскора сматрана иреверзибилном, систематски занемаривана и потискивана, политика и дипломатија су је, у најбољем случају, констатовале, дуго је, међутим, не узимајући у обзир као чинилац битан за превазилажење проблема и разрешавање међународних противречности. Није се напросто дало поверовати како би ти превазиђени и ретроградни погледи на свет, уобличени у догматска и традиционална верска учења, као и црква, њихова чуварка и ширитељка, могли бити од користи у било каквом практичном политичком и дипломатском послу. Са политиком као религијом и метафизиком (а и религијом као политиком), „не треба да бринемо за будућност, јер је немамо”, пренео је Радован Биговић досетку неког сатиричара. Да без практичног политичко-дипломатског уважавања њихове религијске компоненте, многобројни сукоби и напетости у свету не могу бити превазиђени учили су и они који су институционално били посвећени трагању за изналажењем путева и начина да се задовољавајућа разрешења постигну. Схватили су да без укључивања фактора религијског неће бити продуктивног помака ка остваривању циља и гашењу оних пожара у међународним односима, којима је религија била искра и/или гориво. На Западу, а првенствено у англосаксонском свету, „прагматично” се приступило задатку уланчавању те недостајуће

карике („missing link”) у инвентар дипломатских средстава „кризног менаџмента”, као да се у наоружање какве армије уводи неко ново оружје. С обзиром на дубинску обездуховљеност политике, религији се, дакле приступило крајње инструментално. Овакав приступ укључивању религије у дипломатску праксу третира је као сегмент јавне дипломатије, односно тзв. „меке моћи”, при чему се рачуна на актуализовање њеног моралног ауторитета, односно институционалног и друштвеног ауторитета цркве. Таквим „укључивањем” религије у складу са механицистичком логиком дипломатске машинерије до правих решења се, наравно, сем привидно и ефемерно, није могло доћи, о чему сведочи вишедеценијско трајање верских сукоба или, пак, њихово обнављање и разбуктавање после краћих или дужих затишја. „Нема теже ствари но објашњавати духовне ствари људима који телесно мисле и раде”, речи су владике Николаја Велимировића.

Осећајући да са пројектом употпуњавања дипломатског деловања увођењем димензије религијског нешто није у реду, у Америци се проблем покушао решити на терминолошком плану, увођењем синтагме „faith based diplomacy”, тј. заменом речи религија речју вера. Међутим, услед опште обездуховљености, до вере се дошло само лексички, а не и допрло суштински. Све је неминовно остајало на површини, као симулакрум осуђен на неуспех. Неки су излаз покушали да нађу у прибегавању општем месту старог доброг „међурелигијског дијалога”. Тако се у оснивачком акту Института за међурелигијску дипломатију, основаном у мароканском граду Фесу 2006. године, овако одређује његов делокруг: „Институт ће развијати међурелигијску дипломатију кроз промишљање и тумачење светих текстова, како би се допринело проналажењу решења за политичке сукобе”. Промисљање и тумачење светих текстова као пут решавања политичких сукоба!? Наивно и *a priori*, без обзира на племенитост намере, до

јаловости непродуктивно. Додајмо да је Владета Јеротић, наш угледни мислилац и усрдни хришћански верник, на изненађење многих поштовалаца, јавно говорио да не верује у неке веће домете међурелигијског дијалога. Упитан да објасни разлоге овакве своје скепсе према нечему што би морало бити начелно позитивно и поздрављено, образложио ју је једноставном чињеницом да објективно има веома мало искрено религиозних људи, а међурелигијски дијалог могу водити једино такви верници. Није ли и он, не помињући је изричито, у виду имао општу обездуховљеност нашег савременог света? Парадоксално је, али у датим околностима донекле и разумљиво, да на међурелигијски дијалог често најгласније позивају они који чине понајвише да га отежају, па чак и онемогуће – обездуховљени политичари, махом атеисти или агностици. За њих је то део рутинске реторике дискурса којим желе да се у јавности представе као толерантни, широкогрудни и далековиди друштвени и политички делатници, а неки и да умире с разлогом немирну штеточинску савест. Није то ништа ново и припада вишестолетној интеракцији између, условно речено, политике/државе и религије/цркве, само што је у новије доба израженије и огољеније него у временима кад су и црква и држава поседовале већи степен институционалне стабилности и јаснијег релативног положаја у друштвеној „подели посла”. Поједини верски лидери нису одолели овом сиренском зову политике и прихватили су, многи из најбољих намера, ту „јавнодипломатску” улогу пројектовану из центара световне моћи. С обзиром на несамосталну и инструменталну, да не кажем ритуалистичку и орнаменталну улогу која им је најчешће била намењивана, њихов ангажман се махом резултативно исказивао као неделотворан. Најчешће постигнуће бивало је губитак угледа и поверења у сопственој цркви/верској заједници и међу паством, односно верничким народом. На трагу идеје о значајној

политичкој улози светских религија, упуштајући се у лавиринте борбе за власт, верски лидери су, практично, без обзира на све мимикријске привиде, постајали политичари. Примера је много. Треба ли, рецимо, уопште наводити како се у срамну геополитику заглибио васељенски патријарх Вартоломеј, неповратно покопавши свој немали морални углед. Гротескна је била слика његовог јавног појављивања и чинодејствовања, односно „аслуживања” са бившим украјинским председником Петром Порошенком... Тешко је замислити уверљивију потврду истине да је илузорно очекивати неко велико и трајно постигнуће у *йолийичким сѝварима* без истинске способности за, и спремности на уважавање суштинског значаја духовне димензије живота у *љугским сѝварима*. Ово се, наравно, односи на већ помињано платоновско схватање политике као рада за опште добро, од чега није далеко ни конфуцијанска мудросно-прагматична матрица превасходности друштвене корисности над свим другим обзирима.

О коначној немоћи обездуховљене политике, која каткада привремено, па и за дуже време може изгледати успешна, говори много повесних примера. Бићу слободан да у том смислу подсетим само на два, историјски и геокултурно-цивилизацијски удаљена, али у бити типолошки подударна прекретна догађаја – Исламску револуцију (1979) у Ирану и величанствени покрет литија у Црној Гори (2019–2020). Велики шок у целом свету изазвала је чињеница да је један времешни ајатолах, дошавши из изгнанства успео да сруши моћног шаха Резу Пахлавија и иранску државу поведе сасвим новим, исламским путем. Шах је пре тога годинама плански спроводио тзв. „белу револуцију” која је подразумевала свестрану и свеобухватну модернизацију Ирана, као и цивилизацијски инжењеринг прескакања уназад векова исламске историје Парсије, све до античке славе Ахеменидског царства, као исходишта и упоришта иранског идентитета и националне славе. Чи-

нио је то грубо и безобзирно, неосетљиво за унутрашњи духовни свет већине Иранаца. Верујући у несумњив успех свога пројекта, у древној престоници Персеполису уприличио је чак и раскошну монденску светковину којој је присуствовао велики број државника и крунисаних глава из целог света, укључујући и југословенског председника Јосипа Броза Тита. Тито је био одушевљен и по повратку изјавио: „Нема шта, овај зна шта ради!”. Показало се већ 1979. да ли је баш знао...Сви незадовољници његовом владавином, из свих друштвених слојева и различитих идеолошко-политичких припадности, удружили су се, обједињени гневом због намере да им се одузме душа. Није му било спаса. Међу запрепашћенима у свету били су и југословенски комунисти, јер им није ишло у главу да (исламска) духовност може бити покретач такве превратне и државотворне енергије у XX веку, за који су били чврсто уверени да ће донети коначно потонуће религије/цркве и секуларизацију планете. И они су били верници своје „вере” (сетимо се *Верника* Добрице Ћосића!), чиме се потврђује истина да бити верник не значи *ipso facto* бити одуховљен. Ово, ваља истаћи, не важи само за идеолошке вернике комунизма. Говорећи о неверујућима, Св. Августин је наводно упозорио да према њима треба бити обазрив, „јер је тамо можда више наших него овде”. Пошто човек по својој природи мора у нешто да верује, можда је тачније одредити га као „*homo credens*”, уместо чешће употребљаваног „*homo religiosus*”.

О феномену литија у Црној Гори није потребно нешто посебно објашњавати. Познате су свима у нашој средини. На платформи одбране угрожених духовних вредности спонтано су се, као и својевремено у Ирану, сабрали сви незадовољници, што ниједном претходном покушају политички осмишљеног и организованог отпора тиранији овдашњег катуњанског „шаха” није пошло за руком. И у иранском и у црногорском случају, у најчистијем виду

обистинила се коб обездуховљености политике и дале-
косежности аманета патријарха Павла – „Будимо људи”.
Јер, бити човек значи поштовати достојанство људске
личности свога брата човека, за шта је темељни пре-
дуслов уважавати духовни хумус његовог идентитета.
„Ова унутрашња слобода има снагу да се реализује чак
и у окружењу где су услови тегобни и где не постоји ни
траг поштовања људских права: у затворима или у кон-
центрационим логорима, или уопште у непријатељским,
неслободним режимима. Никаква спољна власт не може
да окује и да поништи унутрашњу слободу”, речи су муд-
рог архиепископа Анастасија (Јанулатоса), поглавара
Албанске православне цркве, записане у његовој значај-
ној студији *Глобализам и њравославље* (превод на српски
објављен 2002. године у Београду).

Дијагноза закономерне јаловост и непродуктивности
обездуховљене политике, као, уосталом, и сваке друге
људске делатности, за коју верујем да ју је аргументова-
но тешко оспорити, изискује да се покуша размишљати
и о могућим путевима превазилажења тог садашњег пре-
владавајућег стања индивидуалне и колективне свести
савременог човека. Давање било каквог предлога у том
погледу надалеко превазилази моје способности. То је,
по много чему, питање свих питања данашњице. Њиме су
се бавили, баве и сигурно ће се бавити многи мислиоци
различитих идејних опредељења, а верским поглаварима
и богословима свих цркава и верских заједница оно би,
и теоријски и практично, морало бити тежиште укупног
умног и пастирског ревновања. Недавно сам, свакако са
великим закашњењем, али и дивљењем, прочитао трактат
ученог, али сразмерно мало познатог доминиканског тео-
лога Хијацинта Бошковића (1900–1947), објављен „у вла-
ститој наклади” 1939. године у Сењу, а срећно обновљен
у Загребу 2000. године, под насловом *Филозофски основи
фашизма и националној социјализма*. У време кад није

било нарочито препоручљиво изјашњавати се против ових двају тоталитарних покрета у пуном напону, Бошковић је јасно показао да се они рађају управо као крајњи, отровни идеолошки плод обездуховљености због које се друштво распада, „јер дух је тај који уједињује и спаја, а материја раздваја”. Још у време Првог светског рата Томас Ман је у *Рефлексијама нејолитичког човека* приметио да се „метафизички карактер државе све више повлачи у корист друштвеног, да се не може зауставити уклањање духовних и националних елемената из политичког живота”. Одавно је, дакле, уочено да ће апсолутизовање субјективне рационалности и разобрученог индивидуализма модерног човека одвести у озбиљну кризу, ову данашњу. Како савременог, од духовних вредности махом испражњеног и удаљеног, а од цркве одбијеног човека навести на постепено спознавање оних вредности које су се у античко доба називале кардиналним, а које су, у узајамној самерености, одржавале друштвени поредак у нашем аксијалном добу? Ако у њему уопште треба да останемо, што је такође, на вишем нивоу сагледавања, упитно. Овакво залагање за реафирмисање духовних вредности не би требало схватити као посредно позивање да се људи, у нашем разматрању политичари, некаквом пречицом врате религији/цркви, али, на одређени начин, Богу јесте. Управо исказана напомена с разлогом може побудити подозрење, нарочито у црквеним круговима, да је по среди неки нови вид испољавања лукавства секуларистичког и антиитеистичког ума, са циљем да се са човековог пута у будућност скрајну традиционална религиозност и институција цркве, као тела Христовог на земљи или, кад је о исламу реч, да се релативизује апсолутна превасходност *Курана*, као нестворене Речи Алахове. Баш зато, да би се разуверили сви они који би могли бити склони описаном тумачењу наводно скривеног смисла у тражењу приступних стаза ка психи обездуховљеног (обично се каже се-

куларизованог) човека Трећег миленијума, навешћу како је о томе размишљао кардинал Јозеф Рацингер, потоњи папа Бенедикт XVI, коме би се тешко могла спочитати некаква антицрквена накана. Овај, како се не баш сасвим примерено, говорило, водећи идеолог Католичке цркве, префект Конгрегације за доктрину вере, несумњиво врхунски теолог, много је размишљао о томе како обновити привлачност Христовог учења за (пост)модерног човека. Увиђао је да то средствима и пропедевтичким методима класичног катихизиса више није у задовољавајућој мери изводљиво и да би ваљало, бар за почетак, изнаћи неке друге путеве. При томе је нарочито настојавао на обарању ригидне рационалистичке тезе о апсолутној неспојивости вере и разума. Непосредно пред конклаву на којој ће бити изабран за папу, Јозеф Рацингер је 2005. године објавио оригиналну и значајну студију *Европа у кризи културе*, награђену специјалном наградом најстаријег бенедиктинског самостана Субјако. Рацингер о дубинској, органској повезаности вере и разума пише: „Католици, у дијалогу са лаицима, морају остати верни темељном налогу – живети веру која потиче од Логоса, стваралачког Разума, и самим тим отворену за све што је заиста рационално”. Посебну тежину има прилог „заиста”, којим се из опсега стварно рационалног искључује савремено свођење укупне рационалности на површински, „логичко-технички” рационалитет, за који се верује да располаже неограниченим моћима произвођења линеарно схваћеног цивилизацијског прогреса. Апсолутно раздвајање вере и (такве акцепције) разума води обездуховљавању човека и његових дела. Чувени дијалог између Јозефа Рацингера и немачког филозофа леве оријентације Јиргена Хабермаса (2004) уродио је неким битним, за многе изненађујуће конвергентним закључцима, што уопште није чудно, имајући у виду интелектуални ниво и осећање историјске одговорности двојице умних саго-

ворника. Њихова сагласност у томе да је, ради добробити света и човечанства, препоручљиво избегавати две крајности које намеће идеолошки и догматски сужена свест, како религијски фундаментализам тако и квазирационалистички антитеизам, односно ригидни секуларизам, веома је охрабрујућа. Њоме се, такође, указује на значај мере у стварима, оног Хорацијевог „*est modus in rebus*”, чије је губљење узрок толиких људских несрећа. Нека нам као изванредан остварени образац живота и рада у складу и са вером и са разумом послужи пример једног изузетног научника, Пакистанца Абдус Салама (1926–1996), добитника Нобелове награде за теоријску физику (1979) – поклапање са годином Исламске револуције је посве случајно. Оснивач центра за теоријску физику у Трсту је приликом додељивања Нобелове награде одржао кратку беседу која никако није била само пригодна. У њој се, наиме, на опште изненађење, позвао и на одломак из *Курана*. Упитан касније како је могуће да један научник, и то теоријски физичар, истовремено буде муслимански верник и да цитира *Куран*, Абдус Салам је све једноставно објаснио, рекавши да му веровање у постојање једног космичког принципа (= Алаха), чију тајну својим умним напором није кадар докучити, доноси смирење и његов разум ослобађа да проучи све што је у свету доступно рационалној спознаји (Абдус Саламова размишљања сакупљена су у књизи *Идеали и стварности*, 1985). Тако је један научник на основу сопственог животног искуства разјаснио суштину односа између вере и разума, проблема чијем је превазилажењу филозофски најближе пришао Имануел Кант.

Иначе, Абдус Салам је приликом боравка у Југославији дао интервју сарајевском *Свијету* (24. 03.1990), у коме је, поред осталих занимљивих ставова, рекао и следеће: „Знаност и религија односе се на различите свјетове. Религија говори о *души*, *Боју*, а не о материји. Наиме, са стаја-

лишта човјека, религија и знаност односе се на различите свјетове”. Важно је обратити пажњу на прецизирање: „са стајалишта човјека”. Закључио је мисаоно подстицајним запажањем: „Бог је у сувременој физици описан на сличан начин као у мистици. Готово би се могло казати да је језик сувремене физике, кад је по сриједи дискурс о Богу, једнак језику мистике. И физика и мистика говоре о сврховитости свијета. Бог овај свијет није узалуд створио, каже *Куран*”. Сме ли се, онда, духовно узалудно живети? Можда и сме, али не може!

Да видимо, после ове инспиративне Абдус Саламове лекције, како би се можда, по идеји Јозефа Рацингера, могло кренути ка одуховљењу савременог човека, а да он то не доживи као мрско мисионарско наметање и одмах не окрене леђа. У поменутој студији о културној кризи Европе, будући папа подсећа на то да се у доба просветитељства настојало дефинисати основне моралне норме као важеће и у случају да Бог не постоји (*etsi Deus non daretur*). Поражавајући учинак екстремног придржавања такве логике, у складу са којом би људске ствари требало осмишљавати и уобличавати уз потпуно искључивање Бога (тј. духовних вредности – Д.Т.), а који је довео човечанство на руб провалије, упућује да се нешто мора мењати. Као верник, Рацингер је склон да лаицима предложи пут којим би можда могли кренути, а да не осећају како им се намеће обавезност веровања у Бога. Напуштајући просветитељски аксиом, требало би поручити лаицима/атеистима: „чак и онај ко не проналази стазу прихватања Бога, ваљало би да покуша живети и живот усмеравати као да Бога има (*veluti si Deus daretur*)”. Напомиње да је још Паскал тако саветовао своје неверујуће пријатеље. Нико оваквим, пре свега моралним заокретом, сматра Рацингер, не би био ограничен у својој слободи, али би се васпоставили морално упориште и мерила, који су људима преко потребни. Овим се, заправо, човек враћа кодексу

елементарне природне етике, без које не би могле опстајати људске заједнице и која их је у давнини, у зори повеснице, изнутра и повезала. Доцнијом сакрализацијом тих, у бити утилитарних норми, није измењена њихова суштина, што се јасно читује у Десет Божијих заповести, али и у светим текстовима нехришћанских религија. С обзиром на то колико се савремени човек, укупно узевши, удаљио од црквене, богословске моралке, можда би заиста било вредно труда покушати да се врати природном моралу, на коме почива цивилизација, ако треба вољно и без Бога. А то само собом већ значи и са Богом. Како у политици, тако и у целокупном животу и друштвеном деловању, чији је данас бездуховљеност злокобни *signum temporis*. Горе него што јесте, у сваком случају, не може бити.

Извините, молим Вас, на нешто дужем и опширнијем одговору на ово Ваше питање. Сматрам да сте њиме погодили суштину „болести света”. А што се мога одговора тиче, процениће га, као учесници у дијалогу, наши читаоци.

Милош Јевтић

Свет је забринут и због еколошки све неизвеснијих, претећих прилика... Да ли постоји свест како о личној, тако и о колективној одговорности за животну средину? Уосталом, шта се све на том пољу може очекивати?

Дарко Танасковић

Не може се очекивати ништа добро, ни за природу ни за човека. Мислим да то у општем смислу могу одговорити на ову Вашу запитаност, иако, наравно, нисам стручњак за пространу и комплексну еколошку проблематику. Обично се клоним једнозначних одговора на питања повезана са појавама које подразумевају сложеност, слојевитост и преламање већег броја равни и вектора. У случају еко-

логије, која је већ подуже не само једна од горућих тема савременог човечанства, већ првенствено његова егзистенцијална мука и оправдана зебња, верујем да је свакоме јасно да се укупно стање нашег окружења убрзано деградира, а да су неке промене планетарних размера, рецимо оне климатске, којима је по природи ствари својствено дуго трајање и, по људским мерилима, сразмерна спорост, видљиве већ током животног века само једне генерације. Често се вајкамо како се некад знало шта је лето, а шта је зима, кад пада снег и колико се снежни покривач задржава на земљи, како су тихо шуштале некадашње топле летње кише, а данас више као и да нема „нормалних” падавина, већ се дуго очекивано освежење после несносних врућина по правилу изрођава у страшне непогоде које руше и ломе све под собом и пред собом. Научили смо и стручни термин – суперћелијске олује. Некада смо се на мору сатима опуштено сунчали, а сада нам се алармантно указује на опасно УВ зрачење, стално се емитују наранџасти и црвени метео аларми, што је својевремено било потпуно непозната пракса. Јаки мразеви, у априлу и мају, кад им време није, готово редовно за само неколико дана уништавају род појединих врста воћа, а сетву пољопривредних култура није могуће обавити због сувоће и испуцалости земље, у којој и дубље од метра нема потребне влаге. Најављују се ратови за воду који ће бити жешћи од оних за нафту. Заправо, већ су и почели. У Пекингу метеоролошки извештаји говоре о ведром и сунчаном дану, а грађани кинеске престонице изнад себе месецима виде само сивило загађене атмосфере кроз које се сунчеви зраци уопште не могу пробити. Приликом једног мог боравка у овом мегалополису, на неколико сати се заиста појавило сунце, што је одушевљено дочекано као необична и ретка природна појава, нешто као његово помрачење у ранија времена, па су улице и паркови за час били испуњени стотинама хиљада људи који су по-

хрлили да се бар на кратко осунчају. Ко би пре неколико деценија могао замислити да ће италијанска река По, по којој је име добила читава северна провинција Паданија, у једном тренутку потпуно пресушити, а то се догодило. Или, пак, на истоку, да „животодавна река” Зајандех Роуд, што је значење њеног имена, више не тече испод чувених мостова у Исфахану, јер је пресушила услед климатских промена и прекомерног захватања воде за наводњавање. Стока се на Сувој Планини (*nomen est omen!*) и на Пештерри цистернама снабдева водом, да не би угинула од жеђи. Скијашке центре више не треба планирати на висинама испод хиљаду метара, јер је такоређи сваке зиме премало снега, а оснежавање је прескупо, и у крајњој линији апсурдно. На површини многих река, језера и мора често се може видети сабластан призор, како се беласају теписи од трбуха угинулих риба, што услед прегрејалости воде, а што од недостатка кисеоника или хемијског загађења. Стотине и хиљаде хектара шума и другог растиња широм света нестају у пожарима, за које се показује да је често одговоран људски фактор, у спрези са врућином, јаким ветром и сушом. Бујичне поплаве, онде где их никада није било, односе људске животе, мостове, зграде и аутомобиле, покрећући одроне и клизишта. Нећемо ли и на северном Медитерану и у Југоисточној Европи бити принуђени да мењамо правила облачења у одређеним приликама (тзв. *dress code*) и протоколарне захтеве који се односе на ову област друштвених конвенција, јер, рецимо, поштовање прописа о ношењу тамног одела, са краватом, у свечаним приликама, на температури од близу 40 степени целзијуса постаје право мучење. Сећам се како сам, као амбасадор при Светој Столици, завидео својим колегама из арапских и афричких земаља који су током летњих месеци на мисе испред Цркве Светог Петра долазили у „националном костиму”, што је протоколарна алтернатива тамном оделу и свечаној униформи. Практично, носили

су само лаке памучне џелабе, односно били умотани у некакве шарене ланене и свилене чаршафе, за које су тврдили да су традиционално национално одело. Не би ли било паметно да на време почнемо размишљати о радикалној промени начина одевања, и то не само у службеним приликама? Јер, и успостављање владајућих вестиментарних конвенција било је условљено, пре социјалних, културних и историјских, климатским и природним условима живљења. А ти услови се неумитно мењају и у многоне су се већ битно променили, док су усвојени модели понашања, као и свака норма, схватљиво конзервативни и каскају за променама, ма колико осетне оне биле.

Могуће је навести још читав низ примера и појава који, приметно за свакога, а не само за стручњаке, уверљиво илуструју чињеницу да се наше природно и вештачко животное окружење у ужем и у (нај)ширем смислу убрзано и драматично мења, и то никако набоље. Штавише, условно речено, обични људи као да ово запажају јасније од експерата у различитим областима, а посебно од климатолога. Многи међу њима, који често гостују у медијима, као да осећају неку тешко објашњиву нелагодност кад треба објаснити одређене радикалне промене које нису изузетни инцидент, већ се из године у годину понављају, и погоршавају. Тешко признају да су по среди евидентни и искуствено потврђени феномени, као да је реч о њиховом поразу или доказима немоћи, односно ограничених моћи науке којом се баве, па и оно што је свакоме видљиво, и што савременици осећају на својој кожи, настоје да протумаче као континуитет уобичајених колебања ћуди природе. Не можемо се ми у овом разговору упуштати у разматрање великих питања којима се климатологија и знаности о нашој планети и о природи баве, јер за то нисмо снабдевени потребним знањима. Да ли је ствар у Миланковићевим циклусима смењивања ледених доба, о ефекту „стаклене баште”, услед сталног загревања Земље,

топљењу леда на половима, прекомерној емисији штетних гасова, немилосрдном крчењу шума ради проширивања обрадивих површина или изградње нових насеља, еколошки ризичној експлоатацији минералних ресурса или...или...све то заједно, у садејству? Ми, као лаици, не можемо дати ваљане одговоре на таква и слична питања, али нас незнање не спречава да бринемо за судбину све многобројнијег човечанства на планети чија се носивост за то бreme очигледно смањује. Напротив! Одавно се упозорава да ће истрајавање у бесомучној експлоатацији природних ресурса, од којих неки најважнији нису обновљиви, довести до колапса укупног екосистема, али мере које се против таквог погубног развојног тока предузимају нису ни издалека пропорционалне његовом захукталом трку ка потенцијално катаклизматичним исходима, нити су на ширем плану ефикасне, иако их не би требало потцењивати. Људи без икаквог договора уништавају сопствено станиште, а веома тешко се договарају о мерама којима би се то уништавање успорило, ако не и зауставило, што је практично незамисливо. И кад се, после много натезања и калкулисања, на глобалном плану усвоје протоколи о обавезности понашања у духу бриге за окружење, и будућност човечанства, ретко која држава их доследно спроводи, а неке међу највећим загађивачима и ништитељима природе, као нпр. САД, не либе се да из климатских споразума једнострано иступе. Као, уосталом, и из УНЕСКА, што говори да су егоистичка и кратковидна неосетљивост према природи и култури и те како дубински повезане. Има ли то неке везе са посвемашњом обездуховљеношћу, као знаком времена, о чему смо већ разговарали? Нећете ме лако убедити да нема. Наш танани песник снажне и продорне интуиције Будимир Дубак казује:

„Пут који води ка храму
постоји само док храма има”

А „храма” као да више нема. Васељенски патријарх Вартоломеј, усрдни борац против уништавања планете, о природи говори као о „храму”, а слично збори и папа Фрања у својој „еколошкој” енциклици *Хваљен да си (Laudato si'*, 2015). На трагу полузаборављене, пророчке студије Гинтера Андерса (1902–1992) *Застарелости човека*, Жељко Симић у књизи *Застарелости хуманиситичких идеала* (2025) развија смелу и горку, али логички конзеквентну тезу о дефинитивном сумраку људскости, побеђене производом сопствене интелигенције и креативности: „Застарелост хуманистичких идеала чини се, нажалост, потпуно реалистичном. Стиче се утисак да књига Гинтера Андерса *Застарелости човека*, писана средином минулог века, није схваћена довољно озбиљно и мисаоно опомињуће, јер Човек је, обездуховљен и слепо заведен изданцима свог ‘чеда’ – техницизма, крочио на пут без повратка”. Нисмо ли о томе већ читали у Замјатиновом роману *Ми*? Тешко је, зато, у време најозбиљније кризе човека, бити оптимиста у погледу могућности превладавања или бар зауздавања еколошког изазова са којим се свет суочава. Еколошка свест налаже сваком појединцу да у свом делокругу учини, и да стално чини, највише што може ради заштите животног средине, али то никако није довољно да би се општи неповољан тренд зауставио, а камоли преокренуо. Па ипак, Будимир Дубак у истој песми поручује:

„Али храма има
и кад ка њему зарасте пут”

Поверујмо песнику, јер нам другог избора нема, а „надахнућу није потребна наука, оно је научније од науке, оно никада не греш”, речи су социјалног дарвинисте Херберта Спенсера (1820–1903), коме поверења у науку није недостајало, али је био свестан и њених омеђености. Бејаше и филозоф, а не само научник.

Иначе, кад разговарамо о еколошкој проблематици, без жеље да прекомерно ширимо причу, морам напоменути да идеолошко извитоперавање у духу отуђеног либералистичког глобализма није мимоишло ни еколошки покрет. Слично ономе што се догодило са феминизмом, овај покрет који се, кад је настајао, шездесетих и седамдесетих година прошлог века, могао само топло поздравити и свесрдно подржати, у лабораторијама оних западњака који би да владају светом, диктирају му свој искривљени систем вредности и накарадна, махом противприродна и нетрадиционална правила понашања, прометнуо се у агресивно наметање пракси неспојивих са животом конкретних друштава, нарочито оних сиромашнијих и неразвијенијих. Под изговором борбе за очување природе систематски се пропагандно, али и политички спроводи прави еколошки терор и, под претњом јавног срамоћења, па и санкција, захтева предузимање мера које задиру у личне и колективне слободе и ремете нормално функционисање непоћудних друштава и држава. Као да они сами не могу знати шта је за њих најбоље. Неки овакво понашање арогантних „екологиста” с пуним оправдањем називају „еколошким фашизмом”. Шведска климатска активисткиња Грета Тунберг, код које су у детињству утврђени блажи облик аутизма и опсесивно-компулзивни поремећај, глобална је икона овог екстремног идеолошког екологизма, што је само по себи довољно индикативно за идејни хоризонт његових опсесивних и острашћених јуришника и присталица. Природи од њиховог деловања може бити само горе, а о људским заједницама да и не говоримо.

Милош Јевтић

Могуће због незнања, а могуће, још више, због неупућености, све су израженије стрепње од вештачке интелигенције. Имате ли одређенији став о том питању?

Дарко Танасковић

Полазећи од Вашег питања, кад је реч о вештачкој интелигенцији, могу слободно потврдити да су у мом случају на делу и незнање и неупућеност, премда ми није потпуно јасно каква је битна разлика између ових, свакако сродних појмова. Управо зато и немам никакав одређенији став о том, једном од свакако тежишно битних феномена нашег времена, а и будућности, пошто се вештачка интелигенција, као погонски чинилац „четврте технолошке револуције” брзо и силовито развија у свим правцима, димензијама и разноврсној употребљивости. Уопште, није ни најмање битно шта бих ја, овако необавештен, а и нужно конзервативан по природи своје старосне доби, интелектуалне и опште културе, могао мислити и рећи о вештачкој интелигенцији. То би било слично, па и горе, као кад бих се изјашњавао о структури авионског мотора или операцијама на отвореном срцу. Али, пошто, ево, нас двојица разговарамо, а Ви сте одлучили да и ову важну тему уведете у наше дивањење, нешто ћу Вам крајње уопштено рећи, уз ризик да се пред стручњацима за вештачку интелигенцију представим као надобудни невежа, а да ме презре и исмеје хор њених бесловесних поштовалаца и јавних хвалитеља, који о тој ствари не знају много више од мене, а можда, што је још горе, половишно или погрешно „знају”.

Дакле, пре свега, неупоредиво више верујем у „природну”, него у „вештачку интелигенцију”, ако ништа друго, а оно из простог разлога што је она прва створила ову другу. Опасност је, међутим, колико схватам (и осећам), у томе да се природна интелигенција, изгубивши осећање мере услед опијености хибрисом (све)моћи и стремљењем разновразним циљевима, од којих су неки морално сумњиви, а други интересно безобзирни, не преигра и не закорачи у граничне пределе немогућности контролисања свога изу-

ма. Вечна и у повести човечанства вишекратно поновљена прича о настанку Франкенштајна. То су, понављам, само наслућивања једног тоталног лаика и ништа више. Са друге стране, порицати белодану извесност да је вештачка интелигенција довела, и наставља да доводи, до неслућеног напретка и продора у великом броју области људског деловања, било би неразумно и бесмислено. Она је свакако драгоцен помоћник, али не би никако ваљало да се, попут воде и ватре, прометне у господара. Узмимо само, рецимо, најосетљивији домен биогенетике и потенцијално монструозна изрођавања појединих експерименталних организима се научници у оквиру ове све пропульзивније дисциплине баве. Па затим област роботике, најтешње повезана за новинама у сектору вештачке интелигенције. Граница између усавршеног, корисног робота, који уместо човека врши неке опасне, сложене и тешке радње, и хуманоидног киборга, можда и није баш најпрецизније и трајно повучена. Ево шта је у погледу свог субјективног самоидентификовања изјавио Нил Харбисон, човек коме су у мозак уграђени чип и антеница, ради омогућавања разликовања боја: „Киборг је осећај идентитета. У мом случају, то је осећај да сам технологија, осећај да нема разлике између софтвера и мозга, то је оно због чега осећам да сам киборг”. Каже и да, кад га савлада неки вирус, не зна да ли да иде код лекара или инжењера, што је, наравно, претерано, али злослутно. Занимљив је његов закључак: „Генерација која одраста са технологијом је већ психолошки сједињена са њом, па биолошко сједињавање није велики корак”. А још ако се неки вешти, а злонамерни хакери домогну контроле над овако уграђеним чиповима! Мучно је и помислити.

Постоје предвиђања да ће планетарни успон вештачке интелигенције допринети равномернијем развоју света у целини, али и озбиљне студије које наговештавају да би се универзализацијом њене употребе јаз између тзв. глобал-

ног Севера и глобалног Југа могао само продубити, јер би монопол, као и у свему, сем у демографији и сиромаштву, припадао богатима. Дакле, једни овако, други онако.

Недавно сам у нашим медијима наишао на вест да је на Београдски универзитет са лондонског Империјал колеџа дошао професор Данило Мандић, врхунски стручњак и директор лабораторије за обраду финансијских сигнала и машинско учење. Његов академски домаћин је Факултет за образовање учитеља и васпитача, а ево шта, између осталог, о сарадњи са презимењаком каже декан ове високошколске установе Данимир Мандић: „Он је онај који учи вештачку интелигенцију – како да учи. Део је тима који је изумео уређај, који се попут слушалице носи у уху, а може да чита ЕКГ током целог дана. Мандић овај уређај користи како би мерио ниво когнитивне будности код ученика током предавања и тако сакупио информације о томе која предавања изазивају усхићење код ученика, а која досаду, зашто неке информације изазивају страх... На тај начин можемо да разумемо разлике у стилевима учења, као и компетенције које би студент требало постићи за обављање будућих послова. Са тим сазнањима моћи ћемо да изменимо методе и организацију наставног рада. Дакле, уместо предавања на којима професор прича ученицима лекцију, добићемо предавача који ће учити студенте како да дођу до информације, како да раздвоје битно од небитног, како да провере њихову истинитост... Тако стечено знање је много квалитетније и остаје дуже у памћењу”. Лондонски професор, пак, тумачи да би се његова академска каријера могла описати управо као «налажење решења у потрази за проблемима», чему жели да научи и своје студенте. „Данас се фокус вештачке интелигенције помера са корисничких апликација према областима као што су образовање и здравство. Ово је прилика за интеграцију свих дисциплина на универзитетима – од математике до медицине, психологије и педагогије”

(Полиџика, 13. 01. 2024). Пошто сам ја остао, и то само делимично, на нивоу корисничких апликација, и на њему ћу се свакако задржати, ово померање, о коме говори професор (да ли и колега?) Мандић, и јесте оно што ме збуњује у погледу будућности тако интегрисаних дисциплина. Ако поједноставимо оно што смо чули од двојице Мандића, онда за ђаке и студенте више нема дремања на часу, професори неће досадно „причати” (!) лекције, већ ће предавачи (што професори изгледа нису?) учити полазнике својих течајева како да креативно мисле, како да дођу до информација, како да раздвоје битно од небитног, како да провере истинитост података... Драги мој господине Јевтићу, Ваш велики професор Александар Белић слабо би се провео на провери вештачке интелигенције, а на бази уређаја у уху студента, који прати и мери његов ЕКГ, јер, како је запамћено, није био нарочито занимљив и надахнут предавач, а свакако је имао шта да каже. Уопште, та мантра да студент треба да постане субјект, а не да буде објект наставног процеса („причања” лекција), деценија нам се набија на нос у свим сукцесивним реформама образовања. Та није ваљда методика наставе током вишестолетног постојања образовања, укључујући и универзитетско, била баш потпуно схоластичка, неинвентивна и бубалачка. Је ли вештачка интелигенција одгајила Теслу, Пупина, Миланковића, Мику Аласа, али и Павла Савића, Александра Белића, Светозара Радојичића, Михаила Ђурића и толике друге професоре и научнике који су успешно поучавали читаве нараштаје студената? Биће, ваљда, и да размишљају. Никола Тесла је о свом оцу, проти Милутину, овако говорио: „Био је мој први учитељ, мој узор. Његов глас и сада чујем кад размишљам о моралу, дисциплини и раду. Није ме учио науци, али ме је учио како да мислим”. Затим, на путу тог новог начина оспособљавања студената да самостално и критички мисле, у чијој структури се апсолутизује (иначе непорециво зна-

чајан и иновативан) допринос вештачке интелигенције, нигде се не помиње *знање* са којим ће и на које ће ђаци и студенти примењивати стечене врлине критичког мишљења. Нешто се ваљда мора и знати, неке (глупе) чињенице, а не само располагати способношћу да се дође до информација, да се раздваја битно од небитног, да се проверава истинитост података. Како ћеш говорити неким језиком, ако му не знаш речи и граматику? Не може се, без последица, садржина стално, наводно у име некакве веће ефикасности, замењивати формом и технолошким комбинаторикама, па чак ни „свемоћном” вештачком интелигенцијом. Понављам, као поклоник природне, мислим да јој свакако треба пожелети добродошлицу и послужити се свим њеним предностима, али и поставити разумне границе, нарочито у природним људским стварима и континуитету цивилизацијских тековина. И изразити наду да ипак није свемоћна... О вештачкој интелигенцији не хтедох ни толико, али ето, омаче се. Нисам, очито, имао онај мерач когнитивне будности у уху.

Милош Јевтић

Мислим да већина наших људи види будућност Србије у Европској унији.

Да ли се може очекивати да ове генерације то доживе?

Дарко Танасковић

Искрено говорећи, не верујем, а како сада ствари стоје и шта се све од Србије као предуслов за чланство у том повлашћеном клубу захтева, не бих ни желео да се оствари. Штавише, и ако/кад бисмо испунили све захтеве и, наводно, стандарде, нисам сигуран да бисмо били примљени. Не сматрам се нарочитим познаваоцем проблематике повезане са Европском унијом, па ће мој одговор више бити

базиран на искуственим и логичким, а мање егзактним подацима и научно провереним сазнањима. Уосталом, код нас се о ЕУ и процесу евроинтеграције већ годинама толико говори и пише, да је и просечно образованом и обавештеном човеку ова тема прилично добро позната. Са друге стране, као што је то често случај са важним темама о којима се „све зна”, не зна се управо оно најважније или одлучујуће, јер се помно прикрива и не истиче у први план, та дубока позадина за коју се из одређених интересних, пре нижих него виших разлога сматра да „није за народ”. Немогуће је, а не би ни имало смисла, у нашем разговору подсећати на карактеристике свих етапа развијања и ширења ЕУ, од првобитне Европске заједнице за угаљ и челик (1951), преко стварања Европске економске заједнице (1957), раздобља значајних, условно речено, социјално-економски логичних проширења и изградње институција (1973–1992), успостављања Европске уније Уговором у Мадриху (1992/1993), који је нас скупо коштао, па онда увођења евра, као заједничке валуте (1999–2002), пресудно политички (антируски) мотивисане кампање проширења на земље Источне Европе (до 2007), те доношења Лисабонског уговора (2009) и етатизовања, односно централизовања Уније као „наддржаве” кроз увођење инокосних органа управљања (2009), после чега се у ЕУ из Источне Европе/бивше Југославије/ са тзв. Западног Балкана провукла још само Хрватска (2013), а напустила је Велика Британија (2020). Тако се од шесточланог нуклеуса (Француска, Западна Немачка, Италија, Белгија, Холандија, Луксембург) дошло до гломазне, сложене и изнутра у много чему противречне агломерације од 27 држава.

Разложно је замишљена после трагедије Другог светског рата као препрека било каквом потенцијалном међуевропском/ унутаревропском сукобу и подстицај унапређивању и регулисању сарадње држава оснивача у главним

индустијским гранама. Постепено су политичке елите ове заједнице, укорак са њеним проширивањем, почеле да гаје све веће и амбициозније планове, и то не само на привредном, већ и на социјалном и општем вредносном плану, чиме су њени лидери све више постајали и идеолози, уверени да Стари континент мора одржати вођство у светским пословима које му је дуго припадало, а у новије време убрзано чилело. После распада Совјетског савеза и Варшавског пакта, у будућем мултиполарном свету који се почео назирати, а онда и мучно рађати, руководство ЕУ је, уза све унутрашње проблеме и противречности, сматрало да уједињена Европа има носивости да, као велики, чврсто интегрисани међународни субјект, буде један од полова одлучивања о судбини света и равноправан партнер Америци, Русији, Кини... Те амбиције су нарочито порасле у периоду западног тријумфализма након престанка „хладног рата”, а политички су се исказале кроз потцењивање Руске Федерације и њено антагонизовање убрзаним примањем у свој састав, упоредо са њиховом атлантским пригрљивањем, источноевропских и балканских држава, чак и оних, попут Румуније и Бугарске, које у тренутку пријема нису испуњавале битна мерила прописана за све кандидате. Постало је јасно да је, супротно свечаном декларативном заклинању у равноправност свих кандидата за чланство и доследно поштовање свих критеријума за пријем, политичка конјунтура онај чинилац који може битно убрзати, успорити или онемогућити чланство неке државе у ЕУ. Добро се сећам једне дипломатске вечере у Ватикану, коју је, у складу са редовном праксом, државни секретар Свете Столице, тада је то био моћни и препредени кардинал Анђело Содано, приредио за чланове дипломатског кора. Протокол је хтео да седим за једним од округлих столова за којим су, поред осталих колега, седели француски и румунски амбасадор. Вечера се одржавала немало после Самита ЕУ – Западни Балкан у Со-

луну (2003), на коме је потврђено „да будућност Балкана лежи у ЕУ” и да ће свим земљама региона бити „отворена перспектива чланства”, као и да ће темпо процеса придруживања зависити *искључиво* од испуњавања критеријума из Копенхагена (демократија, владавина права, људска права, тржишна економија). Француски амбасадор Пјер Морел, искусни дипломата, један од најврснијих које сам упознао, упитао је присутне колеге из држава нечланица како коментаришу поруке из Солуна. Румунски амбасадор Михаил Добре, касније једно време и заменик министра иностраних послова, а по образовању историчар, иако се питање на њега није односило, одмах је, као ђак одликаш, подигао руку и на сва уста похвалио значај солунске потврде искрене опредељености ЕУ да интегрише Западни Балкан, чиме би по њему сви кандидати из нашег региона требало да су охрабрени и одушевљени. Покушао сам да избегнем одговор, али је Морел, са којим сам иначе био у одличним односима, инсистирао, па нисам имао куд. Настојећи да будем дипломатски што углађе-нији, рекао сам, прво, да би, по мом мишљењу за саму ЕУ боље било да је број својих чланица задржала на 12 до 15, јер да ће јој даље ширење неминовно донети више штете него користи и много унутрашњих, структурних, организационих и политичких проблема, а да не верујем да ће великодушна порука са солунског самита државама кандидатима практично ишта конкретно значити и да неће поспешити и убрзати процес њиховог примања. Морел је био видно изненађен или се мало више правио да је изненађен, па ме запитао да ли процене које сам изнео дели шири круг политичара и интелектуалаца у Србији (тј. Србији и Црној Гори). Одговорио сам да не знам, да сам изнео своје лично мишљење, а да је стратегијски циљ државе коју представљам пуноправно чланство у ЕУ, што је политички и дипломатски једино релевантно. Француски колега је, такође наглашавајући да говори само

у своје име, приметио да и у Француској познаје више људи из свога окружења који у погледу сврсисходности даљег проширивања ЕУ имају мишљење слично моме, а да у сваком случају солунско охрабрење, иако симболички важно, не треба схватити као наговештај непосредног убрзавања пријема нових чланова. Да подсетим, било је то 2003. године и ми разговарамо 2025. Од 2013. године у ЕУ није примљена ниједна нова чланица са Балкана. Не говори ли ова тврдоглава нумеричка чињеница довољно сама за себе? Истовремено, из чисто политичких разлога, суштински оних истих који су у Унију катапултирали Румунију и Бугарску, а сада драматично оснажених ратом у Украјини, све учесталије се помиње могућност скраћивања пута ка Бриселу за Молдвију, Украјину, па и Грузију и Јерменију. *Sapienti sat!*

Било би глупо оспоравати евидентна постигнућа Европске уније на привредном, правном, демократском, безбедносном, организационом, социјалном и културном плану. Простор ЕУ, којим њени држављани путују практично без граница и служе се истом валутом и где су, упркос постојећим разликама у вези са неким питањима, озбиљнији сукоби међу чланицама готово незамисливи, а стандард и животни амбијент погодни за, укупно узевши, лагодан живот, није случајно хоризонт жеља већине становника земаља које јој не припадају, па и наших. У питању сте, управо зато, а и стога што по свему јесмо Европљани, с добрим разлогом изнели мишљење да и главнина нашег света будућност Србије (жели да) види у Европској унији. Уосталом, од почетка XIX века импулси модернизацијским процесима у Србији долазили су из Европе, у чијим центрима су се претежно образовале и наше друштвене елите. Међутим, имајући у виду однос ЕУ према нашој земљи, у многоме резервисан и дволичан, а у неким аспектима и отворено неосетљив и без слуха за специфичности незавидног егзистенцијалног и

међународног положаја српског народа и Србије у периоду после пада Берлинског зида и разбијања Југославије, у чему Европљани нису без „заслуга”, евроентузијама је у нас схватљиво опао. Нико разуман ни даље не доводи у питање висока европска цивилизацијска постигнућа (фамозни *acquis communautaire*), на која су Европљани оправдано поносни и љубоморно их чувају, премда им се у том погледу баш не би у свему могла признати пуна доследност, поготово у односу према другима. Како се ситуација унутар ЕУ у неким димензијама компликује, а геополитичка слика света убрзано мења, у Бриселу и европским престоницама испољава се склоност пренебрегавању и неких од темељних правних, демократских, спољнополитичких и етичких начела на којима Унија, као „заједница вредности”, почива. Цинична селективност се нарочито запажа у примени демократских начела која би морала бити универзална. То чак и многе становнике ове „наддржаве”, па и владе и друштвене актере у појединим чланицама чини скептичним према понашању приметно отуђене либералистичко-мондијалистичке бриселске администрације која је, изгледа, умислила да је ЕУ заиста већ постала једна централизована држава, са једним мозгом, џепом, али и срцем. У више наврата су и лидери ЕУ, попут Ангеле Меркел и Емануела Макрона или, на сасвим другачији начин, Виктора Орбана и Роберта Фица, указивали на то да би структуру и начин функционисања ЕУ неизоставно ваљало подвргнути радикалним реформама, како би се избегло да, у свету који се мења и пред растућим изазовима којима је изложена, Унија изгуби корак са такмацима и постане безнадежно неефикасна. Економске (полу)кризе, пандемија короне и, нарочито, хронична изложеност таласу миграција са југа и истока, уз битне разлике међу чланицама у поимању значаја националног суверенитета и идентитета ослоњеног на традиционалне историјске, културне и духовне вредно-

сти, као и нека друга искушења, укључујући и објективно неподударне егзистенцијалне интересе, разгодили су крхкост механизма унутаревропске солидарности и ограниченост акционе способности засноване на јединствености погледа. Пред новом, грубом реалношћу рата у Украјини, која је уздрмала свеколико здање међународних односа, спољнополитичка делотворност некаквог самосталног наступања ЕУ као целине фактички се распала, а она се, супротно сопственим, објективним дугорочним интересима, пасивно утопила у фронт тзв. „колективног Запада” против Москве и Владимира Путина, недостојно, до хистерије развијајући ретроградни, погромашки антируски наратив, искључивији од онога из најгорих година „хладног рата”. Колико ли је то еона удаљено од Де Голове изворно европске визије Европе од Атлантика до Урала! Истовремено, док лидери Француске и Немачке, уз терцирање узбуђених тенорских гласова из балтичких република, најављују велика улагања у јачање војних потенцијала (што, кад су Немци у питању, буде лоше успомене) за неки будући рат против Русије, као да она стварно има намеру да у Европи било кога нападне, други мандат „тате” Трампа у Белој кући отпочео је у знаку наметања астрономски високог рекета европским савезницима у оквиру НАТО-а и неповољних трговинских такси од 15 %, после чега су високи чиновници ЕУ још и трљали руке да су добро прошли. Из процеса трагања за путем ка окончању рата у Украјини ЕУ је практично искључена. Не бих, као што сам нагласио, започињући одговор на ово Ваше питање, да се удубљујем у проблематику ЕУ, за коју заиста нисам стручно позван, али сам сматрао корисним да укажем на неке елементе од значаја за разумевање и нашег контроверзног међуодноса са ЕУ, у коме та ослабљена, планетарно понижена и маргинализована организација компензативно наставља да испољава рефлексе колонијалистичког менталитета и перфидног

приступа. Већ смо говорили о Косову и Метохији, односно „Косову”, па се на ту болну тему нећу враћати. Сама чињеница да, без обзира на променљиву дипломатску фразеологију и фингирање тзв. „статусне неутралности”, од чега се каткад у неким иступима педагошки брутално и одустане, у Бриселу „узајамно признавање Србије и Косова” сматрају предусловом нашег пуноправног чланства у ЕУ, то чланство не чини вероватним. А није само „Косово” предмет нашег разилажења и неспоразумевања са том недовршеном „наддржавом” у очигледној кризи. Неће се, како неки наивно предвиђају, прижељкују и гаје наду, ЕУ распасти, али јој предстоје вишеструко компликоване године трагања за оптималном формулом постојања у савременом и будућем свету. Што се Србије тиче, она, како се то обично каже, без много илузија и наглашавања да нам је то апсолутни приоритет и уз максимално диверзификовање односа са другим партнерима у свету, треба да остане „на европском путу”, јер од тога има сасвим конкретних користи, а и тешко је, без обзира на све лепе жеље, замислити да једна држава са оваквим геостратегијским положајем, а није, рецимо, Швајцарска или Норвешка, једнострано прекине са ЕУ. Иначе, не свиђа ми се та синтагма „на европском путу”. Како може неко ко је од вајкада у Европи бити „на европском путу”. Никуда ми као мигранти не путујемо, већ јесмо у Европи, а друго је питање хоћемо ли се интегрисати у ЕУ која је у односу на наше цивилизацијско и повесно европство ипак још увек ефемерна датост. Погрешно је, и штетно, изједначавати Европу са ЕУ, што часницима у Бриселу никако није мрско, баш зато што се, како време одмиче, све више уверавају, а и други их уверавају, да није тако.

Професор Фехим Бајрактаревић
(1889–1970)

Последња фотографија оријенталисте
Александра Поповића (1931–2014)

На научном скупу о персијском песнику
Омару Хајаму у Техерану

Са турским историчарем Илбером Ортајлијем

Са француским исламологом
Алесандром Дел Валом

Са израелским проучаваоцем Холокауста
Гидеоном Грајфом

Са председником АНУ РС
Рајком Кузмановићем

Са књижевником Драгославом Михаиловићем
(1930–2023) на Дивчибарама

Са колегиницом, академиком Златом Бојовић

Са београдским надбискупом Станиславом Хочеваром, на представљању његове књиге разговора са Милошем Јевтићем *Пределу веровања*

Са представљања књиге *Алија – улема или балија* у Музеју Херцеговине у Мостару, са новинаром Перицом Ђаковићем и др Радојем Фемићем

Са Гојком Перовићем, ректором Цетињске богословије и оцем Момом Кривокапићем (1945–2020), парохом которским

Са митрополитом Амфилохијем (1938–2020)

Пред Српском кућом у Подгорици

Са пријатељима Будимиром Дубаком
и Момом Вуксановићем на Острогу

Са бившим ватерполистом Ратком Павловићем „Хегелом“
и сликаром Војом Станићем (1924–2024) у Херцег Новом

Кафанска седељка са друштвом у Херцег Новом

Са архимандритом Методијем,
игуманом манастира Хиландар

Са владиком крушевачким Давидом
и председником Српске лиге Александром Ђурђевом

Са протом Стојадином Павловићем у манастиру Пустиња

Са издавачем Миланом Тасићем, Милошем Јевтићем
и супругом Весном, пред сликом Слободана Јевтића
„Пулике“

Са министром културе Владаном Вукосављевићем
– уручивање признања „Културни образац“

На изложби вајара Драгана Јовићевића „Мацоле“ у Мионици, са сликаром Слободаном Јевтићем „Пуликом“

Са отварања изложбе Слободана Јевтића „Пулике“ у Мионици

Са школским другом Николом Мирковом (1947–2023)
и вајаром Светомиром Арсићем Басаром (1928–2024)
у Културном центру Србије у Паризу

Са драмском уметницом Радом Ђуричин (1934–2024)

Са музичким уметником Бором Дуѓићем

Са драмском уметницом и културологом
Вјером Мујовић

Са музичком уметницом
Меримом Његомир (1953–2021)

Са песником Ђорђом Сладојем

Са вајаром Милутином Ранковићем

Са Виктором Лазићем, оснивачем Музеја књиге
и путовања „Адлигат“

Са Светланом Недељковић, директорком агенције
„Diplomacy & Commerce Austria“

Са сестром Станком и супругом Весном у Трсту

Носилац Ордена Светог Саве другог реда

Милош Јевтић

Сада бисмо молили да нам искажете своја уверења о до-
маћим актуелним темама.

Какви су Ваши утисци и мишљење о становиштима не-
давно одржаног свесрпског окупљања?

Које су идеје оствариве? Да ли су то неговање културе
памћења, потирање заорава, борба за језик и писмо,
одбрана права на живот читавог народа и ојачавање еко-
номске, националне, еколошке и етичке сигурности?

Дарко Танасковић

Претпостављам да мислите на Свесрпски сабор о зајед-
ничкој будућности српског народа, одржан у Београду
јуна 2024. године, у оквиру манифестације „Један народ,
један сабор – Србија и Српска заједно”, на коме је усвоје-
на Декларација, са, ако се не варам, педесетак тачака. По-
ред Влада Србије и Републике Српске, као и већег броја
представника државних, академских и културних инсти-
туција, у саборовању је запажено било и учешће Српске
православне цркве, на челу са патријархом Порфиријем,
што је логично и разумљиво, с обзиром на вековну сто-
жерну улогу Цркве у одржавању српског духовног и на-
ционалног идентитета, па и самог егзистенцијалног оп-
станка бића нашег народа. С обзиром на сва искушења
која су од почетка кризе југословенске заједнице, кроз
њено трауматично разбијање, распадање или растакање,
како је коме милије да каже, пратила и настављају да пра-
те српски народ, угрожавајући га у ономе што је за сваки
народ најбитније, у праву да неометано буде то што јесте,
нема сумње да је одржавање Свесрпског сабора реакти-
ван чин, али са потенцијално проактивним учинцима.
Мислим да је овакво окупљање, иако изнуђено, као и
многа друга колективна прегнућа у Срба, било оправдано

и да би се, под одређеним условима, перспективно могло показати веома корисним, и то на ширем плану, а не само у добродошљој операционализацији и координацији културне сарадње између Србије и Републике Српске, у чему се већ остварују запажени резултати. У питању сте поменули неке од области и поља деловања које би ваљало плански унапредити осмишљеним свесрпским напором, као што су неговање културе памћења, потирање заборавља, борба за језик и писмо, одбрана права на живот читавог народа и ојачавање економске, националне, еколошке и етичке сигурности. Допада ми се помало неубичајена синтагма „етичка сигурност”. Ова је битно поремећена, утиче на готово све домене друштвеног живота, здравље нације, а и на личну равнотежу појединца, али је ретко ко помиње. Све што сте побројали је важно, а има и других подједнако битних димензија народног живота, којима би се морала посветити будна пажња. Предалеко би нас одвело да их све покушамо увести у наш разговор, а готово аналитички разрадити. То је, уосталом, и немогуће. Предлажем, стога, да се усредсредимо на саму идеју свесрпског окупљања баш у овом историјском часу, на њену исходнишну мотивацију и на реалне домете у претежно неповољном контексту најближег комшијског окружења и расположења у утицајном делу међународне заједнице, за који је сваки покушај афирмисања националних вредности и националног јединства, а посебно српских, *a priori* сумњиво и забрињавајуће. Штавише, што је нарочито озбиљна препрека сваком свесрпском подухвату, јак отпор таквим настојањима долази и изнутра, из круга политичких и социјалних актера, покрета и група, институционализованих и у делу невладиног сектора, прилично утицајних у интелектуалним и академским круговима, који себе самозвано сматрају и представљају као једине праве заговорнике демократских, грађанских и савремених, углавном наднационалних вредности једног либера-

листичког и (псеудо)мондијалистичког погледа на свет и са њим усклађеног модела организовања друштва. Током свог већ не тако кратког живота провео сам више година ван Србије, у европским и ваневропским земљама, као дипломата, а и професор на тамошњим универзитетима, био добро примљен у свакодневним контактима са колегама и другим људима који су свакако и грађани ода ни демократском начелу уређивања друштвеног поретка, подоста сам посматрао, слушао и читао, настојао да учим, да разумем... Ипак, никада нисам успео да схватим волшебне разлоге који наше „грађанисте” наводе на догматски став да су нормално осећање и исказивање припадности српској нацији неспојиви са (пост)модерношћу и духом савремености, као и да се Србин може надати да ће бити прихваћен као „грађанин света” само ако се одрекне свога српства или га, бар, гласно не помиње. Колико сам пута у Италији доживео како се и средовечни и млади Италијани одушевљавају и хорски на улицама и трговима певају песму *Италија*, коју је својим моћним гласом још 1988. године прославио Мино Реитано, а не мање зането слушају и певуше и код нас популарни хит Тота Кутуња *Италијан*. Никоме не пада на памет да би те лепе и полетне песме могле бити израз некаквог неприменог италијанског национализма. Има сличних примера и у другим западним културама. Замислите шта би било да је, рецимо, Цуне Гојковић на свој непоновљив начин певао неку хипотетичку песму *Србија*, а Здравко Чолић *Ја сам Србин...* Али не, Цуне је своје национално осећање посредно и сетно исказивао песмом *Јаничар*, и то је било прихватљиво. Србин не може, јаничар може... Не бих ишао даље у асоцијацијама и импликацијама. Нема сумње да је оваква преосетљивост на јавно исказивање припадности српском етносу, а особито пожељности остваривања његовог јединства у било којем виду, и на страни и код куће детерминисана неким разлозима идеолошког и политич-

ког реда, који немају никакве везе ни са духовношћу ни са културом. Уосталом, може ли се скорашње срамно скидање са европских позоришних сцена Чеховљевих комада и изbacивање романа Достојевског из програма школске лектире објаснити и оправдати било каквим уметничким и културним разлозима? А ми смо, колико је то пута речено, за многе „авангардне” Европљане и западњаке, а и њихове овдашње трабанте, „мали Руси”. Таква перцепција је приметно проширена и ојачана током југословенске кризе и сукоба који су је пратили. Манифестационо свесрпско окупљање и планирање корака које треба организовано предузимати ради унапређивања националног јединства, одбрамбена је, а никако офанзивна и експанзивна, како се жели представити, реакција на објективну угроженост и ослабљеност српског духовног и културног идентитета у актуалним процесима, како у земљи, тако и, нарочито, ван ње и у расејању. Знам да ће ова констатација, иза које чврсто стојим, изазвати лавину критика и оптужби за ретроградни (етно)национализам, као што је то уследило и после Свесрпског сабора, уз уобичајену грубу замену теза, али ћу остати при њој све док ме неко аргументима, а не галамом, убеди да нисам у праву.

У вези са расветљавањем разлога због којих се сваки наговештај или покушај остваривања српског националног јединства, ма било то и на духовном и културном плану, а не политичком, у делу међународне и домаће јавности криминализује корисно је посегнути за „Политиком” од 15. маја 2021. године. У том броју је, наиме, интегрално, уз тек незнатне формалне интервенције, пренет садржај разговора који су, на предлог и позив редакције најстаријег дневног листа на Балкану, у Београду утроје разговор водили чланови последњег сазива Председништва СФРЈ Борисав Јовић, Стипе Месић и Васил Тупурковски. Са задовољством су, сазнајемо из редакцијског уводника, „пристали да се састану поново, после 30 година, како би

појаснили узроке нестанка некада велике земље, којом су формално председавали”. Требало је да им се прикључи и Богић Богићевић, али је, наводно, био спречен болешћу. Никаква штета, имајући у виду скромни интелектуални, политички и морални габарит тог бледог партијског апаратчика који се игром судбине задесио на месту и у улози који су га у многа превазилазили, а стицајем околности је дошао у прилику да својим гласом пресудно допринесе доношењу једне од важних одлука на путу предсмртног посртања Југославије. Главну реч у овом коректном разговору бивших колега водили су, логично, Јовић и Месић, чији је удео у ондашњим збивањима био најзначајнији. Њих двојица се, наравно, као ни пре три деценије, ни о чему битном нису могли сложити, Тупурковски је био прилично уздржан у погледу одређенијих судова, али се као главни утисак из читаве те занимљиве расправе може понети сазнање да заједничкој држави није било спаса. У светлу теме нашег разговора, интересантан је начин на који су се Јовић и Месић разилазили у тумачењу разлога њене пропасти и аргумената којима су поткрепљивали своје ставове. Није то, у суштини, ништа ново и непознато, али је индикативно баш зато што су ти сукобљени наративи остали непромењени и после тридесет година, што значи да су и данас оперативни. Настојаћу да, резимирајући тада речено у хотелу „Москва”, будем што сажетији.

Стипе Месић доследно заступа званични хрватски (и не само хрватски) став да је за распад Југославије, а посебно за избијање рата највећи кривац Слободан Милошевић и његов пројекат стварања „велике Србије”, зарад чега је отерао Словенце и на побуну подстакao Србе у Хрватској, са Туђманом се договарао о подели БиХ (са претензијом да узме 63 % територије), а милион и по Албанаца са Косова (он каже „Косовара”) намеравао да протера у Албанију и Македонију. Са својственом му лукавошћу и карактер-

ном нефанатичношћу, овај бивши левичар прихвата да Србе можда није требало избацити из хрватског устава, да је ваљало избегавати грубе речи и гестове, који су их могли уплашити и подсетити на страдања и покоље у НДХ, али да све то није било основни повод за сукобе и рат, већ Милошевиће намере и поступци. „То није главни разлог. Ви имате право, добар део је био незадовољан. Можда није било време да се таква одлука доноси, о томе можемо разговарати. Међутим, то није био повод за рат. Из Београда долазе емисари, они одржавају зборове, они држе говоре и буне Србе у Хрватској. Из Београда, дакле, из те кухиње долази подстицај за побуну”. Српско питање за њега као да није постојало и не постоји. А што се савремености и будућности тиче, Месић проповеда решавање свих мањинских и других међунационалних проблема у координатама Европске уније, у којој ће се отворити границе, па ће постати небитно ко где живи. „Слушај, нема велике Хрватске, нема велике Албаније, нема велике Србије. То су све заблуде, тоталне заблуде. Ми сада имамо један пројекат, а то је миленијумски пројекат проширења, удруживања Европе. Дакле, проширење садашње уније, али да уђу све земље које до сада нису ушле. Шта ми добијамо тиме? /.. / Дакле, у тој креацији регулативе која ће важити на целом простору, учествоваће и мали и велики и моћни и мање моћни. Можда ја то нећу доживети, али ова генерација ће то доживети. Дакле, искључује се рат као политичко средство. *Сваки народ ће живети у свом укућном културном корџу. Свеједно је једном Србину да ли је са босанске стране, са хрватске или са српске стране, то је и за Хрватке и за Мађаре* (курзив – ДТ)... Шта мислите, да Мађари немају проблем, два, три милиона Мађара у Румунији? Дакле, *сви су још оријентисани са националним државама* (курзив – ДТ), а ми морамо сада градити такву политику да будемо европски оријентисани. Прво, да будемо Европејци, али то није лако. Разумем да то није лако,

али морамо то радити”, доцира велики Европејац Месић. Занимљиво је да за те његове мудролије најмање разумевања има већина Хрвата у БиХ, тако да он у Мостар не сме ни да привири... Јовић, са своје стране, износи сасвим другачије, великим делом историјски утемељене аргументе. Браћа се све до Дрезденског конгреса КПЈ из 1928. године и првог југословенског устава из 1947. године, а затим оног кључног из 1974: „О растурању Југославије донета је одлука далеко пре него што се Милошевић родио, 1928. године, на Четвртном конгресу КПЈ у Дрездену. Године 1935. је одржан Сплитски пленум ЦК Југославије, на коме је закључено да се не растура Југославија због Хитлерове најезде, али када се заврши одбрана од Хитлера, ко год буде желео може да изађе. И желели су Словенија и Хрватска. /.../ Тито и Кардељ када су одлучили да праве Устав 1974. године, да се ово питање дефинитивно реши, имам стенограм разговора између Тита и Стеве Крајачића, где је Тито Стеви Крајачићу рекао: «Ја сам Кардељу дао задатак да Устав буде тако написан да Хрватска може да се издвоји из Југославије.» Дакле, он је знао да се распада Југославија. Како ће се то урадити, најбоље је да се право народа на самоопредељење замени правом републике на отцепљење. Значи, Устав је написао Кардељ за сепаратисте по Титовом налогу, и све ово је довело српски народ у позицију да је он тамо морао да остане у Хрватској, јер је одлука да се раздвоји Југославија по републичким границама. Српски народ није хтео политички, ни етнички, како год хоћете, да прихвати такво решење. Када је дошло дотле да на састанку код Карингтона одлуче да се Југославија растура, када је Хрватска то прихватила, када је Немачка рекла да ће то одобрити свакако, Срби су рекли – ми нећемо нови Јасеновац, хоћемо тамо где смо живели, не може нас нико натерати да изађемо из своје државе. Наравно, почели су да се буне. /.../ Ово је суштина ствари, а та суштина је почела још 1947. године, када је први

Устав донет, где је написано да све нације остварују своја права у републикама. *Тиме је решено да српски народ не може као целина да одлучи ништа, нити сам са собом да сарађује*” (курзив – ДТ)...

Током разговора бивших чланова Председништва СФРЈ изнето је много занимљивих појединости и података, од којих су неки мало познати или непознати, али сам са становишта нашег разговора, а ради одговора на Ваше питање о смислу свесрпског окупљања, издвојио оно што ми се чини најбитније. Наиме, видимо да Месић предвиђа да ће у ЕУ сваки народ живети „у свом укупном културном корпусу”, док Јовић наглашава да је још 1947. године уставно решено „да српски народ као целина не може да одлучи ништа, нити сам са собом да сарађује”. Не звучи ли најблаже речено цинично баш од бившег хрватског председника чути оцену да су „сви још оптерећени са националним државама”. Ваљда сви, сем Хрвата! Верујем да није нужно предочавати и објашњавати како, из српске перспективе, стоји ствар са остваривањем Месићевог миленијумског пројекта удруживања Европе и примања у ЕУ свих оних који у њој још нису, као и утопије да „сваки народ живи у свом укупном културном корпусу”. Једино што је тачно, упркос деценијама које су прошле од 1947, јесте несмањена актуалност Јовићеве констатације да „српски народ не може као целина да одлучи ништа, нити сам са собом да сарађује”. Кад он то покуша свенародним окупљањем ради јачања свести о народносном заједништву и постављања основа јединственог деловања, са циљем саборног унапређивања и координисања националног рада на културном и духовном обједињавању, без политичких конотација и на ичију штету, одмах се у бившем југословенском комшилуку звони на узбуну, а забринуте се оглашавају и европски душобрижници. Почине да кружи баук „српског света”, што је олакшано и неким несрећним изјавама српских политичара, у који-

ма се недовољно јасно употребљавао овај неполитички појам. Како било да било, уверен сам да Србима, као и сваком другом народу, нико не сме да оспори право да остварује духовно и културно јединство на целокупном националном простору, Месићевом „укупном културном корпусу”, без обзира на државне и административне границе. Зато мислим да је одржавање Свесрпског сабора било корак у исправном смеру. Та нећемо ваљда чекати реализовање евроунијског „миленијумског” пројекта! Најважније је да уследе наредни, конкретни кораци и да се не стане у походу ка хоризонту српског културног и духовног јединства.

Милош Јевтић

У збир актуелно и трајно врућих тема спадају и положај српског народа, не само на Косову и Метохији, затим сигурност Републике Српске, сарадња са српским живљем у страним срединама, очување националног осећања и слично...

Дарко Танасковић

Више питања у једном питању, бар привидно. А заправо – српски усуд у данашњем свету, са неминовним освртом на прошлост и погледом ка будућности. Све што Вас занима многоструко је међуповезано, али ћу кренути редом, па да одговорим онолико колико знам, иначе бих се заплео у безнадежно настојање да сложим неку целивиту слику, за шта нисам способан. Зачудиће Вас, можда, али понајмање имам шта да Вам кажем, поготово ново, о нашем најтежем и најболнијем националном проблему, косовскометохијском, односно „косовском”. Као што сам у више наврата јавно истакао, мислим да је, најблаже речено, испразно, а и неукусно стално понављати више

него оправдане осуде власти у Приштини због дискриминаторског односа према Србима на „Косову” и очигледне неспремности тамошњих Албанаца, у овом тренутку представљених „владом” екстремисте Албина Куртија из Демаћијеве школе, да одговорно приступе дијалогу усмереном ка трагању за решењем спора са косовскометохијским Србима и са Београдом, затим осуђивати безочно лицемерје тзв. „међународне заједнице” (тј. већине западноевропских држава и САД), које, уз млаку критичку реторику, објективно подржавају пузеће, али све интензивније етничко чишћење Срба са севера наше јужне покрајине, а истовремено исказивати одлучност да се они не напусте и заклињати се на верност косовском завету. Ако званични представници Србије то и морају да чине и да воде тешку дипломатску борбу да се бар успори и ублажи погоршавање положаја Срба на КиМ, а у међународној заједници што је више могуће осујети афирмисање државног субјективитета „Косова” и ојачају наше позиције, ја, као појединац без икаквог реалног утицаја, па још и пензионер, сматрам да је боље да ћутим, кад већ нисам у стању да на нивоу какве свеже идеје или предлога нешто оригинално понудим као лични прилог националном домишљању како се делотворније ухватити у коштац са трагедијом српског Косова (и Метохије). А нисам кадар. За мене, као што сам то рекао и у нашем претходном разговору, косовско питање остаје својеврсна квадратура круга, за коју се решење не назире, под условом да се не одустане од непризнавања самопроглашене независности приштинског протектората, односно парадржаве коју, нажалост, отприлике половина земаља света признаје (али она друга, са далеко већим бројем становника ипак не, док неке и повлаче исхитрена признања). Док сам био у дипломатској служби, чинио сам највише што сам могао да се „Косову” не уважи статус субјекта међународног права, чега смо се дотакли на почетку нашег разговора. И

сада на ту тему понешто напишем или изјавим у вези са неким конкретним аспектом косовскометохијске ситуације, који ми је боље познат, али све је то недовољно и постићујуће слабо у односу на размере несреће која погађа наш јуначки и страдалнички народ на КиМ и озлеђује међународни положај Србије.

Мрско ми је кафанско (квази)патриотско бусање у груди и испразно интелектуалистичко надгорњавање у родољубивим, патетичним тирадама о верности косовском завету, на чему су изграђене и одржавају се многе политичке и академске каријере. Не мислим, наравно, да као народ и држава треба да бацимо копље у трње и, како неки кажу, „признамо реалност на терену”. Никако! Морамо истрајати у одбрани својих националних интереса у вези са насилно отуђеним „Косовом” и никада формално, квалификованим потписом не признати његову независност, али и проналазити нека нова и иновативна средства и путеве, усклађене са геополитичким кретањима на глобалном и регионалном плану, којима бисмо спречили да се тај „замрзнути конфликт” у за нас неповољном тренутку и на поражавајући начин „одмрзне”, на чему се, и на самом „Косову”, а и ван њега систематски ради, тренутно и интензивније него раније, јер се онима који нам нису склони изгледа жури. Ваља помно испитати зашто. Промењене околности отварају неке маневарске просторе, али ваља бити веома добро обавештен, mudar и опрезан, да наши непријатељи превентивно не затворе стазе које ка њима можда воде. Од Трампове администрације не треба сувише очекивати, али ни занемарити чињеницу да нас она идеолошки не мрзи... О свему томе нешто наслућујем, али премало знам, па би било неодговорно да се у оваквом разговору одређеније изјашњавам. Ако је говорење сребрно, ћутање је златно, учи стара арапска пословица. Укратко, у односу на време кад смо водили претходни разговор, иако је међународни положај Србије

у међувремену донекле ојачао, стање српске заједнице на „Косову” се (можда баш зато?) погоршало и наставља да се погоршава, јер су власти у Приштини ушле у фазу све отворенијег и грубљег притиска на њене институције, појединце и укупну егзистенцију, за шта очигледно најлазе на разумевање у оном делу међународне заједнице, који је у овој ствари још увек најутицајнији. Међународноправно и морално, што ће рећи метафизички, ми смо у праву, али ко још данас мари за (међународно) право, а поготово метафизику? О томе смо већ нешто рекли, говорећи о улози политике у савременом свету. Од неких наших врхунских интелектуалаца могли смо чак чути потцењивачко квалификовање српских разлога за оданост Косову (и Метохији) као „ само метафизичких”, са чиме се дубоко не слажем. Не може се бити човек, а живети само физички. Но, реалполитички гледано, такви „прагматичари” имају јаке аргументе. За разлику од права и морала (онако како га ми осећамо), косовски Албанци су територијално, политички и демографски у изразитој предности. Основно је то да Србија нема физичку контролу (ах та физика!) над отетим делом своје територије, тако да су јој могућности делотворног утицаја на њену судбину и (не)прилике тамошњег српског живља незнатне, а све се чини да буду докинуте и на Северу, где постоји мрежа српских институција. Дакле, драги господине Јевтићу, немам ништа сувисло што већ нисам рекао да Вам о „Косову” кажем, сем поновљеног исказивања наде да ће се у нас наћи интелектуалне и духовне снаге, политичке и дипломатске мудрости, а пре свега минималног националног јединства (кога, авај, нема), зарад изналажења оптималног, што не значи идеалног, решења за овај најтежи српски проблем, а које не би подразумевало формално признавање косовске државе. У прошлости су Срби налазили снаге и памети да се изборе и са већим погубљенима и несрећама, са још перфиднијим заверама и замкама.

Покушајмо, иако смо се у много чему изменили, да будемо достојни својих предака. Читајмо Ракића, *На Газиместану*... Верујмо песнику, дипломати и јунаку! Можда наше осећање за здраву метафизику ипак није неповратно усахло. Веома су у том смислу подстицајна, и охрабрујућа, разматрања која у својој студији *Мејалојолис и завети* (2022) саопштава Слободан Владушић или, пак, Милош Ковић у већем броју радова, а посебно у књизи *Мити и искушења* (2021). И још нешто, чиме ћу се, претпостављам, многим поштеним и часним људима замерити, али бих још више замерио себи да не кажем. Држим, наиме, да се у размени тешких политичких оптужби у посвађаном српском друштву поводом КиМ/ „Косова” олако и пречесто потезе тешка реч „издаја”. Од усуда Вука Бранковића знамо да је у Срба најлакше, поглавито без довољних основа и поузданих доказа, на некога одапети оптужбу и клетву због (наводне) издаје, што рађа чегрст и злу крв у заједници и онемогућава било какав уравнотежени дијалог, а „издајника” обележава заувек. Далеко од тога да сам довољно обавештен о позадини и скривеном смислу разних појава у друштву и у политици, а вероватно сам и наиван. Ипак, током петнаестак година обављања дипломатских дужности, а и мимо тога, и пре и касније, био сам у прилици да сарађујем, свакако не као нарочито значајан чинилац, са многим нашим политичарима и званичницима, укључујући све председнике Србије од Слободана Милошевића наовамо. Нисам стекао утисак да је иједан од њих био издајник, већ да су се у неповољним околностима, а такве су стално биле, трудили колико су знали и умели, а и колико су те прилике дозвољавале и колико су они и њихово окружење успевали да их разумеју, да у вези са питањем „Косова” постигну највише што је у датом тренутку било могуће и заштите интересе Србије. То није увек било довољно, а неретко се у појединостима и грешило, што је показала накнадна памет, али не из

разлога постојања неке скривене (стране) агенде којој су служили. За Милошевића се та истина, нажалост, на трагичан начин убедљиво потврдила. Све чешће се наводи његово опроштајно, пророчанско обраћање нацији. Да не буде неспоразума, у нашем политичком естаблишменту вазда је било људи, чак и на високим дужностима, који су радили за иностране интересе, и газде, дакле издајника и плаћеника. Неке сам и лично познавао и познајем, али из разумљивих разлога нећу наводити имена. Нанели су и наносе огромну штету. Међутим, одбијам да прихватим да је по Србе неповољан ток косовске суморне саге исходно био последица неке српске издаје. Као да се процес губљења КиМ одвијао у неком безваздушном простору и да је све пресудно зависило од наше воље и памети! Много би боље и корисније било да се мање оптужујемо за издају, а више покушамо да удружимо знања и снаге у одбрани истинских националних интереса, о којима не успевамо ни да се договоримо. Оптуживачима за издају препоручујем да се сете Христовог позива да се каменом на оптуженика први баци онај који је без греха.

А сад нешто о Републици Српској, мени нарочито блиској. Тесно сарађујем са појединцима и институцијама у првом прекодринском српском ентитету са значајним атрибутима државе. Много и дуго бих могао да Вам говорим о разним аспектима тамошњег живота, политике, о непрестаним настојањима бошњачких, тачније тзв. „пробосанских” или „великобосанских” снага да, уз помоћ странаца, а повремено и неопрезних српских представника, потискујући начело конститутивности трију равноправних народа, сузе дејтонске надлежности Републике Српске, тобоже зарад побољшања функционалности, а заправо у циљу унитаризације државе, којом би они већински, „демократски”, доминирали. О томе и уопште о деловању муслиманског елемента у БиХ годинама пишем и редовне коментаре, у последње време претежно за портал „Све о Српској”,

о чему је у овом разговору већ било речи. Може се мирне душе констатовати да је у БиХ на делу „настављање рата другим средствима”, а у последње време, пред одлучним отпором из Бањалуке, неки неодговорни шехерски политичари све учесталије помињу и евентуалност поновног посезања за средствима принуде и силе, односно оружјем, наравно и овога пута уз помоћ јабанџија са Запада, а ако зatreба, и браће по Алаху са Истока, али (за) сада овога пута без Хрвата. За разлику од Срба на КиМ, наша пак браћа у БиХ физички контролишу територију на којој већински живе, за шта су се крваво изборили (у „агресији” коју су сами на себе извршили) између 1992. и 1995. године, што је капитална животна чињеница која им ствара предуслове да се, под условом вођења промишљене, рационалне и далековиде, али и одлучне политике, упркос сложенем спољнополитичком и унутрашњеполитичком контексту, успешније изборе за остваривање реално могуће мере својих виталних националних интереса, у чему им Србија, без обзира на све нелагодности и ограничења свога међународног положаја, мора помоћи. Могао бих, дакле, више и опширније да Вам говорим о том колоплету или, тачније, врзином колу у ширем амбијенту тамног вилајета и караказана, мој колега и пријатељ Ненад Кеџмановић лепше и укусније би рекао – босанског лонца, али мислим да би било сувишно. Све је тамо већ одавно, упркос дежурним мутиводама, сасвим довољно бистро, како би у Босни рекли, а од пре извесног времена и јако заострено. Има, по мени неоправданих страховања да би Република Српска могла нестати, али би под притиском из иностранства, првенствено британским и немачким, и из Сарајева, где диригентску палицу држи нелегални и нелегитимни „високи представник” Кристијан Шмит (раније су били други равнатељи, али исте партитуре), при неповољном развоју догађаја изгубила многе битне надлежности, а пре свега и изнад свега, право да демократски бира своје политичко

вођство. Све се ломи на и преко личности најутицајнијег српског лидера у БиХ, председника Републике Српске Милорада Додика, кога је Уставни суд у Сарајеву осудио на затворску казну и, што је неупоредиво значајније и њихов прави циљ, шестогодишњу забрану политичког деловања, јер се оглушио о закон који је арбитрарно прогласио дрски беамтер Шмит.

Није лако предвидети како ће се политички процес маскиран у правну униформу даље одвијати, а много тога ће зависити од постављања опозиције у Републици Српској. У два наврата, приликом доношења тзв. Инцковог закона, којим се криминализује и пенализује негирање „геноцида у Сребреници” и одбијањем да се обеснажи вето српског члана трочланог Председништва БиХ Жељке Цвијановић, на одлуку Бећировића и Комшића, да се хапшење Милорада Додика препусти међународним снагама у БиХ, опозиција је у Скупштини РС стала у јединствен фронт са омраженом влашћу, показавши да ипак разуме где је доња граница националног интереса и достојанства. Међутим, није извесно да ће у случају Додиковог смењивања на основу одлуке Уставног суда БиХ сви представници опозиције бити спремни да се јединствено супротставе и да подрже предлог да се у вези са тим одржи референдум, а да бојкотују изборе које ће расписати Централна изборна комисија у Сарајеву. Превиђајући симболички смисао атака на функцију демократски изабраног председника, као опасног преседана, поједини Додикови политички противници сматрају да он злоупотребљава овај случај како би одбранио себе лично, а према њему гаје изразито негативна осећања. Изјављују да одлазак Додика не би био крај света и да би, штавише, створио услове за нормализовање односа и сређивање прилика у Републици Српској. Невоља је у томе што на нивоу БиХ српске партије не могу наћи искрене партнере, већ искључиво „пробосанске” снаге које желе да их инструментализују зарад досезања

својих, без обзира на принципијелну реторику, у суштини антисрпских мета, Уопште, слично као и у Србији, ископан је тако дубок јаз између власти, оличене у двама (пре) јаким лидерима, и опозиције, да је конструктиван дијалог просто незамислив, што је објективно крајње штетно за хигијену политичког живота и државнонационалне интересе српског народа који је од деведесетих година под сталним притисцима. Није се смело дозволити да дође до такве оштре унутрашње сукобљености и непремостиве поделе, за шта одговорност носе и власт и опозиција. У стању овакве заслепљене острашћености губи се способност сагледавања приоритетног националног интереса и превасходности државног разлога, што је повољно стање духа за мешетарење разнородних интересних групација и анационалних идеолошких покрета. Али, изгледа да је то наша српска коб. Једино нека велика несрећа или страшан удар могу да нас бар привремено уједине. Од исцрпљивања у бескрајним трвењима, у којима има много сујете и лидерских амбиција, за политичаре у Републици Српској неупоредиво актуалније би морала бити, рецимо, изражена тенденција сталног смањивања бројности њеног становништва.

На, условно речено, формално исподполитичком (што никако не значи и неполитичком) нивоу, код Срба срећом, упркос свему, ма где живели, постоји жива свест о народносном, духовном и културном заједништву, што на примерен начин треба одржавати и јачати одговарајућим дугорочним мерама државне политике. У томе се не треба сувише обазирати на злонамерне коментаре, посебно из непосредног суседства, да је циљ оваквог националног консолидовања стварање некаквог експанзивног „српског света”. Али, то је већ важна тема која изискује засебан разговор, а понешто сам о питању остваривања српског народносног јединства рекао у одговору на Ваше претходно питање.

Милош Јевтић

Ви сте познат и признат човек знања.

Отуда, следи питање о језику, о српском језику...

Да ли је могуће сачувати снагу језика?

Како се одупрети све агресивнијим утицајима, од пре-власти интернета и страних језика до непознатих изненађења која су настала или се наслућују језичком равноправношћу, али и вештачком интелигенцијом?

Такође, да ли се пред ћирилицом затварају капије живота?

Уопште, какву би језичку политику морале да воде власт, а и остале меродавне установе, почевши од Академије наука, до породице?

Дарко Танасковић

Језик је неодвојив од човека, од његове историјске судбине и живота у свакој савремености. Није претерано рећи да човека не би било без језика, а о људској заједници да и не говоримо. Мени су језик, као дубински структурисани систем подсистема, а и природни језици, као средства исказивања мисли, међуљудске комуникације и грађа стваралачких светова, одувек били неодрљиво привлачни. Нећу погрешити, ако кажем да ми је језик истовремено професија, страст и хоби. О језику би се, са разних становишта, могло бескрајно дуго говорити, а да се никада сложена и вишедимензионална језичка проблематика не захвати у целини и не протумачи све оно чиме нас ставља пред испит разумевања и одговорности језиком привилегованих бића. Уосталом, и Ви, као колега филолог, добро знате колико је и шта је све о језику столећима писано и какве су се све расправе водиле у оквиру већег броја научних и уметничких дисциплина о разним аспектима језичког феномена. Не би имало никаквог смисла да у

нашем разговору кренемо путем залудног покушаја саопштавања неких великих истина о језику, јер би се то нужно претворило у низање општих места, при чему је неизводљиво поставити поуздана мерила селективности у одабиру онога што бисмо оценили да је најнужније обухватити, а и сасвим је сигурно да за целину језикословне проблематике нико не може бити ни издалека довољно компетентан. Зато бих се, уз Вашу сагласност, а и то уз осећање нелагодности због значаја теме и неминовне ограничености својих увида, усредсреддио на неколика питања актуалног тренутка и стања српског језика и са њим повезаних друштвених појава. Срећом, Ви сте ми аналитичком разрађеношћу свога упита дали сасвим јасне путоказе.

Желео бих, пре окретања конкретним питањима и покушају одговора на њих, да учиним једну, по мени суштински важну, претходну начелну напомену. Наиме, питања у вези са српским језиком која привлаче највећу јавну, па и стручну пажњу нису она у ужем смислу лингвистичка/србистичка и не односе се на стање и, условно речено, унутрашњи развој српског језика као система, већ на његову друштвену употребу и последице које она оставља на језику и производи за говорну заједницу којој је он основно средство изражавања и споразумевања. И поред теоријских разлика које постоје у прилазу језичком феномену, а ваља подсетити да је лингвистичка научна мисао током прошлог века доживела неслућен узлет, нико, бар колико је мени познато, није оспорио да је међу многобројним функцијама језика *комуникацијска* основна и најбитнија. Наравно, изузетно су важне и остале функције, али, без обзира на то са каквим се претежним интересовањем, циљем и у оквиру које дисциплине бавимо језиком, никада не бисмо смели губити из вида чињеницу превасходности његове иманентне комуникацијске функције. Баш то се, међутим, пречесто, а у идеологизо-

ваним и политизованим приступима по правилу дешава, из чега, као „источног греха”, произлази већина проблема који се у вези са језиком, а изведено и у самом језику, законито јављају.

Навешћу, из личног искуства, један илустративан пример апсолутизовања функције језика као медијума националне идентификације и остваривања националне кохезије, уз потискивање ван друштвене и личне пажње његове примарне комуникацијске улоге. Збило се то на последњем конгресу Савеза друштава за примењену лингвистику Југославије, одржаном у Сарајеву, на Илици, почетком осамдесетих година, кад је научно окупљање на југословенском плану још увек било организационо могуће, али су се већ и у академској породици уочавале озбиљније националне поделе и пукотине у доживљавању заједничке државе. Учествовао сам у раду социолингвистичке секције и од колега добио задужење да на крају скупачиним неку врсту сажетка онога чиме смо се бавили и што смо урадили. Током излагања референата и дискусије о њима постајало је све јасније да ни до каквих закључака или ставова који би се могли сматрати општеприхваћеним неће бити могуће доћи, и то не из разлога теоријског и знанственог разилажења у погледима, већ услед идеолошки супротстављених ушанчености у фронтovima националних табора. Међу најагилнијима и најдеструктивнијима у расправама поводом готово сваког излагања истицао се изврсни хрватски лингвиста Далибор Брозовић, аутор значајних радова и једне темељне студије о проблематици стандардног језика, али и жесток националиста и екстремни политичар, доцније познат по залагању за бојовничко везивање хрватске и муслиманске заставе на Дрини. Пошто је требало да некако осмислим сажетак такве пренапете и нервозне дебате која је понајмање била језикословна, па и социолингвистичка у научном смислу, у једном тренутку, већ при крају заседања, поставио сам

питање колеги Брозовићу сматра ли он да још увек постоји јединствен југословенски комуникацијски простор. Био је приметно изненађен питањем, кратко је размислио и рекао: „Право да Вам кажем, сумњам”. Захвалио сам му на отворености, јер ми је њоме олакшао постављање концепцијске основе за свођење свих расправа на заједнички садржатељ који их је детерминисао, а у бити је био ван предела науке о језику, али не и друштвене судбине језика у политички дубоко подељеним заједницама, што је, наравно, такође проблематика вредна најозбиљнијих проучавања. После Брозовићеве „дијагнозе”, за реч се јавио један наш угледни колега, амерички слависта, иначе афроамериканец, што је у датом контексту приче било од значаја. Рекао је да му је сада до краја јасно нешто што је почео да увиђа и са чиме се животни срео пре неколико дана у Љубљани. Наводим, по сећању његове речи које су у присутнима снажно одјекнуле: „Сад тек видим у каквој сте ви тешкој и схизоидној ситуацији. Недавно сам у центру Љубљане, на Тромостовју, код пролазника покушао да се распитам за то где се налази нека улица. Користио сам се српскохрватским језиком, јер словеначки познајем само пасивно. Нико није хтео да ме упуту. Слегали су раменима или одговарали да не разумеју језик којим им се обраћам. А било је ваљда јасно да нисам ни Србин ни Хрват”. И ја сам се, господине Јевтићу, пре извесног времена нашао на том истом месту, најлепшем делу Љубљане, и без икаквих тешкоћа са љубазним Љубљанчанима спонтано разговарао на српском језику, при чему су се неки од њих упадљиво трудили да покажу како га добро познају! Пошто су остварили свој национални сан о независној држави, језик им је поново постао средство споразумевања, чак и са Србима, па, рецимо, у упитницима приликом конкурисања за запослење, као језике које познају, да их буде више, засебно наводе српски, хрватски, а одскора, претпостављам, и босански и црногорски. Тако то, ето,

бива кад се примордијалној комуникацијској интересно и заслепљено супротстави нека друга функција језика. С обзиром на научно и практично необориву чињеницу да Срби, Хрвати, Бошњаци и Црногорци, без обзира на све природне, дијалекатске и регионалне, као и неприродно, сврсисходно и полицентрично произвођене стандарднојезичке разлике, говоре истим језиком, било је неминовно да тај заједнички идиом буде „жртва” идеолошких, нациотворних пројеката и инжењеринга језичких политика Загреба, Сарајева и Подгорице. Пошто су линије националних деоба и формирања модерних нација, за разлику од претежних токова у Европи, где су оне, уз остало, битно биле језичке, у нас су, кад је о истојезичним Србима, Хрватима и Бошњацима реч, урезане оштрицом религијских припадности. Црногорски случај је специфичан, историјско-политички, али зато код „монтенегринина” не мање опсесивно усредсређен на у много чему апсурдно, па и комично доказивање језичке самобитности. О разним перипетијама и полемикама у вези са „национализованим” називима заједничког језика, као и о насилним интервенцијама у само његово биће, како би се што више удаљио од српског, а кад је о „босанском” реч, нешто мање и од хрватског, мислим да нема смисла шире говорити, јер све су то ствари углавном добро познате. Увек сам радо цитирао здраворазумско тумачење Мирослава Крлеже смисла назива српскохрватски/хрватскосрпски језик, кад је, на питање који је и какав то језик, одговорио да је то језик који Хрвати зову хрватски, а Срби српски. Сад још само треба додати Бошњаке и Црногорце, док језик, наравно, остаје исти. Било је то, дакако, пре него што се Крлежа својски укључио у националистичку „обрану” хрватског језика, али тај његов потоњи ангажман није имао никакве везе за језичком стварношћу. Језичка стварност је, ваља истаћи, унаточ свим напорима и усиљеним интервенцијама националистички мотиви-

саних нормативаца у структуру заједничког идиома на свим нивоима (најпомерљивијем лексичком, затим фразеолошком, па и синтаксичком), својом отпорношћу потврдила превасходност комуникацијске функције језика, јер се припадници свих народа који њиме говоре и даље без икаквих већих тешкоћа споразумевају, односно међусобно разумеју и кад се не могу или не желе споразумети. Вратимо се ми, боље, стању српскога језика, како у Србији тако и у другим државама у којима Срби живе, на шта се, уосталом, Ваше питање и односи.

Ма колико номенклатурно и политичко раслојавање језика којим је говорило приближно 70% грађана Југославије, а готово сви остали га разумели или се њиме у приличној мери служили, лингвистички посматрано било артифицијелно и октроисано, оно је, као уосталом и распад федерације, имало неповољно дејство на језичку самоперцепцију и језичку политику (или тачније њену пометеност и лутање) у Србији. Све до данас чврсте координате језичке политике и језичког планирања у нас нису постављене. Однос према норми и правилности српскога језика колеба се између импровизација у еманциповању од југословенског наслеђа, (псеудо)пуристичких, чистунских претеривања, парцијалних нормативних захвата и недопустиве лежерности и комоције, што све заједно ствара утисак претежне стихијности и нереда у тој области важној за учвршћивање националног идентитета и укупну културу народа. Непримерени и штетни идеолошки и политички, арбитрарни и нестручни упливи на друштвени однос према језику настављају се, само што сада језик наш свагдашњи више није изложен черечењу са позиција националистичких антисрпских „културтрегерских” пројеката, јер смо ми Срби и језички остали сами са собом, ако изузмемо преливање неких трендова из суседства, који ипак немају већи домашај. А опасно је кад Срби остану сами са собом. Сада, кад је, ако

ништа друго, свима постало јасно и неупитно да Срби говоре српским језиком и да је на њима одговорност за његову судбину, запретила је друга врста идеолошке офанзиве на језик, она из либералистичко-глобалистичких кругова, за које је тенденциозно модификовање језичких навика и особености изражајних узуса у датој заједници, својеврсно униформно денатурисање језика, делотворно средство постепене промене система вредности и свести припадника друштва које им је на удару. Пројектовањем идеолошких мантри у осмишљавање нових правила језичког понашања настоји се остварити утицај који је много шири и далекосежнији од канала комуникације кроз које дириговано тече. Да је реч о општој и трансисторијски присутној тенденцији носилаца идеје остваривања моћи и власти на рачун других и другачијих, која је у наше време подупрта веома ефикасним механизмима и технологијама посредовања, духовито је својевремено показао професор Светозар Кољевић (1930–2016). Он је, неочекивано за учеснике, у излагању „Могућности политичке манипулације језика”, одржаном на округлом столу „Језик и писмо у Републици Српској” (2011), успоставио лук типолошке истоверности и идејне сродности између критике аустроугарске језичке и културне политике у Босни и Херцеговини, у огледу Петра Кочића (1877–1916) „За српски језик”, објављеном 1911. године у *Отаџбини* („послије 33 године аустријске владавине... наш језик је силно пострадао”), и Орвеловог (1903–1950) сагледавања новијих процеса политичке манипулације језика у XX веку и њиховог утопијског пројцизирања у 1984. годину, која је тада изгледала далеко, а за нас је временски већ прошлост, при чему је утопија дистопијски прешла у стварност. Штавише, стварност ју је неслућено превазишла. Сужавање употребе ћирилице у службеној и јавној сфери, које није од јуче, припада том реду појава, иако до њега знатном делом долази и, условно речено, неидеоло-

шки и неплански, под притиском превладавања латинице у страним језицима који се највише уче, првенствено у енглеском, а затим и у сајбер простору и на друштвеним мрежама. Има и комерцијалних разлога, па тако, рецимо, издавачи који рачунају и на читаоце у бившим југословенским републикама нерадо штампају књиге ћирилицом или то чине у сразмерно малим тиражима, онолико колико су принуђени. Неки исписивање назива фирми и јавних натписа латиницом правдају увећавањем броја туриста који посећују Србију, а претпоставља се да само мали број њих уме да чита ћирилицу... Прођите улицом Кнеза Михаила у Београду, на прсте једне руке набројаћете ћириличне табле и називе... Без обзира на јавно заклицање у супротно, однос према ћирилици, као српском националном писму и обележју идентитета, био је потмуло маћехински и у доба комунистичке власти. У књизи *Зашто бих ћућао* (2014), Борисав Јовић, један од највиших функционера бивше државе, износи занимљиво и индикативно сећање на индикативну епизоду повезану са званичним, али и не само званичним, третманом ћирилице, у време док се припремао Устав из 1963. године, док је он био председник Народне скупштине и председник уставне комисије. А управо уставним променама је 1963. уведена равноправност латинице и ћирилице, што је, како констатује сâм Јовић, „брзо довело до потискивања ћирилице из званичне употребе у школама и државним установама”, тако да је „на помолу била опасност да се из српске националне културе избрише једно од њених најзначајнијих обележја”. Јовић признаје да су српски политичари, усредсређени на друге теме, а посебно проблем Косова и Метохије и српске државности, ову чињеницу превидели. Тада му се, међутим, обратио академик Радомир Лукић (1914–1999) и указао на проблем који се рађа на хоризонту уставних промена. Академик је овом питању, за Јовића, пришао „шокантно”. Рекао је да је

„ћирилично писмо најзначајније питање српске културе од Вука Караџића до данас. Да постоји опасност да се ликвидира највеће српско благо из његове културне ризнице. Да се на тај начин полако, али сигурно, потискује и губи идентитет српског народа. Да је у питању велика превара о равноправности, јер се код нас прихватила латиница, а код других се није прихватила ћирилица. Да у нашем народу почиње да доминира туђа култура. Да то нису прихватили, не само Руси и Грци, него ни Македонци, ни Бугари...” На крају је велики правник и патриота рекао да ће, ако се не спречи отварање уставне капије за објективну будућу дискриминацију ћирилице, због тога умрети. Тражио је да се у Уставу ћирилици врати достојанство српског националног писма. Веома су интересантна наредна два пасуса из Јовићевог текста: „Да би у решавање овог питања укључио већи број научника, разговарао сам са члановима Академије наука и уметности (који се баве језиком и писмом) – Павлом Ивићем, Никшом Стипчевићем, Милком Ивић и другима. Били су несложни. Једни су сматрали да би увођење ћирилице било удаљавање од европске цивилизације и од дела српског народа који живи преко Дрине, а други да је очување ћирилице једно од најзначајнијих питања српске културе, односно да нема везе са ограђивањем од европске цивилизације”. Радомир Лукић је ово неслагање оценио као неразумевање суштине ствари, бар га је тако бенеvolentно прокоментарисао у разговору са Јовићем, објаснивши да је реч о стручњацима за језик, а да је одбрана и очување ћирилице политичко питање националне културе. И упорни академик је успео. Ћирилица је ушла у Устав као српско национално писмо у службеној употреби, а Лукић се није смирио све док нису донети и пратећи закони који враћају ћирилицу у школе и државне установе и док у њима на писаћим машинама нису латинична слова замењена ћириличним. Јовић закључује: „Такав се ретко рађа. Србија је имала много ака-

демика, али је само један био Радомир Лукић!” Питате ме какву би језичку политику морали да воде власт, а и остале меродавне установе, почевши од Академије наука, до породице. Па у суштини овакву какву је водио академик Лукић. Он више није међу живима, али међу члановима САНУ, од којих многе познајем, несумњиво има оних који деле његова уверења и поседују знање и способност да их убедљиво јавно заступају и образлажу. На њима је велика одговорност за настављање залагања на путу борбе за добробит српског језика и његовог писма, јер је то извесно и борба за добробит нашег народа. Само још да се ова истина у нас довољно широко схвати и прихвати, бар онолико колико су сви српски непријатељи схватили тај фундаментални значај ћирилице за српску националну свест и културно биће, па су је, кад год и колико год им се пружала прилика, настојали да је потисну и затру. Далеко је време кад је, по речима Марка Цара (1859–1953), велики сликар Влахо Буковац (1855–1922), у Београд донео рукопис своје аутобиографије *Мој животој*, „са жељом и намером да га овде поново изда писменима ћирилским”. „Кажем поново”, објашњава Цар, „јер је прво издање *Мој животој* штампано 1918. год. у Загребу, и то латиницом”, а „изгледа да је уредник тога издања, г. Божо Ловрић, свој редакторски задатак сувише слободно схватио, јер се писац узалуд мучио да у том загребачком издању своје изворно дело препозна”. Латиница је очигледно подразумевала и похраћење текста, а Српска књижевна задруга је исте године, као 186. књигу у свом чувеном плавом колу, штампала вредне Буковчеве мемоаре. Било је то, рекох, давно, али је у овом погледу време стало, односно остало исто. Нећемо, ваљда дозволити ситуацију у којој Буковац не би имао куда да однесе и коме да повери свој рукопис. Ове епизоде сам се сетио 2020. године, док сам на изложби у галерији САНУ разгледао чудесна платна овог јединственог уметника на изложби „Влахо Буковац – сли-

карство непролазне лепоте”, коју је зналачки осмислио и припремио професор Игор Борозан. Лепота је, срећом, непролазна и не хаје за глупе људске ускогрудости.

Наравно, пред објективним смањивањем простора употребе ћириличног писма, које је једна од битних саставница нашег националног, културног и духовног идентитета и традиције, одговорност да се оно до највеће могуће мере успори, а ћирилици применом закона и прописа, као и адекватним приступом у процесу школовања и образовања, омогући да „дише”, институционално припада држави. Држава се, међутим, у ефикасном супротстављању процесима који релативизују и нагризају неке од носећих стубова националне културе не сналази баш најбоље, иако се не може порећи да су, рецимо, у домену културе сећања и симболичком обележавању значајних знамења српске прошлости, учињени одређени помаци који по правилу наилазе на арогантну критику из мондијалистичких и анационалних интелектуалних средина и котерија, нарочито гласних у медијима и уметничким еснафима. Прилично широко је, нажалост, распрострањено мишљење да је ћирилица некако примитивније писмо од латинице, што је годинама смишљено индукована, страшна бесмислица и опасна заблуда. Није случајно то што поједини љубитељи тзв. новокомпоноване турбофолк музике у кафани узвикују, мислећи да је то на некакав оригинални српски начин ефектно: „Дај мало ћирилице”! Док њени прогонитељи надмоћно, с осмехом и презиром, сеире са својих псеудоелитистичких осматрачница, али истовремено не слушају Баха или Шопена... Иначе, да не буде забуне, уверен сам да је за Србе значајна културна предност познавање и активно коришћење двама писмима којима се наш језик писао и пише.

Ако се вратимо на почетну констатацију да проблеми у вези са језиком понајвише исходе из занемаривања ње-

гове примарне комуникацијске функције за рачун других социјалних, махом идеолошких и интересних, можемо рећи да се то у пуној мери испољава и у вези са друштвеном употребом српског језика. Заправо, реч је о језичкој компоненти онога што је француски филозоф Мишел Фуко (1926–1984) назвао „дискурсом”. Дискурс није еквивалентан језику, али се у језику и кроз језик уобличава и исказује. То је систем исказа, пракси и правила, који дефинише шта се може рећи, мислити и знати, и на који начин, у одређеном друштвеном и историјском контексту. Онај ко контролише дискурс контролише и дефинисање стварности, тако да је поседовање доминантног дискурса уједно и поседовање моћи. У новије време, али филозофски мање амбициозно и свеобухватно, у сличном значењу се употребљава термин „наратив”, односно начин на који се херменеутички тумачи неки сегмент стварности, на пример неки историјски догађај, при чему наратив постаје битнији од чињеничне реалности, што отвара могућности разних манипулација и интерпретативних ревизионизама. У новије време код нас је приличну буру изазвала тема тзв. „родно сензитивног (осетљивог) језика”, поготово од тренутка кад је обавезност употребе истог чак и законски регулисана, уз скандалозно запрећење новчаним казнама у случају непримењивања прописа о његовом коришћењу. Сам по себи, „родно сензитивни језик” је опасна будалаштина, до крајности доведена квазифеминистичка догма о потреби да се и кроз увођење аутоматског извођења именица женског рода и у случајевима у којима га језичка пракса не познаје и када је то рогобатно и вређа нормално језичко осећање, тобоже остварује равноправност мушкараца и жена. Поред тога што у граматичком систему српскога језика ствара непремостиве тешкоће и доводи до апсурдних ситуација, укључујући и огрешења о језику инхерентну економију израза, инсистирање на „родно сензитивном језику” изазива неспо-

разуме и незадовољство kod грађана који oseћају да им се мимо здраве logike nepotrebno намеће нешто у тако присној, личној сфери, као што је коришћење матерњим језиком. Са каквим разлогом и са каквим правом? Они то оправдано доживљавају као ограничавање слободе. Не бих више о „родно сензитивном језику”, јер су његову неодрживост и штетност објаснили и о њему се изричито негативно изразили сви озбиљни лингвисти, Универзитет, Матица српска, Одбор за стандардизацију српског језика САНУ, Савет за српски језик и други представници стручне јавности. Поводом доношења, у Скупштини Србије (2021) и ступања на снагу (2024) „Закона о родној равноправности”, који садржи и одредбе о „родно сензитивном језику”, одржан је јануара 2024. године научни скуп у Народној библиотеци, уз учешће, поред осталих, и патријарха Српске православне цркве, господина Порфирија, чиме се и Црква јасно одредила према овом неразумном чину политичког силеџиства. Угледни лингвиста, професор Филолошког факултета Рајна Драгићевић рекла је том приликом да „онима који би да врше језички инжењеринг, српски језик поручује да се о равноправности међу половима ваља бринути у неким другим сферама, а не насилним грађењем нових речи”. Јасно и тачно, да јасније и тачније не може бити! Прави проблем је, међутим у томе да је закон са тако накарадним одредбама уопште могао бити донет у Народној скупштини, што је драстичан пример стварања идеолошког дискурса моћи тешким огрешењем о језик народа. Иста власт која га је, не уважавајући реч струке, произвољно донела у тренутку одређене ефемерне политичке конјунктуре, убрзо га је привремено ставила ван снаге, по свој прилици тражећи начина да поправи непотребно почињену штету. Поука би морала бити да о стручним питањима, језичким и свим другим, ма колико се она истовремено чинила (или стварно била) политички релевантна, неизоставно треба

да се, и то обавезујуће, консултују најпозванији стручњаци за дату област и да се тако ограничи политичка самовоља. У Србији, иначе, склоност таквој самовољи није од јуче, јер, пошто сви говоре српски, мисле и да све знају о српском, а још ако су на власти, куку и леле!

Корисно је овим поводом подсетити се давнашњег текста који је под насловом „Просветитељство и правопис” у књижевном додатку *Јужне њчеле* марта 1852. године написао Ђуро Даничић (1825–1882). Учени и слободноумни филолог је својим прилогом реаговао на спор између Друштва српске словесности, претече САНУ, и Попечитељства просвѣштенија (Министарства просвете). Друштво српске словесности је, наиме, молило Попечитељство да се укине уредба бившег књаза Милоша Обреновића из 1833. године, која прописује Типографији (Штампарии) којим се словима могу, а којима не могу српске књиге штампати. Министарство није било вољно да удовољи захтеву Друштва, а Ђуро Даничић заступа мишљење да Типографија припада држави (она му је „сахибија”), тако да је Попечитељство надлежно да по свом нахођењу уређује њен рад, али да би у томе морало водити рачуна о слободном развоју и већем уздизању културе кнежевине. Напомиње, затим, да је о тим стварима тешко у нас разговарати и са многим ученим човеком, а камоли са данашњом власти у Србији, јер како могу о користи и напретку народне књижевности пресуђивати људи који слободно – без икакве срамоте – могу признати да и не знају шта је књижевност, који у томе незнању по наговору својих назови пријатеља забрањују у свој народ уносити најдрагоценије плодове своје књижевности”. Да подсетим, написано је ово 1852. године, а не 2024! Следи затим Даничићев пасус који изискује дословно навођење: „Слободно се може рећи да свако *йравийельсѣиво* има право чинити све што је потребно да би му *држава* била јака и напредна, али даље не, – што је више од овога, ода зла је’ (Мат. V, 37), оно

је неправда и безумље. /.../ По томе које би правителство забрањивало људима својима писати и штампати књиге правописом којим они разумом својим налазе да је добар, оно би чинило неправду, јер би присвајало власт већу него што му припада, а том неправдом чинило би безумље јер би без невоље вређало своје људе и сејало незадовољност”. Да ли је овове, у светлу полемике о неразумном законском прописивању „родно сензитивног језика”, уопште потребан коментар. Менталитет властодржаца се у Србији очигледно тешко и споро, ако и уопште, мења! То се, наравно, у области друштвене употребе српскога језика, за чије је уређивање надлежна држава, од образовања, преко службене и јавне употребе, до издаваштва и делимично медијске сфере, на много начина негативно одражава на његово стање и развојне токове.

Занимате се и за моје мишљење о, како кажете, агресивном утицају страних језика на српски, о превласти интернета, о надлазећој плими вештачке интелигенције. О њој сам Вам нешто мало, онолико колико сам знао, већ рекао, па не бих понављао. Што се, пак, интернета тиче, мора се прихватити да је он реалност у којој сви, као бољи или слабији пливачи, већ извесно време пливамо, а да улажење у океан сајбер простора више уопште није ствар нашег вољног избора. Чак је и за нас старије, који добро памтимо „прединтернетско” доба, живот без интернета и друштвених мрежа постао је тешко замислив. То је права комуникацијска револуција која је донела много корисних предности, али и све нових и нових изазова који стално израћају, јер се средства и могућности електронског и дигиталног општења и трагања за подацима убрзано унапређују и развијају. Младим генерацијама, које узрастају и живе са интернетом и на интернету практично од доби првих сувислих контакта са окружењем, активног укључивања у реалност савременог света и постепене социјализације, сајбер сфера је природни амбијент, у коме

се без икаквих тешкоћа сналазе. Наличје те нове „лакоће постојања” у виртуелном простору неизбежно се огледа у одређеном, рекао бих и превеликом, наглom степену губљења контакта са вредностима и појавама које су током дужег претходног историјског периода уобличиле наш идентитет и на којима је почивала српска национална култура, укључујући њену језичку и књижевну димензију. Заправо, то је само наш сегмент у губљењу тога додира са традиционалним цивилизацијским вредностима уопште, што је одиста појава планетарних размера и никој не може умаћи, уколико не живи у неком примитивном стању, потпуно одвојен од света, што је практично немогуће чак и заједницама на најнижем степену развоја. За новонастали прекид културног, али и менталног континуитета никога не треба кривити, а понајмање младе, који су и субјект, али и објект деловања нове реалности. Деца слабо познају српски језик и крајње ограничено владају његовим богатим речничким фондом, јер су одвојени од реалија које су условиле његово настајање. Проблем који доживљавамо као језички заправо је појмовни. Ако томе додамо и „реформисане” школске програме језика и књижевности, не треба да нас чуди то што млади не разумеју и не осећају садржајност и лепоту књижевних дела на којима смо се ми интелектуално формирали, морално васпитавали, културно одгајали и у којима смо уживали. Ко ће од деце и омладине у просеку непрестано загладане у екран мобилног телефона или таблета, забављене „четовањем”, размењивањем сигнално кратких или визуелних порука, њиховим „лајковањем” и „хејтовањем” или „форвардовањем”, оптимистички, а заправо сасвим илузорно очекивати да проводе сате у читању *Раиџа и мира* или *Александријској квартејџа*, да и елементарно језички, денотативно разумеју *Горски вијенац* или *Илијаду* и *Одисеју*? Истовремено, они се све учесталије и спонтаније у свакодневном језичком општењу користе на само англициз-

мимо, односно американизмима, већ и нетерминолошки, читавим фраземима на енглеском језику, објашњавајући да на српском оно што желе да саопште не може тако „лепо и тачно да се каже”, а неретко и не знају шта би био еквивалент на нашем језику. То је, једноставно тако, а пошто реално нема начина да се ово стање суштински промени и врати на „добро старо време”, не вреди очајавати. Рађа се, у ствари већ се на овом плану родио, нови свет. У њему ваља што осмишљеније живети и одговарајућим корацима до највеће могуће мере смањивати јаз који се продубљује између наше српске јучерашњице, данашњице и сутрашњице, тј. јучерашњих, данашњих и сутрашњих Срба, јер је у животу сваке нације континуитет драгоценост својство колективног путовања кроз време и мене које оно у свом лету доноси.

Оставимо ли по страни оне мене у језику и у његовој употреби које имају епохални карактер и на које, као што рекосмо, не можемо битно утицати, увиђање те наше реалне немоћи да точак промена вратимо уназад, никако не би смело да нас наведе да резигнирано или незаинтересовано одустанемо од бриге о нашем српском језику у ономе што у многоме, ако не и пресудно, зависи од нашег деловања. И српски језик се, као и сваки други, временом развија и трансформише у свим димензијама и подсистемима своје структуре, што се мора разумно прихватити, чак и ако нам се неке од тих промена и иновација не допадају. Језичка норма, граматичка и правописна, по природи и функцији мора бити и конзервативна, како би се избегла хаотичност и стихијност у његовом развоју („У правопису нема демократије”, имао је обичај да упозори Павле Ивић), али и до потребне мере флексибилна, како тај развој не би прекомерно спутавала и кочила. Код нас је, нажалост, услед нормативистичког и правописног колебања и непостојања јасно утврђених и општеприхваћених канона језичког понашања, поремећено и релативизовано осећање језич-

ке правилности, што се негативно одражава на културу говорења и писања. Без обзира на неке светле изузетке, ауторитет наше србистике није на жељеном и потребном нивоу. Кварење језика не може се немарно подводити под дефиницију промена до којих наводно неминовно долази, па им стога не треба одлучније и плански стати на пут инструментима језичке политике. Могли бисмо о овоме дуго и сетно разговарати, јер знам да Вам је на срцу чување правилности и лепоте српскога језика. Колико сам само пута био присутан у кафани или ресторану, кад сте конобара који Вас је питао хоћете ли платити кешом или картицом укорили речима да бисте платили готовином, али Вам он ту могућност није поменуо, па бисте могли и да не платите. Иако је то већ и код боље образованих људи и у средствима јавног информисања постала ружна навика, увек се „штрецнем” кад неко каже да је „кући”, уместо код куће, и да „одмара”, уместо да се одмара, као и да „користи” четкицу за зубе уместо да се њоме користи или да је употребљава. То сакаћење повратних глагола прети да доведе до нормализовања тзв. „освештаних грешака” које се силом раширене употребе већ и у неке речнике уводе као прихватљиви и допуштени дублети (нпр. „користити се” и „користити”). О накарадном и помереном акцентовању великог броја речи, не само позајмљеница, већ и оних изворно српских, да и не говоримо. Дијалекатска обележја појединачних и групних идиолеката, нарочито познатих личности, неконтролисано продиру у стандардни. Данас се само „прича”, а све мање „говори”. Водитељка телевизијског програма најављује о чему ће она и њени гости да „причају”, а не да разговарају. Пре извесног времена чух како неки младић у тролејбусу охрабрује другарицу која треба да путује у Грчку: „Не брини како ћеш се снаћи. Ти добро причаш енглески, а тамо многи солидно причају енглески”. И тако даље, и тако даље... Одавно нема лектора у медијским кућама, уредници су поодавно постали и спи-

кери, са свим последицама по културу говора, које таква пракса доноси. За студирање српског језика и српске књижевности влада све мање занимање. Књижевне награде добијају и неки полуписмени „писци”, чија се огрешења о српски језик тумаче стваралачком оригиналношћу и стилском креативношћу, као да је сваки од њих Црњански. Све наведене и многе ненаведене појаве нису плод никаквих закономерности у духу диктата промена односа према језику, који доносе нова времена, о чему сам нешто настојао да кажем у првом делу одговора на Ваше питање, и забринутост. Одроз су опште кризе система вредности у нашем друштву и неодговорног односа према националној култури уопште, а језичкој посебно. На ову чињеницу треба неуморно указивати, како би се стање бар донекле поправило, а неизвесно је колико ће се у томе успети. Зависи од многих чинилаца и околности. Срећом, како једном приликом рече Матија Бећковић, „језик више брине о нама, него ми о њему”, али у то се ипак не би требало сувише поуздавати.

Милош Јевтић

И књига заслужује да сазнамо Ваша становишта. Дуго је књига, и то не једино код нас, била јарбол целовитог живота. Истина, не само сада, већ и раније, књигу покушавају да протерају из живота. Појавила су се нова уверења, па тако тврде да штампана књига ипак неће пропасти, али да ће је заменити такозвана електронска. Шта о свему томе мислите – као познати и осведочени човек књиге?

Дарко Танасковић

Тачно је то, господине Јевтићу, ја јесам, као и Ви и већина наших пријатеља генерацијски и образовно блиских, човек књиге. Живимо у „Гутенберговој галаксији” и припа-

дамо „цивилизацији књиге”, како је своју чувену студију домишљао насловио Маршал Меклуан. За мене смирени библиотечки пејсажи поседују привлачност природних лепота... Не могу замислити живот без књиге, али ме баш то наводи да, са извесном зебњом, размишљам о њеној будућности, поготово стога што су се над „нашу” књижну галаксију надвили тамни облаци, а са разних страна се јављају злогуки пророци потпуног сумрака вековне традиције на хартији штампане и умножаване књиге. Од како су средства и технологије електронског и дигиталног бележења, депоновања, чувања, размењивања и дифузије писаних садржаја и информација доживели невероватан и незауостављив, одиста револуционаран напредак током последњих деценија, многи су већ прежалили књигу и почели да на њу сажаљиво гледају као на тужни сурвивал из неких прошлих времена. Иначе, кад кажем књига, а мислим да се Ви са тим слажете, мислим на артефакт – одштампане листове хартије увезане или улепљене у корице које их опредељују као целину. То би било неко формално и најопштије, генеричко одређење књиге, а у материјалним, техничким и графичким својствима међу књигама, и дијахронијски и синхронијски, постоје многе разлике. Али, све су то књиге које, како гласи позната античка изрека, „имају своју судбину” (*habent sua fata libelli*), као, уосталом, и они који их пишу, штампају, умножавају, тргују њима и читају их... Књигама би се, наравно, имали сматрати и рукописни кодекси из давнина, из времена која су претходила проналаску штампарије, али они коначно припадају прошлости, као и сама преписивачка делатност, са изузетком ритуалног преписивања светих књига у неким религијским традицијама. Због тога не мислимо на њих кад разматрамо савремено стање и будућност књиге.

Сасвим је извесно и већ видљиво да ће, условно речено, класичну књигу, у многим функцијама и масовности рас-

простирања међу читаоцима потиснути други, да тако кажемо, преузимајући овај термин из музичке сфере, „носачи текста”, укључујући и електронску књигу коју у питању помињете. То је логично, разумљиво и неминовно, јер људи су данас по цео дан „у друштву” мобилних телефона, укључујући све више оне „паметне”, таблета, мини-рачунара и других комуникацијских помагала (која прете да им постану господари!). Савремени човек по правилу нема много времена, растрзан је силним обавезама и унезверен хроничним нестизањем, тако да, ако уопште има жеље и воље да чита, очекује да му се за то обезбеде услови без посезања за књигом, посредством апарата којима се стално служи и који су му при руци. Усавршени су и посебни електронски читачи, са илузијом окретања страница приликом читања, као у књизи. Мени, међутим, чак ни „обично” читање дужег текста са монитора рачунара, поготово неког на коме треба да радим, не може заменити његову штампану верзију. Знам да у тој привржености тексту одштампаном на папиру нисам усамљен, али је вероватно да, силом прилика и променом навика, полако постајемо мањина. И то је, једноставно, тако... Ако се не варам, у „Службеном гласнику” је, захваљујући и нашим пријатељима, тадашњем директору Слободану Гавриловићу и члану породице Колекције „Одговори”, издавачу Милану Тасићу, не тако давно покренут амбициозан програм издавања електронске књиге. Не знам како се он касније развијао и да ли се уопште усталио.

Моје је дубоко уверење, а не само сентиментално прижељкивање, да ће штампана књига преживети, као, уосталом, и штампани информативни и периодични медији, иако су они под неупоредиво јачим ударом. Док буде људи, биће и књиге, рекао је недавно, чини ми се, у једном интервјуу за подгоричке *Српске народне новине* песник, есејиста и књижевни теоретичар Душко Бабић,

и ја се с тим мишљењем слажем. Развијемо ли га даље, претпостављам да закључак о нераздвојивости судбине човека и књиге пресудно не произлази само из снаге културне навике или некакве мистичке оданости књизи као „јарболу целовитог живота”, како сте то сугестивно у питању формулисали, већ из преке човекове нужде, из животне потребе и страсти да чита. Читање је најјачи залог и смисао постојања књиге, а самим тим и упориште њеног опстајања. Чак и у неким срединама у којима би се то најмање очекивало, а које су дубоко загазиле у технолошке промене и иновације опасне по стару, добру књигу, уочава се опасност цивилизацијског оштећења човечанства које би њеним прогоном настало. Тако сам, на пример, у овој смисаоној равни наишао на две индикативе вести. Ево прве: „Читање из задовољства у САД смањено је за више од 40 одсто у последњих 20 година, показала је анализа свакодневног живота Американаца чије резултате подупиरे низ мањих студија.

Истраживање Универзитета Флорида и Универзитетског колеџа Лондон, које је обухватило 236.000 Американаца, показало је да је удео оних који свакодневно читају из задовољства пао са 28 одсто у 2003. на 16 одсто у 2023. Коауторка извештаја Џил Сонке са Универзитета Флорида рекла је да је то велики пад који веома забрињава, пренео је британски дневник *Фајненшел тајмс*”.

Дакле, и у Америци постоји забринутост због смањивања потребе и сензибилитета грађана за оно што је Ролан Барт назвао „le plaisir du texte” („ужитак у читању”), а то је свакако посредно охрабрујуће за књигу.

Друга вест долази из Данске, земље која је међу водећима у усвајању свих тековина и достигнућа модерности: „Порез на књиге у Данској износи 25 одсто, а влада сматра да таква политика доприноси растућој кризи читања. Министар културе Јакоб Енгел-Шмит саопштио је да ће

влада предложити у свом плану буџета да се укине порез на књиге, што ће земљу коштати 330 милиона данских круна (44 милиона евра) годишње, преноси *Гардијан*. Енгел-Шмит је рекао да верује да се мора ризиковати да би се окончала криза читања која се шири последњих година.

‘Невероватно сам поносан. Не дешава се сваки дан да неко успе да убеди колеге да тако огроман новац треба да се улаже у /.../ културу Данаца’, казао је министар”.

Треба ли се толико чудити што се на овакав корак одлучио баш дански министар културе? Ако боље размислимо, мислим да не. У Данској је пронађена права мера између модерног и традиционалног. У земљи се негује прави култ великог чаробњака бајки Ханса Кристијана Андерсена (1805–1875), чији споменик, са цилиндром, штапом и књигом у руци, краси центар Копенхагена, лепе и живописне престонице ове нордијске државе. На дан пишчевог рођендана, грађани обуку костиме јунака из његових бајки и весело шетају градом. Кома од нас у младости нису читане Андерсенове бајке, док сами нисмо почели да откривамо тајну и магију читања?!

Премда је немилосрдно увођење тржишних закона и комерцијалне логике у производњу књиге и издавачку делатност озбиљно уздрмало ову област културе, али и привреде, изазвавши у њој структурно и организацијско трансформисање, не бих рекао да, укупно узевши, постоји озбиљна криза издаваштва. И у нашој земљи и у иностранству редовно ходочастим књижаре, био сам и на неким великим сајмовима књига, Франкфуртском, Каирском и Истанбулском, а редовни сам, наравно, и посетилац нашег Београдског, који је током година постао једна од најзначајнијих културних манифестација, са интернационалним значењем. Нигде нисам приметио неку већу осеку у појављивању нових издања. Штавише, њихова

права поплава увек је код мене изазивала, с једне стране, осећање вртоглавице, немоћи и тренутке депресије због извесности колико ћу незнатно од тог обиља успети да прочитам, а са друге, да ли за све те новообјављене књиге, неке и у огромним тиражима, заиста има довољно читалаца. А ако нема, зашто се онда штампају? Начух да су неки издавачи у једном тренутку чак дошли на идеју да се београдски Сајам књига не одржи из политичких разлога!? Ако таква размишљања задобију право грађанства, а поготово ако превладају, лоше нам се пише. Јер, против кризе читања књига, која је за судбину књиге озбиљнија и далекосежно погубнија од кризе њиховог штампања, морамо се као друштво одговорно борити на све доступне и примерене начине, од вртића, школе и породице до озбиљних програмских активности и мера надлежних државних ресора и институција.

Вратио бих се сада на наведену латинску крилатицу, да књиге имају своју судбину. Приписивана је, поред осталих, Овидију и Хорацију, али по свему судећи потиче од римског граматичара Теренцијана Маура (II/III век н.е.) и представља другу половину његовог исказа који целивито гласи „*Pro captu lectoris habent sua fata libelli*” („судбина књиге зависи од способности читаоца”). Према томе, усуд књиге зависи не само од онога ко ју је написао, већ и од онога/оних који ће је прочитати. Књиге може нестати и може бити обесмишљена само ако остане без читалаца. У више наврата сам Вас слушао како причате једну поучну анегдоту. Управница неке библиотеке у мањем месту похвалила се сразмерно великим бројем књига које имају по глави становника, а Ви сте јој одвртели речима да је то свакако похвално, али и питањем колико их имају у глави становника. Тиме сте сами сажели суштину одговора на питање о књизи које сте ми поставили, па отишли и више и даље од тога.

Милош Јевтић

И образовање, од првих степеница, у вртићима, до највиших висова, на универзитетима, представља како стални интерес, тако и велику одговорност друштва.

Истина, и то треба рећи, образовање је доживело – узмимо само време од краја Другог светског рата – непребројиве реформе.

Тек, и сада су у том смислу уочљиви различити пројекти.

Како бисте Ви, и као ђак и као професор, развијали систем образовања?

Дарко Танасковић

Пошто сам највећи део свог радног века провео у образовној делатности, на универзитету, може изгледати неочекивано и чудно, ако Вам кажем, а морам Вам рећи, да жалим децу кад крену у основну школу, што је уједно и крај безбрижног детињства. Знам шта их све током наредних година чека, знам да је то све неизбежно, али опет, некако ми их је жао. Праг озбиљности захтева који се у систему образовања поставља пред малишане, а онда и младе људе, спушта се све ниже. Раније су први разреди обавезне основне школе били комбинација игре и учења, постепене и неосетне социјализације и припремања за обавезе које живот доноси. Сад родитељи још пре уписивања детета у школу, ако за то имају могућности, настоје да се оно што пре „припреми за школу”, што практично не значи да научи само слова и бројеве, што се и у време мога детињства почело сматрати нормалним, већ много више од тога. Многи будуће прваке шаљу на посебно организоване приватне, нимало јевтине течајеве, где се са децом прелази велики део наставног програма и градива предвиђеног за први разред. Дакле, за родитеље, а онда и

јадну дечицу, од самог уласка у школску учионицу почиње борба за престиж, за боље оцене, ривалство које нарушава неоптерећено другарство и тако ће то трајати кроз све образовне циклусе, до универзитета и дипломирања, а онда јурњава за запослењем. Мени је, и многим, гимназијски период био најлепши у животу („од колевке па до гроба, најлепше ја ћачко доба”), бар сам га као таквог упамтио, а нека социометријска и статистичка истраживања, која сам имао прилику да видим, показују да га се данашњи гимназијалци претежно сећају као море, појачане неизвесношћу у погледу онога што после гимназије следи, било да (већински) желе или (мањински) не намеравају да наставе школовање на универзитету. Из образовања је протерана свака радост, а она би морала да буде његова неодвојива димензија. Све је формално „мртво озбиљно”, од ученика се много тражи, а мало им се даје, професори нису штедри у предавањима, али зато пречесто и немилосрдно врше контролне провере знања. Тврде да их на такав метод рада присиљавају нереално одмерени наставни програми и хроничан мањак времена да се они ваљано прораде и савладају, док се ученици прагматично прилагођавају оваквим околностима и развијају разне вештине сналажења и тактизирања, тако да би им, после извесног времена, сваки педагошки и методички заокрет у настави само сметао. Већ у гимназији они „студирају”, бирају на које ће часове и када ићи, како би уз максималну уштеду труда остварили оптималне нумеричке резултате. Знање је, наравно, у другом плану... Наравно, било би крајње погрешно, па и неодговорно, у разговору о образовању, што је несагледиво огромна и сложена област, прибегавати комотним генерализацијама, јер у њој, на свим нивоима, има и доброг, чак изврсног, солидног, осредњег, али и сувише слабог, да би општа слика могла бити повољна. Ја бих, у границама своје обавештености и знања, био слободан да укажем само на неке чињенице и појаве, које ми се чине ре-

левантне за оцењивање стања у нашем образовању, а оно је у неким елементима рефлекс прилика и развојних тенденција на општем, светском плану. Ово тим пре што смо у нашем претходном разговору образовању посветили доста пажње и специфично анализирали тзв. „болоњски” процес реформе универзитета, укључујући његове већ тада запажене, а и оне лако предвидљиве негативне последице по универзитет, а самим тим и за друштво. У односу на оно што сам тада рекао не бих имао било шта да додам или одузем, осим нимало срећног осведочења да не само да сам био у праву, већ да је стање данас још хаотичније и несрећеније, а просечан квалитет универзитетске наставе и науке нижи него што је тада био, без обзира на истицање сразмерно високих места наших главних универзитета на фамозној Шангајској листи. Уосталом, и методи и мерила на основу којих се утврђује рејтинг појединих високошколских установа на Шангајској, и на сличним листама, нису без озбиљних мана, па су самим тим и део проблема, а не нека неприкосновена и до високе мере објективна светска научна „порота”. Уопште, савремена опсесија (наводно) егзактног мерења резултата и у оним областима, односно дисциплинама и делатностима, у којима су ови по природи ствари, условно речено, „инжењерски” немерљиви потиснула је ону димензију квалитета и оригиналности, посебно у друштвеним и хуманистичким наукама, која им чини хуманистичку суштину. Сећам се колико смо се још пре неколико деценија у академској заједници, заједно са колегама из егзактних и природних наука, трудили да успоставимо јединствене критеријуме и коефицијенте мерења и квантификовања резултата научног рада, што се од нас административно захтевало, а никада се није могло извршити на задовољавајући начин. Друштвене и хуманистичке науке су биле стално и неизбежно на губитку, што је, без ичије лоше намере (веровао сам тада да је тако), стварало непотребну чегрст међу припадницима ових

двеју „интелектуалних култура”. Синтагма „две културе” потиче од наслова књиге (*The Two cultures*) британског физичара, књижевника и теоретичара сазнања Чарлса Персија Сноуа (1905–1980), објављене још 1959. године, а настале на основу једног запаженог Сноуовог предавања на Кембриџу. Сноу је већ тако рано запазио да у модерном друштву постоји дубок јаз између „две културе”: научне (природне науке, технологија, инжењерство) и хуманистичке (књижевност, уметност, филозофија), те да је тај јаз, који прети да се неповратно увећа, вишеструко штетан, јер интелектуалци из једне сфере не разумеју (а често ни не уважавају) интелектуалце из друге. Видовити научник и успешни књижевник упозоравао је, још тада (!) да оваква подвојеност кочи решавање кључних проблема човечанства, попут сиромаштва, глади и технолошког развоја. У међувремену је то удаљавање (готово) досегло размере узајамног игнорисања, упркос ретким гласовима који су се овом тренду супротстављали. Последице су данас посвуда видљиве, с тим што су друштвене и хуманистичке знаности постале пасторчад, укључујући и претежни однос државе према њима. Погледајмо, уосталом, неравномеран однос попуњености између одељења друштвено-хуманистичких и природних и техничких наука у САНУ. Својевремено сам, кад су наше расправе са колегама из егзактних и природних наука доспеле у ћорсокак, отворено поставио питање сматрају ли они нас уопште колегама научницима, а оно чиме се ми бавимо наукама, или са нама дебатују из конвенционалних и формалних разлога. Поштен одговор на то питање преусмерио би тражење решења за превазилажење сукоба „двеју култура” ка конкретним модалитетима раздвојеног и диференцираног третирања једних и других, а без исцрпљивања у безнадежном напору да се обе сабију у „Прокрустову постељу” наметнуту крутом бирократском логиком „оних који дају паре за науку и просвету”. Ово ментално, али и реално двојство

ни до данас није превладано и на више негативних начина одражава се и у систему образовања, на свим његовим степеновима. Не бих улазио у појединости, јер верујем да су оне јасне и очигледне, првенствено у домену квалитета знања које се нуди младима, од уџбеника до учитеља, како је давно говорио велики просветитељ и искрени родољуб Доситеј Обрадовић. У овом контексту, препоручујем да се прочита недавно објављена садржајна, актуална и веома подстицајна књига Горана Перчевића *Ойворитије очи ума: Доситијеј Обрадовић – њоучанија за ново доба* (2025). Аутор у њој на оригиналан начин захвата многе кључне теме на које се посредно, али суштаствено, односи и ово Ваше питање. Укратко, потребно нам је ново просветитељство.

Кад већ поменух великог Доситеја, не могу, а да не укажем на још једну страну хроничне кризе и посртања нашег образовног система – неодољиву потребу да се он стално реформише, као да је реформа сама себи сврха, а образовање заморче у реторти оних, по правилу већином недовољно квалификованих, којима је стицајем првенствено политичких прилика, дато да кроје судбину српског школства. Мислим да је корисно нагласити и ово: у такве патентиране, дежурне „реформаторе” не убрајам само (пролазне) државне функционере надлежне за просветну политику и њену операционализацију, већ исто толико, а са становишта интелектуалне и моралне одговорности још много веће штеточине, оне колеге/ „колеге” из редова универзитетских наставника и других просветних радника који су увек спремни и утркују се да предано и искључиво, беспоговорно спроведу све налоге тренутка, а ове се упињу да представе, и наметну, као последњу реч светских достигнућа у датој области, као одраз „духа времена”. Колико су само штете, кроз деценије, такви нанели сопственој кући, у којој су се потврђено показали као случајни станари. Не памтим колико сам реформских таласа, па и цунамија, током вишедеценијског рада на универзи-

тету преко главе претурио, а да, за разлику од почињене штете и изгубљене енергије и времена, неки истински бољитак нисам приметио. Како је постепено, услед дуготрајне негативне кадровске селекције, делимично условљене и (али не само!) хроничном општом оскудицом у образовању, на универзитету, али и академској заједници у целини, бивало све мање научних и педагошких посленика од стварног стручног и друштвеног угледа и ауторитета, ослабио је и унутрашњи фронт отпора разним суманутим и недомисљеним псеудореформским захватима, супротним стварним циљевима образовања, као једног од темеља и стубова сваког друштва, па и српског. Без критичне масе истински „универзитетских људи” (израз је Јасперсов), чији би глас у јавности, укључујући политичку, био са уважавањем слушан, брод нашег образовања упловио је у плитке воде начичкане опасним хридима, између осталог изложен и искушењу подлегања идеолошким и политичким манипулацијама и недостојној инструментализацији, што би по дефиницији и вокацији морало бити страно школи као таквој. Сем ако није реч о платоновској Академији...

Идеологија и политика, свесне какав је и колики њихов значај и уплив, од кад је света и века настојале су да систем образовања и целокупно школство ставе под своје. То није ништа ново. У претходном, комунистичком, односно социјалистичком раздобљу наше ближе прошлости, идеолошка „правоверност” образовања се подразумевала, односно с њом се системски рачунало, али јој се оно, упорношћу и умешношћу многих својих делатника, стално и супротстављало. Кад је званично прошло то време једноумља, могло се основано претпоставити да ће и непрестана идеолошка офанзива на образовање попустити. Показало се да је то било наивно размишљање. Док је раније на делу била једна идеолошка доктрина лакше је било детектовати је и креативно заобићи, уз формал-

но прихватање њене глазури. Било је у томе, поготово од одређеног периода, и извесног прећутног садејства између „власти” и „дисидената”, уз тек повремене инцидентне ситуације. Нико не може спорити да су многи чланци у *Великој совјетској енциклопедији* у погледу информативности и научности били на нивоу оних у *Британској* или *Брокхаусовој*. Ваљало је само при читању занемарити обавезни слој бољшевичке пропаганде, што није било нимало тешко. У „слободном друштву” све је постало неупоредиво сложеније. Идеолошка индоктринација почела је, у име племенитих идеала, да се емитује из више извора, поглавито страних, а извођачи радова на њеној уградњи у наш образовни систем, од закона и прописа до уџбеничке и приручничке литературе, остали су наши политичари, професори, наставници и експерти/ „експерти”. Неретко они исти из претходног периода, вични тој работи, а спремни да служе новим газдама и ономе што се опет почело представљати као обавезујући „дух времена”. У неким одговорима на Ваша питања указао сам на поједине такве случајеве, кад су првосвештеници нових, либералистичких и помодних новотарија, а заправо нимало безазлених, деструктивних налога, чије остваривање не може бити у српском, али ни општеграђанском образовном и културном интересу, настојали, и поприлично успевали, да пронађу видове и канале свог субверзивног убацивања у когнитивне координате наших мозгова.

Не бих желео да се мој одговор на ово Ваше важно питање претвори у критизерски, џангризави ламент једног пензионисаног професора универзитета над стањем нашег образовања и да стекне утисак да сам противан његовом развоју, модернизацији и унапређивању. То би било сулудо. Желео сам само да изнесем нека своја запажања, за која верујем да осветљавају део стварности у једној од кључних области друштвеног живота и државне

грађевине Србије. Успеси које на међународном плану постижу питомци наших средњих школа и универзитета сведоче да се у многима од њих и даље ради озбиљно и солидно, а свакако и на најсавременији начин, који ни у чему не заостаје за светским стандардима. образовање у Србији, нарочито гимназијско, има дугу и чврсту традицију, утемељену на најбољим европским искуствима и на домаћој памети и виспренности. Упркос свим недаћама, образовање самозатајно и јуначки, свакодневним преданим ревновањем, на својим плећима носе многобројни ентузијастички верни датом педагошком завету и еросу. У томе им се не би смело одмагати разним октроисаним и исфорсираним „реформским” интервенцијама, поготово кад су неке од њих, поред дидактичке, педагошке и епистемолошке бесмислености, у крајњој линији супротне и нашим трајним цивилизацијским и државнонационалним интересима. Неупоредиво је значајније побољшати, али не кампањски, углавном незавидан материјални положај и социјални статус запослених у просветном сектору. Но, да би се образовање у Србији трајно поставило на стабилне основе и развијало истовремено у складу са светским токовима и националним задацима нужна претпоставка је изграђивање и усвајање, и то не само декларативно, дугорочне образовне стратегије. Та стратегија, пак, мора бити сегмент опште националне стратегије, а ниједне ни друге засад нема, сем у неким недовољно артикулисаним програмским обрисима и најавама. Недавно донети Закон о уџбеницима, на пример, корак је добром правцу, како би се у ту непримерено комерцијализовану и сумњиво, потуљено идеологизовану област од највећег друштвеног значаја увео неки ред, ако ништа друго, а оно бар у домену тзв. националних предмета. Пошто сам и лично био рецензент неких уџбеника историје за више разреде основне и за средње школе, могао сам се уверити колико је настајање уџбеничке и приручничке литературе попут

игре пасијанса и повезног отварања карата, уз фингирање поштовања свих законских, стручних и моралних норми.

Рекао бих, на крају, никако зато да удовољим маниру неког задатог оптимизма, да се, у целини посматрано, а имајући у виду изазове и ударце којима је изложено, наше образовање још увек релативно добро држи, али би било неодговорно пасивно и опортунистички се поуздавати у ту његову издржљивост. Они који су му, објективно, душмани не седе скрштених руку, већ рују као кртице по незаштићеној ливади.

Милош Јевтић

И култура и уметност су чувари народа.

Будући да сте годинама и сами учесник културе, занима нас да ли бисте и како бисте поставили ствари тако да сваки човек, баш сваки човек, прихвати стварни значај културе и уметности у свом животу, али и у трајању, а самим тим и у одржавању традиција?

Дарко Танасковић

Култура је толико широк и обухватан појам, а још ако јој, као Ви у питању, придружимо, односно из њеног опсега издвојимо уметност, заиста не знам како бих пришао покушају да сувисло одговорим. Теши ме донекле то што се, заправо, велики део нашег разговора неизречито, али суштински креће пределима културе и актуализује неке њене димензије. Јер, култура нас одасвуд окружује, уроњени смо у њу и онда кад тога нисмо свесни и мислимо да се животно и мисаоно крећемо простором који са њом нема никакве везе. Не сећам се да ли сам Вам ово рекао у претходном разговору, па ћу, уз ризик да је поновим, изнети једну мисао о превасходној улози културе у обликовању

човека као друштвеног бића, која ми је међу стотинама њених дефиниција посебно драга. Саопштио ју је познати британски антрополог, социолог и исламолог Ернст Гелнер (1925–1995): „Природа налаже да морамо јести, а култура прописује шта, кад и како”. Дакле, све што је изнад најелементарнијих природних функција човекових на одређени начин припада култури. Наравно, ово је најшире могуће схватање културе какво се обично немамо у виду кад о њој говоримо, али држим да је најтачније. У том најопштијем смисаоном хоризонту ваља тумачити и чувену реченицу коју је о култури током Другог светског рата на састанку министарског савета наводно изрекао Винстон Черчил. Како се преноси, он је на захтев неких чланова кабинета да се, услед ратне оскудице, додатно смање буџетска средства за културу одбрусио: „Ако укинемо културу, за шта се онда уопште боримо?”. Историчари на основу расположиве документације не могу поуздано потврдити да је британски државник то стварно рекао, али се слажу да ова реченица верно одражава његов став према култури. У истом духу је нешто веома занимљиво, разговарајући са Вама, још 1977. године, казао академик Сретен Марић (1903–1992). На питање да ли је током немачке окупације за време Другог светског рата у Београду било могуће стваралачки радити, Марић је одговорио: „Не знам никог ко је, за окупације, подузео у Београду некакав заиста стваралачки посао. Атмосфера је била ужасна, живци стално пренапрегнути. Осим покојног Иве Андрића, који је, са заиста ретким источњачким фатализмом, успевао да се неколико сати дневно ипак усредсреди и да ствара. Тад је створио нека своја ремек дела. У ствари, био је културнији од нас. Јер култура је ипак, у многоме, превазилажење тренутка”. Веома сам се обрадовао кад је Ваш разговор са овим нашим заслужним и оригиналним умником, као 236 књига, под насловом *Повраћак у завичај* објављен у Колекцији „Одговори” (2025). Са темом културе, којој сада посвећујемо пажњу, на

најлепши је начин повезана чињеница да је издавач књиге Народна библиотека „Сретен Марић” из Косјерића, што доказује да они који брину о културном животу у овом сразмерно малом граду негују успомену на свог знаменитог земљака, иако га је живот одводио далеко од родног краја, па и Србије. И тај чин оданости својеврсно је превазилажење нашег српског тренутка. У многим смислу. Слично се може рећи за оближњи градић Мионицу, чије је општинско вођство уложило сваке похвале вредан напор да скромним средствима и куцајући на сва врата, пригрли пројекат оригинално замишљеног, комплексног легата нашег великог и самосвојног сликара, а свог земљака (ако су Мионичани и Ваљевци земљаци?) Слободана Јевтића „Пулике” (р. 1934), који већ више деценија живи и ствара у Француској. Ако буде до краја реализован према Јевтићевој замисли, овај истовремено универзално и патриотски надахнут и осмишљен меморијал трајно ће сјединити врхунске домете вулкана његовог филозофско-мистичког сликарства са „Кућом Колубарске битке” и сугестивном ликовном, муралском материјализацијом сећања на тај нестваран подвиг српског војника, срца и оружја у одбрани отаџбине. Култура као превазилажење тренутка, зарад вечности.

Српски народ је неоспорно културан. Он је изградио своју препознатљиву културну традицију и у недрима гаји истинско поштовање за праве културне вредности. То се најбоље може видети у искреном народном уважавању знања и стваралаштва, учених људи, професора, научника и уметника, и њихових дела, што се, привидно парадоксално, изворније и спонтаније испољава у, условно речено, мањим срединама, него у великим градовима, тзв. „културним центрима”. Заправо, угрожавање и унижавање културе понајвише се збивају баш у тим великим „културним центрима”, тамо где је много, сувише ванкултурних интереса, амбиција без покрића, површности, ка-

ријеризма и, наравно, новца, уз изражену склоност несамосталној поводљивости за увозном (контра)културном робом крајње сумњиве вредности. Па кад се у свему томе препознају и одређени деструктивни идеолошки концепти глобалног домашаја, забринутост за будућност српске културе није без основа. За политику је култура углавном нужно зло, сем ако/кад открије да би је могла инструментализовати у функцији остваривања неких својих циљева. Како на ширем друштвеном нивоу, а не само на разини индивидуалног подвига, остварити превласт културног обрасца који би био превазилажење описаног невеселог српског културног тренутка? Не знам, драги господине Јевтићу, али се надам да ће праве вредности одолети и у овој тешкој и неравноправној борби са некултуром, односно лажном културом, као једним од лукавстава злог, дијаболничког ума. Не свиђа ми се идеја коју, на трагу Шпенглеровог разликовања културе и цивилизације, од пре извесног времена заступају и неки озбиљни мислиоци – да смо ушли у фазу цивилизације, у којој доминирају технологија, урбанизација, бирократија и моћ, а не више уметност, вера и мит. „Културе су као живи организми: рађају се, цветају и умиру. Цивилизација је њихова неминуовна судбина – старост и смрт”, тврдио је Освалд Шпенглер (1880–1936) у *Пројасџи Зайага* (1918–1922). Шпенглер је писао под снажним утиском Великог рата, није доживео ништа мањи Други, који је посредно предсказао. Нама говоре да смо већ у Трећем светском рату који се, како рече папа Фрања, „води на парче” („*a pezzi*”). Ако је тако, онда се култури, ни српској, а ни култури уопште, не пише добро. *Inter arma silent Musae*, записано је у старом Риму, а Рим је, по Шпенглеру, био цивилизација хеленске културе. И не бих даље о томе, господине Јевтићу... Нисам Андрић, па да превазиђем тренутак, али сам се својим скромним знањима и снагама увек залагао за то да се он културом бар мало поправи и разведри.

Милош Јевтић

Недавно сте остали без супруге Весне,

Била је свима позната као историчарка уметности, али и као упућени библиотекар.

Такође, била је цењена као мајка троје успешне деце...

Шта треба о њој да буде запамћено?

Дарко Танасковић

На представљању књиге *Религија у друштву, култури и пољима*, у крипти Храма Светога Саве, књиге чије је објављивање моја Весна доживела у болесничкој постели, непосредно пре коначног склапања очију, рекао сам да је она била вечно пролеће мога живота и коаутор свих мојих књига. Нисам био унапред смислио да то изрекнем, дошло је, из стегнутог грла, само од себе, спонтано, из дубине срца и душе, из читавог мог бића. Жао ми је што није дочекала појављивање моје коауторске књиге са нашим пријатељем Ненадом Кеџмановићем *Алија – улема или балија?*, јер нас је годинама упорно подстицала и опомињала да се манемо неких других мање важних послова и прионемо на писање те политичке, интелектуалне и људске биографије аутора *Исламске декларације* и неоспорног лидера босанскохерцеговачких муслимана, односно Бошњака, током бурног процеса нестајања Југославије и сукоба који су га пратили. Увек се искрено занимала за мој рад, помагала у доношењу одлука и неретко ме усмеравала ка, касније би се показало, исправним изборима и решењима. Поред бриге о троје деце, која су јој била центар света, и узорног вођења домаћинства, налазила је времена и снаге да ми притекне у помоћ приликом сређивања и прекуцавања текстова неких од најважнијих радова и књига, што у предрачунарско време није била

мала ствар. Како су само листови пелира умевали да се помере испод индига и да се копија упропасти! Упутила се Весна тако и у многе оријенталистичке теме... Живела је за друге, за породицу, за децу, за пријатеље, несебично и без остатка је волела оне које је волела, а није мрзела оне које није. Кроз живот је ишла уздигнуте главе, била је изразито, до тврдоглавости правдољубива, није подносила лаж и морална огрешења о кардиналне вредности, човеку наложене у десет Божијих заповести, као сакрализованачела природног морала. Оваква непомерљива етичност понекад ју је одводила до вербално повишеног и преоштрог исказивања негодовања и противљења ономе што је у поступцима људи сматрала морално неприхватљивим и недопустивим, но то су били повремени пропламсаји њеног темперамента, а никако изрази трајне искључивости коју јој урођена доброта и животна мудрост нису допуштале. У томе ме је донекле подсећала на моју уважену старију колегиницу са Филолошког факултета и породичног пријатеља, професорку енглеске књижевности и истински светску жену Виду Марковић, чије смо, нажалост недовољно познате, поучне мемоаре са великим задовољством читали и коментарисали.

Весна је умела да готово непогрешиво процени, да осети људе, у чему је далеко надилазила моје способности, па ми је та њена прозорљивост као водич често бивала од драгоцене помоћи у сналажењу међу светом. Људи су је волели и брзо су се с њом зближавали, иако никада није била снисходљива, опортуниста или конвенционално љубазна, а још мање лицемерна. Вероватно баш зато. Одисала је самопоуздањем и одлучношћу. Сећам се једног речитог момента из нашег пријатељевања са Драгошем Калајићем, са којим је била у складном истомишљеништву, особито у вези са стварима стаменог националног и антиамеричког опредељења и сензибилитета. Драгоша сам познавао још док Весну нисам ни знао. Виђали смо се и о свему

и свачему расправљали. Прижељкивао сам да дођем до неке његове слике, али му то никада нисам поменуо. Било ми је непријатно, а ни њему није падало на памет, иако смо често разговарали и о уметности, јер је она код њега суштински била програмска, визуелна димензија укупног погледа на свет и идеализоване представе једног херојског поретка, кодекса соларног реда, са коренима у паганству и у антици. Није прошло много времена од кад је мој пријатељ упознао Весну, да јој је за рођендан поклонили слику легендарне римске вучице која доји Ромула и Рема. Како сам нешто после тога одлазио на дужност амбасадора при Светој Столици, Драгош ми ја са олакшањем поверио нешто што се претходно либио да каже: „Иако о Теби имам најбоље мишљење и као о врсном интелектуалцу и као о добром Србину, прибојавао са се да Те Латини тамо не обрлате. Знаш какви су они, вични сваковрсним заводљивим лукавствима и привлачним варкама. Сада, међутим, кад сам боље упознао Весну, више немам таквих брига. Поред ње, не прети Ти никаква опасност”. Речено је то донекле у шали, али... Заиста, уз Весну сам се скоро пола века осећао некако сигуран, заштићен њеном љубављу и бригом. Отишла је и оставила ме у том ненадоместивом смислу самог. Понекад ме оптерећује сумња да ли сам био кадар да јој за живота на прави начин узвратим такву савршену оданост. Заједно са децом, како време пролази, све интензивније постајемо болно и сетно свесни шта смо Весниним одласком изгубили.

У Веснином животу и природи њени су родитељи оставили снажан печат. По душевној и ведрој мајци Милици пореклом из Херцеговине, од Барзута, са обода Поповог Поља, делом одрасла у Дубровнику, где јој се деда са породицом давно преселио, купивши стару кућу на Горњем Коналу, била је веома поносна на то што се може сматрати и Херцеговком. Нарочито је волела Требиње, кафу под платанима, мирис пелина, лаванде и вреса, сир из мјеха,

вино из Тврдоша... Дубровник је после деведесетих година у срцу прецртала. Успомена на оца, прерано умрлог великог и самосвојног глумца Слободана Цицу Перовића (1926–1978), са којим је делила више година занимљивог и бoемског живота, стално ју је пратила. Залагала се, на све доступне јој начине, да се исправи неправда учињена овом по свему изузетном уметнику и човеку према коме ни друштво, а ни његов глумачки еснаф, нису испољили дужно поштовање. Гурнут на маргине због улога у филмовима тзв. „црног таласа”, никада није суштински потпуно рехабилитован нити је добио јавна признања која је заслуживао, што је Весну веома болело. Сви су га високо ценили, али и умешно прећуткивали, док су медијски величани поједини неупоредиво слабији и безначајнији глумци. Тек му је сјајном, продубљеном монографијом Жељко Симић подигао достојан споменик, на чему је Весна овом полихисторском и тананом тумачу, верном пријатељу породице, била дубоко захвална. Весна је од свог јединственог оца, не само врхунског и оригиналног уметника, већ и тихог, меланхоличног мудраца и светског путника, ненаметљиво добила многе драгоцене животне лекције. Једна од њих је била да се у важним стварима човек који поседује основно самопоштовање не сме потчињавати спутавајућим конвенцијама и налозима „политичке коректности”. Једном приликом, на вечери коју смо у резиденцији приредили за тадашњег председника Државне Заједнице Србија и Црна Гора Светозара Маровића и чланове његове делегације, догодило се нешто што је могло бити инцидентно, али је прошло без последица. Маровић је био у посети Светој Столици, па се током вечери преваходно разговарало о разним аспектима његовог пријема код поглавара Римокатоличке цркве, папе Бенедикта XVI. У складу са тзв. француским протоколом, моја супруга Весна је, као домаћица, седела десно од главног госта, а ја прекопута. У једном тренутку Маровић је упи-

тао Весну да ли је она, с обзиром на девојачко презиме Перовић, Црногорка, а она је, ни пет ни шест, одговорила да није, већ да јој је отац својевремено објаснио да су они Срби из Црне Горе, која им је завичајно, а не национално одређење, додавши чак и како су Црногорце као нацију у савременом смислу измислили комунисти. Маровић је, будући тактичан човек, само кратко одвратио да су му познати такви ставови, чиме је овај непријатни тренутак превазиђен. У другој прилици, пак, амбасадору Словеније при Светој Столици, ректору Мариборског универзитета Лудвику Топлаку, са којим смо били у одличним односима, напоменула је да су нам се Словенци убијањем наших голобрадих војника 1991. године поштено одужили за удомљавање словеначких прогнаника у Србији почетком Другог светског рата. Предрага Матвејевића и ондашњег амбасадора БиХ у Ватикану, новинара Ивицу Мишића, који су тврдили да је „Милошевић крив за све, па и за страдање Срба”, упитала је где је био Милошевић 1914, 1941... Уопште, Весна, што се каже, није имала длане на језику, али је умевала да се обузда кад је за уздржаност постојао неки виши разлог или кад није желела да повреди саговорника. Била је лепо васпитана, отмена и продорно интелигентна. Права госпођа.

Као што сте поменули у питању, моја супруга је дипломирала историју уметности на Филозофском факултету у Београду. Често ми је са одушевљењем причала о предавањима професора Лазара Трифуновића и о свом дипломском раду о сликару Игњату Јобу, урађеном са великом посвећеношћу и маром. Тешко се запослила и дуго није радила у струци, већ у Драмском програму Радио Београда, да би потом прешла у Библиотеку Града Београда, у Одељење уметности, где је била и један од кустоса Галерије Атријум. Нашла је своју праву вокацију у организовању ликовних изложби и других културних манифестација у просторијама Библиотеке. Многи уметници,

поготово они млађи исказивали су јој топлу захвалност на подршци која је превазилазила границе службене обавезе. Као и у свакој другој прилици, доследна својим животним принципима, залагала се, онолико колико је то од ње зависило, за афирмисање истинских уметничких вредности, а против вануметничких критеријума подобности, идеолошких и чаршијских, при избору излагача у Галерији, као и говорника на библиотечкој трибини „Уметност”.

Могао бих, и желео бих, да Вам још дуго говорим о својој драгој Весни, а да опет не исказем све што осећам да би требало. Донекле ми је лакше због тога што сте је и Ви дуго и добро познавали. Ње нема, али је и даље свакодневно са нама.

Милош Јевтић

Пријатељи су сваком човеку, па и Вама, то добро знамо – неопходни.

Ко може да заслужи да буде Ваш пријатељ?

Како бирате пријатеље?

Дарко Танасковић

Надам се да ми нећете замерити, ако одговор на ово изазовно питање започнем мало дужим наводом из књиге *Човек – највећа зајонетика* (2014) нашег драгог Учитеља и осведоченог пријатеља Владете Јеротића. Ево шта је овај мудри човек написао о томе ко нам је прави пријатељ: „Дружење само са пријатељима, и то не увек искреним, брак са себи сличним партнером, свесно или несвесно тражење само једномишљеника међу људима из околине, не дају човеку шансу да стварно сазри, нити као хришћанин узрасте до личности. Ово узрастање иде брже ако смо

у стању и ако смо оспособили себе да се сукобљавамо са разликама. Тако су се психолози доста бавили успешним и неуспешним браковима, и мишљења су да су бракови различитих ризичнији, али дају више шансе за међусобно допуњавање и сазревање, ако издрже. /.../

Можда звучи парадоксално, али ми више учимо од непријатеља него од пријатеља, ако хоћемо уопште нешто да учимо. Прво, израз пријатељ је врло узвишен појам и не можете рећи да их имате доста, јер се у животу има два, највише три пријатеља. Остали су добри познаници, па познаници, другови и равнодушни људи са којима сте свакога дана у додиру и према којима имате неки емотивни однос, али је пријатељ једна велика ствар – човек коме можете све рећи.

Ипак, да ли ће вам пријатељ рећи оно што је непријатно за вас? Он се некако устеже да вам каже оно што је непријатно за вас, иако примећује неке ствари. То, онда, није пријатељство до краја. Пријатељ се боји то да вам каже да не би изгубио ваше пријатељство.

Треба, ипак, испробати право пријатељство. Када приметите мане или недостатке, ви мислите да сте у праву, а он вам аргументима докаже супротно. Ви ћете се изменити и повући, али ако сте у праву што сте видели у њему нешто негативно, а он према вама има истинско пријатељство и толеранцију, биће вам веома захвалан. То се, нажалост, не дешава тако често, па од непријатеља доста учимо и треба да учимо. Они нам – и као народу и као појединцу – сруче у лице свашта. Много тога није тачно, јер је праћено афектима, али понеко зрнце истине засигурно има. Зато треба послушати шта нам непријатељ каже, и на радном месту и у кући, али и шта нам кажу и други народи”. Додао бих овоме и једно драгоцено сазнање из књиге Ваших разговорима са великим господином, академиком Александром Деспићем

(1927–2005) *Уйоришиџа Александра Деспића* (2001). Деспић се на једном месту сећа посете своме грузијском колеги са студија и жеље коју му је, као госту, у здравици пожелео стари колегин рођак, рекавши, поред осталог, да му жели добро здравље, дуг живот и бар неколико пријатеља. На примедбу Деспићевог колеге да је његов друг свакако већ стекао више пријатеља, рођак је одговорио да то није тачно, јер човек у животу не може стећи много правих пријатеља, објаснивши да пријатељ није човек који ти помогне у невољи, јер ће то учинити сваки нормалан човек, а да је истински пријатељ онај који се искрено радује твојим успесима. О овоме сам касније много размишљао и схватио колико је мудри Грузин био у праву. Заиста, колико се људи искрено радује нашим успесима и колики је број оних чијим се успесима ми искрено радујемо? Свако ће, наравно, рећи да се, ако је реч о нечему позитивном, радује свачијем успеху, а поготово успеху оних које сматра пријатељима. Но, будимо бар мало самокритични и упитајмо се да ли је то баш сасвим тако? Такође, нисмо ли се (пре)често осведочили да смо код неких „пријатеља” својим успесима изазвали завист, а не радовање? Мислим да је способност радовања нечијем успеху поуздан текст истинског пријатељства без сенке. Из личног искуства знам да сам изгубио (а да ли сам их уопште имао?) наклоност немалог броја људи које сам деценијама држао пријатељима, а које је неки мој успех, односно нешто што су они оценили као успех, у тренутку од мене удаљио, па су чак почели да ми се за тај успех ирационално свете, као да сам их њиме некако повредио или увредио. Завист је опака мана, да не кажем болест, од које пати много људи и која је код оболелих неискорењива, па се једино могу искрено радовати болести код других. Онако како је то у песми *Суирођ ненавиднику* поетски неопозиво тачно у стих сложио дубровачки песник Игњат Ђорђић (1675–1737):

„Толи тебе ме весеље
уцвилити може и смести
и највеће тве су жеље
радоват се мом болести?”

Корисну лекцију о пријатељству, у потпуном складу са горе наведеним запажањима Владете Јеротића, добио сам посебном приликом од свог покојног оца давне 1965. године. Он се, наиме, једног дана договорио да се у кафани хотела „Мажестик”, после уобичајене недељне шетње, нађе са Добрицом Ћосићем, како би му овај поклатио примерак романа *Деобе* (1961). Прелиставајући књигу, рекао је да ће одмах почети да је чита, јер га тематика живо занима, додавши да би Добрица требало да се окане бављења политиком, јер су то постала „мангупска посла”, и да се потпуно посвети књижевном раду, будући да је то оно што му најбоље иде од руке и чиме ће српском народу и његовој култури дати највећи и трајан допринос. Ћосићу се ова сугестија није допала, па је почео жустро објашњавати зашто њихова генерација у политици још не би смела да „бази копље у трње”, да много тога остаје да се уради и тако даље... Тата је све то мирно саслушао, није противречио ратном другу, већ је само рекао да остаје при свом мишљењу, а да ће Добрица свакако поступити онако како процењује и осећа да је најбоље. Током повратка кући упитао сам оца зашто је изрекао ту примедбу на Ћосићев политички активизам, кад је овај био љубазан и поклатио му књигу са топлотом посветом, а није му се очигледно допао савет који му је дао. Отац ми је тада кратко одговорио: „У оваквим приликама човеку можеш не рећи ништа или му рећи оно што стварно мислиш. Добрица је мој пријатељ и зато сам му рекао оно што стварно мислим, без обзира на то како ће он моје речи примити”. Суштину ове моралне поруке и поуке схватио сам тек касније. Наишао сам касније на мисао једног америчког писца, чијег се имена нажалост не сећам, али сам

је прибележио: „Пријатељ ти може рећи ствари које ти не желиш рећи себи”. Допала ми се. Занимљиво је, иначе, да сам много доцније, деведесетих година, Добрицу Ћосића на једном славском поселу, где се жалио да су из политике прогнане све моралне вредности, подсетио на тај давнашњи разговор у „Мажестику”. Изненађен, рекао је да се не сећа. Можда се заиста није сећао.

Питате ме како бирам пријатеље и ко може да заслужи да буде мој пријатељ. Мислим да сам у претходном делу одговора указао на нека мерила истинског пријатељства, која имају опште важење. Иначе, пријатељство са мношвом не сматрам неком нарочитом заслугом нити би се ико да то оствари морао трудити. Пријатељ или јесте или није, спонтано и без унутрашње или спољашње принуде. А што се тиче „бирања пријатеља”, искуство ме учи да такво свесно и циљно, да не кажем планско настојање да се међу људима одабере онај који би у највећој мери задовољавао неке унапред постављене критеријуме, једноставно није ни могуће ни плодносно. Живот у својим разним фазама, од детињства до старости, човека доводи у додир са великим бројем људи. Од јаслица и вртића, преко свих етапа школовања, слободних активности, спорта, некада служења војног рока, ратовања, тамновања, болничког лечења, професионалних обавеза на радном месту, политичког удруживања, уметничких афинитета и разних других социјалних контекста, личности дуже или краће време деле време, простор и начин живота. У свим тим контекстима и у свакој животној доби, наравно на понешто другачији начин у погледу форми и садржаја узајамности и квалитета осећања, могу се развити пријатељство или блискост која личи на пријатељство. Нема сумње да поред, а вероватно и пре активног деловања у смеру развијања и неговања блискости са неком особом за коју желимо да нам постане пријатељ, постоји и нешто недокучиво и необјашњиво, ван предела наше

свесне воље, симпатија (као и антипатија) коју *a priori* осећамо према некоме и која нас наводи да се тој личности приближимо и проводимо што више времена у њеном друштву. Дејство овог интуитивног порива нарочито је видљиво код деце најмлађег узраста, јер су она лишена обзира које доноси социјализација, у смислу спутавања исказивања емоција и контроле понашања унутар међа друштвено пожељног. Кад упитате дете зашто се са неким више, а са неким мање дружи, оно то углавном не може да објасни или најчешће одговара: „Зато што је добар/добра”. Дакле, већ код деце присутна је неодређена, али дубоко усађена свест о значају доброте. Нажалост, она се одрастањем код рационализације наклоности обично ставља у други план, иако се никада не губи. Уосталом, и Ерих Фром је записао да је „врхунац интелигенције доброта”. И одрасли према некоме осећају одбојност „без разлога”, али држе да није лепо и пристојно на том претходном осећању изграђивати однос према датој личности. Ипак, премда и у овом погледу има изузетака, ретко ћемо са онима који нам од упознавања нису симпатични успоставити блискост, као претпоставку пријатељства. Дакле, ако изузмемо међуодnose у којима постоји априорна одбојност, немогуће је унапред одредити, односно предвидети ко би нам могао постати истински пријатељ и на основу таквог предвиђања пријатеље „бирати”.

Стара латинска изрека каже да се поуздани пријатељ доказује у тешким временима (*Amicus certus in re incerta cernitur*) и то је свакако тачно. Верујем да свакоме о томе сведочи и сопствено животно искуство. Кад човек западне у неку незавидну ситуацију, број пријатеља се убрзано смањује, као да се боје заражавања несрећом или се плаше да би им пријатељ у невољи могао тражити или од њих очекивати помоћ. Са друге стране, пак, у таквим непријатним околностима, неретко вас пријатељском пажњом, људским разумевањем и спремношћу да вам несегично

и без много речи притекну у помоћ изненаде неки познаници на које као на блиске пријатеље нисте рачунали. Моја породица и ја доживели смо неколико таквих освечочења у време највеће друштвене кризе, немаштине изазване санкцијама и рата у окружењу, као и бомбардовања наше земље. У исто то печално доба неки људи са којима смо годинама били блиски пали су на испиту пријатељства. Избледели су и нестали са хоризонта. У изванредној књизи разговора са Вашим земљаком Милом Глигоријевићем, објављеном у Машићевим културним „Независним издањима” (1983), велики сликар, свестрано надарени стваралац и мудар човек Мића Поповић (1923–1996) рекао је да је „преварити се у људима пре свега интелектуални пораз, а такав пораз сами себи најтеже опраштамо”. Па ипак, „чим би прошла оштрица *преварености*, трзај као кад се посечемо, све би постало обично, поравнано се у глобалу наше судбине”. Мада делује противречно, мислим да је и једно и друго запажање тачно. У људским стварима није све праволинијски логично. У нас Срба су, рецимо, идеолошка и политичка неслагања разорила многа пријатељства и претворила их у непријатељство, па и мржњу, што ми је одувек било и остало тешко схватљиво и лично неприхватљиво. Таква нетрпељивост се аутоматски преноси на све планове и димензије живота и погледа на свет. Сећам се како сам пре више година, разговарајући са њом о феномену титоизма, једној бившој колегиници са факултета, грађанистичко-мондијалистичке оријентације, иначе историчару књижевности, сугерисао да завири у *Пишчеве записе* Добрице Ћосића, јер мислим да су његове, делом интроспективне анализе титоизма, поготово тумачења укорењености титоистичке митологије код Срба, суштински релевантне и сазнајно подстицајне. Кратко и одсечно ми је одговорила: „Ја то ђубре не читам!”. Проучавалац наше књижевности који са гађењем одбија да чита Ћосића?! Да ли је ту потребан икакав ко-

ментар? Уопште, много је објективних и субјективних чинилаца који утичу на то да се међу људима развију искрени и чисти пријатељски односи и да се као такви одрже. Ваљда због тога, без обзира на све привиде, убеђен сам да се нико не може основано похвалити великим бројем пријатеља, а и да није препоручљиво да се то неопрезно чини. После дугог просејавања у ситу и пропуштања кроз решето времена, верујем да имам неколицину оданих пријатеља, што сматрам великим богатством. Нисам их бирао, већ смо се кроз искушења и меандрирање линије оне основне, буберовске релације „ја – ти” узајамно препознали и изабрали. „Пријатељство је биљка која споро расте”, речи су Џорџа Вашингтона.

Милош Јевтић

Велико ми је задовољство, и част разуме се, што ће ова књига бити 200. у Колекција „Одговори”.

Ви сте много учинили за Колекцију „Одговори”.

Написали сте и више предговора и говорили сте на великом броју представљања књига.

Посебно сам Вам захвалан на инспиративној беседи у Радио Београду, на јубиларном скупу поводом 50 година емисије „Гост Другог програма”.

Како видите радио емисију „Гост Другог програма” и књиге у Колекцији „Одговори”?

Дарко Танасковић

Човеку није лако да буде потпуно објективан кад говори о члановима своје породице, а ја имам част и задовољство да будем члан породице Колекције „Одговори”. Ипак, покушаћу, а то и није толико тешко, јер емисија „Гост другог

програма” и Колекција „Одговори” поседују неспорно велике и трајне вредности и одлике, тако да је о њима досада изречено много лепих речи и похвалних судова озбиљних људи различитих генерација, професија и интелектуалних профила. Посебно бих у том смислу истакао колективну публикацију *Свети разговора*, објављену 2022, а поводом Ваших 85 година и 45 година Колекције „Одговори”. У њој је, кроз више перспектива сагледавања и аналитичких приступа, али и са једнодушношћу у погледу високе оцене улоге и значаја Ваших емисија и дијалošких књига, свестрано и продубљено, а истовремено и пријатељски, оцењен укупан допринос Вашег одиста јединственог доприноса нашој култури, особито култури разговарања и памћења. А то је оно што је Радован Поповић, Ваш сабрат по ревности да се оно што вреди и они који вреде не изгубе у маглинама заборава, у предговору књиге *Књижевне адресе Милована Вићезовића* (2024), назвао „месијански подвиг у недостижној причаоници српске културе”. Ако ми дозволите, цитираћу нешто од онога што је, говорећи 2016. године у Народној библиотеци, изрекао Боро Драшковић, један од Ваших најинспиративнијих саговорника у књизи *Узводно њивање* (2002): „Постигнуће Милоша Јевтића проистекло је из четрдесетогодишњих сусрета са умним људима различитих годишта и професија: деветсто разговора најпре вођених на радију, од којих је двестото преточено у књиге (Колекција *Одговори*), у драгоцене дијалоге, који потврђују истину, ма каква она била, ма у ком облику се појавила, потврђују *ауџиномију мишљења*. Наслови су већ својеврсне шифре, почетак открића. /.../ Слушати речи из радија, истинољубиве и присне; штампане у књизи обогашене су изабраним фотографијама: *хоризонџи смисла* се шире. Чули смо гласове тих позваних људи, сад им, међу речима, видимо и лица. У новој књизи најпре разгледам слике, путујем с новим јунаком изненађен одакле је дошао, чудећи се где је све био и стигао”.

Поново читајући Борине оригиналне мисли и танана за-пажања, откривам колико смо ми у породици, неодољиво привучени и окупљени пријатељском и доброхотном замком Ваших разговора угодних, заправо међусобно дубински повезани. Ето, Драшковић истиче (и курзивом) *аутономију мишљења и хоризонте смисла*. Нису ли то наслови претходне и ове књиге наших разговора, а без икаквог договора или умишљаја?!

Истакао бих, такође, као пример исправног и зрелог друштвеног разумевања културних димензија феномена наслеђа емисије „Гост другог програма” и Колекције „Одговори”, изложбу „Свет разговора Милоша Јевтића”, организовану 2024. године поводом педесетогодишњице култне емисије и дуговечности незауостављиве Колекције. Превасходно благодарећи преданости и труду њене агилне и инвентивне управнице Зорице Атић, Ранчићева кућа у Гроцкој удомила је привидно скромну, а по много чему изузетну изложбу „Свет разговора Милоша Јевтића”, пропраћену веома успешном, одлично осмишљеном информативном публикацијом која превазилази каталожки ниво и намену. Чак и неко ко је, као ја, дугогодишњи сапутник и делимични учесник Вашег свеколиког прегнућа, пред овом наизглед и по пропорцијама скромном поставком остаје замишљен и, захваљујући оригиналној идеји њених аутора, симултано и у органској повезаности сагледава вишеаспектност културног потенцијала и, нарочито, сазнајно-образовног зрачења Вашег поливалентног остварења. Добро је што је, после Гроцке, ову изложбу угостило и Ваше Ваљево, па такође Ваша Осечина, а онда и други градови Србије. Држим, наиме, да би, међу многим вредностима које Колекција „Одговори” поседује, нарочито ваљало у школском и ваншколском раду са младима валоризовати ту, у најширем смислу, едукативну димензију. Јер, кроз читалачко упознавање са тим дијалогским књигама, али и, како би рекли Руси, „стваралачком лабо-

раторијом” у којој су настајале и са личностима које су их коауторски, али и на друге начине присуства уобличиле, деца и омладина се на за њих привлачан и занимљив, несупаран и мултимедијски начин уводе у пределе културе и упознају са истинским вредностима прошлог, али и сваког, па и будућег времена. Забележена реаговања младих посетилаца изложбе „Свет разговора Милоша Јевтића” после њеног разгледања то уверљиво потврђују. Као да су постали учесници Ваших разговора, а то, наравно, вреди и за старије читаоце и посетиоце једне овако речите изложбе. Она би заиста могла послужити као образац. У времену кад се глагол „разговарати” све учесталије, а неадекватно свом дијалошком смислу, колоквијално замењује глаголом „причати”, што никако није плод случајности, читалачко успостављање разговора са Вашим саговорницима и са Вама од суштинског је еманципаторског значаја и терапеутског дејства. Књигама из Колекцији „Одговори”, самима по себи животним и динамичним, мора се коришћењем свих примерених савремених метода, средстава и техника омогућити да живе, као, условно речено, калеидоскопска енциклопедија елитне (никако елитистичке!) српске културе одређеног времена, које се мери деценијама. Управо с обзиром на ту незаменљиву улогу овог импозантног низа књига као ризнице знања о истакнутим ствараоцима наше савремености и ономе што их окружује, знања која се у другим изворима не могу наћи, сматрам да је Ваша одлука да од одређеног тренутка, крајем седамдесетих година, а онда и уназад, почнете штампаној хартији поверавати богате садржаје својих емисија „Гост Другог програма” била значајна, оправдана и далековида. Можда Ви у том тренутку, кад на то бејасте подстакнути помало комичним, али за наше нарави нушићевски карактеристичним „неспоразумом” са једним „важним” слушаоцем свога разговора са Десанком Максимовић, нисте могли бити свесни до каквих ће

се неслућених размера развити и висина винути авенија тих разговорних сведочанстава, до читаве једне самосвојне библиотеке која је, ако се не варам у овом тренутку стигла до свог 235. тома. А наставља се...

Однос између достојанства и делотворности усмене и писане речи од вајкада је побуђивао пажњу мислилаца, писаца и културних посленика. Размишљајући о томе како да одговорим на ово Ваше питање, сетих се да је велики мексички писац Карлос Фуентес у једном огледу о образовању написао да су „питања и одговори основни састојци културе”. Он би сигурно био поштовалац Колекције „Одговори”. Ова Фуентесова тврдња вратила ме је у размишљању на епоху античке Грчке, где је дијалогу припадало средишње место у стратегији и методологији долажења до филозофских закључака и њиховог учитељског, дидактичког саопштавања. Надам се да ми Ви и наши будући читаоци неће замерити на нешто дужем наводу из чувене *Историје хеленске књижевности* нашег филолошког и филозофског (он би свакако љутито исправио: филозофског) горостаса Милоша Ђурића. Цитат припада делу књиге у коме аутор објашњава зашто се Платон, на трагу свог учитеља Сократа, определио за учење у дијалозима, „где се измењивањем и оцењивањем појединих субјективних мњења налази објективно сазнање и стиче општи појам као објективна норма која поставља границе субјективном мишљењу”. Ђурић се затим обраћа Платоновом *Федру* и из овог познатог дијалога наводи следеће, како каже, „занимљиво место”, у коме Сократ „одбацује писану реч уопште”: „Писана реч (γραφή) личи на слику. Чини ти се да је слика жива, али ако је што запиташ, она достојанствено ћути. Тако је и са писаном речи: учини ти се да она говори као да нешто разуме; ако ли је, пак, запиташ у жељи да дознаш нешто од онога што она тврди, показује свагда једно те исто. А кад је објављена, потуца се свукуда, те долази и онима који је разумеју и

онима за које она није. А кад је ко злостави и неправично обружи, свагда јој треба очеве помоћи. Друкчија је њена рођена сестра, жива реч, јер она се са знањем записује у душу онога који се учи, а уме сама себе да брани и зна да говори и да ћути с ким треба. Таква је реч жива и душата, а писана би се могла обележити као њена сенка. Паметан човек пише само ради игре или *зайшо да сабере усйомена за заборавну сїаросї и за себе и за свакоїа ко иде истїим їраїом*” (курзив Д.Т.). Није ми, наравно, ни на крај памети да на Ваше разговоре са савременицима примењујем логику „сократских говора”, тј. филозофско-дијалошког Платоновог саопштавања својих мисли-лачких идеја, али ми се курзивом истакнута закључна реченица из наведеног цитата чини значајна, јер указује на то да чак и искључиво усменој речи привржени филозоф дозвољава могућност (да ли и сврсисходност?) писаног сабирања успомена како би се „свакоме ко иде истим трагом” обезбедили услови за превладавање заборава. А како уопште, кад се дијалог заврши, а њихових учесника можда више и нема, да знамо који је то „исти траг”? Уосталом, нису ли и Платонов дијалошки списи вековима у писаном облику преношени све новим и новим нараштајима? Књиге из Колекције „Одговори” упућују на тај траг сачињен од стотина стаза у нашој образованости и култури, који треба следити, јер се, независно једни од других, а ипак суштински заједно, Ви са својим одабраним саговорницима крећете истим путем и ка истом циљу – доситејевској мети уздизања народне свести сведочанствима знања, мудрости, прегалаштва и лепоте. Парафразирајући збирни наслов Јеротићевих огледа о српским писцима од средњег века до модерног доба *Дарови наших рођака*, рекао бих да Ваше дијалошке књиге носе и штедро нуде дарове наших савремених рођака које сте издвојили избором да Вам буду саговорници, а за које је то била јединствена прилика да искажу и понешто

од онога што без Вашег питалачког подстицаја вероватно никада не би, а што би, да је остало само у радијском етру, засигурно било заборављено. Сећам се како ми је наш моћни песник и добар пријатељ Рајко Петров Ного говорио да он никада ништа што би чуо није записивао, иако му је саветовано да то чини. Сматрао сам, објашњавао је, да оно што се заборави вероватно и треба да буде заборављено, а да ће упамћено бити оно што и треба да буде упамћено. Па ипак, почео је да записује и чак 2011. године објавио сјајну књигу о нашим писцима, насловљену *Зайиши и найиши*, а са поднасловом *По (не)сијурном сећању и ѿоузданом чиијању!*

Ваља, такође, истаћи да вредности Ваших радијских разговора и књига из Колекције „Одговори”, а претпостављам и њиховом трајном зрачењу кроз време, битно доприносе и мерила којима сте се руководили при избору саговорника. Наглашавам да се у својим, понекад нимало лаким одлукама доследно никада нисте руководили политичком коректношћу и идеолошким диктатима, већ искључиво критеријумима културних и људских својстава. У томе Вам је драгоцени путоказ свакако било и богато искуство дугогодишњег рада у културним организацијама, током којег сте изблиза упознали многе људе и појаве, али и то што сте се, према сопственом казивању, редовно консултовали са зналцима из појединих области. Коначна одлука је, наравно, увек била само Ваша, али та пракса претходне размене мишљења са позванима сведочи о отворености духа, интелектуалној одговорности и неподлегању сујети, што су у нашој (а по свој прилици и свакој) средини, сложићете се, ипак прилично ретке врлине. Руководили сте се оном народном: Ко пита, не скита. Захваљујући том срећном карактерном склопу своје личности, који, уз већ речено, подразумева дружељубивост, човекољубивост, ненаметљивост и господствену пристојност, изграђену на

осећању мере, што сматрам изузетно значајним, успели сте да у нашој култури, заједно са својом ауторском емисијом „Гост Другог програма” и Колекцијом „Одговори”, постанете својеврсна ненаметнута институција, без које би она била и те како сиромашнија. Онај коме је при одређеном злосрећном поретку ствари пало у део да о томе произвољно одлучује и ко је, у тренутку Вашег пензионисања, после 29 лета емитовања, годину дана пре тродеценијског јубилеја пресудио емисији „Гост другог програма”, није разумео да Вашем делу припада једна сасвим другачија врста дуговечности од оне којом имају илузију да владају ефемерни, култури наметнути идеолошки и политички комесари. Нажалост, код нас се контракултура већма, и опасније, манифестовала формално унутар званичне културе него ван њених међа. Ви и Ваше дело охрабрујући сте пример да се и таква лукава (или глупа) деструкција истинским вредностима и удруживањем људских врлина може осмехнуто превладати. Дванаест тематски сређених обимних томова Ваших одабраних разговора/књига у издању „Службеног гласника” доказује, срећом, да ендемска одбојност према стваралачкој изврсности није неизбежни усуд наше „званичне културе”.

Милош Јевтић

Свим саговорницима постављао сам на крају питања о будућности...

Дакле, каква је Ваша објава будућности?

Дарко Танасковић

У временима великих и драматичних планетарних промена и преокрета, како у погледу њихове врсте, тако и еруптивне брзине наступања и размера обухвата, раз-

мишљајући о будућности, настојим да је, ипак, сагледам као дијалектичко јединство континуитета и дисконтинуитета. Као будућу историју, а не нешто што се има збити после њеног краја, како је површно идеолошки пророковао злосрећни Френсис Фукујама, коме је та колосална грешка у предвиђању донела већу популарност/познатост од евентуално тачне филозофске прогнозе чије испуњење савременици не би могли доживети, а вероватно ни разумети. Данас (заправо од пре извесног времена) у искушењу смо да, пред оним што нас на различите начине и са различитих страна удара, запљускује и поражавајуће изненађује, изграђујемо катастрофистичку, малодушну представу о неминовном крају света каквог познајемо и рађању, на тамном и претећем хоризонту, неког сасвим новог и другачијег, што доводи чак и до спекулација о могућем „рашчишћавању терена” за једно ново аксијално доба. Признајем, и мене је окрзнуо изазов таквог (мисаоно претенциозног) размишљања, али сам, надам се, на време схватио да ме оно категоријално превазилази, уколико бих да пристојно и одговорно останем унутар предела својих ограничених моћи расуђивања. То је питање за истинске филозофе, а таквих никада није било, а ни данас нема много. Заправо, у односу на неке минувале епохе, поготово оне давније, све их је мање, што је само по себи чињеница за свестрано и продубљено разматрање на путу постављања дијагнозе, односно етиологије постепено све озбиљнијег разбољевања човечанства, а нарочито оног његовог дела који се сматра авангардним. Нећу се, стога, осмелити да на Ваше питање о будућности покушам дати неки одређенији одговор, сем да ће будућности свакако бити. А какве, то можемо наслућивати, али не и знати. Па и боље је да не знамо. Јер, готово све чиме је разумски овладао и разумом створио, човек је успео да окрене на зло и против себе самога, да максимално развије деструктивне,

а потисне конструктивне потенцијале сопствених достигнућа.

На питање које се током претходних неколико година учестало постављало, а односи се на предвиђање света и времена који следе после пандемије изазване вирусом Ковид-19, а што је и смисао Ваше запитаности, луцидни француски писац Мишел Уелбек одговорио је на свој уједно једноставан и мудар начин. Рекао је да се, по његовом мишљењу, после принудне изолације, нећемо пробудити у неком новом свету, већ да ће он бити исти, само мало гори. „Имамо утопије које заслужујемо. Па, идемо даље”, гласио је његов лаконски, резигнирани, али унеколико и охрабрујући закључак. *Nihil sub sole novum*, учи нас *Vulgata*, односно „Књига проповедникова”. Вреди се, у ове дане, подсетити тих опомињућих старозаветних поука о људској таштини и човековој ништавности: „Таштина над таштинама, вели проповједник, таштина над таштинама, све је таштина. Каква је корист човјеку од свега труда његова, којим се труди под сунцем? Нараштај један одлази, а други долази, а земља стоји у вијек. Сунце излази и залази, а опет хити на мјесто своје одакле излази. Вјетар иде на југ и обрће се на сјевер: иде једнако обрћући се, и у обртању свом враћа се. Све ријеке теку у море, и море се не препуња; одакле теку ријеке, онамо се враћају да опет теку. Све је мучно, да човјек не може исказати; око се не може нагледати, нити се ухо може наслушати. Што је било то ће бити, што се чинило то ће се чинити, и нема ништа ново дод сунцем”. „Па, идемо даље...”, што рече Уелбек.

Многи ће се побунити против таквог „детерминистичког и фаталистичког мирења” са непомерљивим космичким поретком и кретањем без краја и почетка, у циклусима између беспочетности и бескрајности. Ту је, наравно, на делу мајка свих спорења између оних који верују да су чо-

веку, и као појединцу и као (створеној) врсти бића, неке међе ипак предодређене, и заступника тезе о неограниченој људској слободи и реалним човековим могућностима да сопственим разумом и делом суштински утиче, како на своју судбину, тако и на општи поредак ствари на планети. Илузорно је и узалудно упуштати се, на крају нашег разговора, у ту велику филозофску распру, али се њено помињање не може избећи, јер она, и кад тога нисмо свесни, уоквирава све интелектуалне покушаје разумевања онога што нам се дешава и онога што нас чека. Уз пуну свест да је ово што ћу изнети непристојно поједностављивање нечега изузетно сложеног, рекао бих за ову прилику само то да има јаких разлога за уверење и на њему изграђени став да се све људске и светске теме могу рационално промишљати и у координатама погледа на свет и човека у њему из „Књиге проповедникове”, а и оног сасвим супротног, за који је само помињање библијских порука као аргумената у савременој расправи знак неповерења у моћ људског разума, па тиме, као ирационално, и начелно неприхватљиво. Разлика је једино у степену слободе и смирености с којом се разумски прилази тајнама света, а не у искључивој исправности овог или оног мисаоног пута. Лично, ближи сам библијској логици, јер она не искључује човека, као створење Божије, док то створење, кад поверује да може стати на место врховног Демијурга, искључује Библију.

Приземније, али животно не и безначајније у односу на та коначна питања (и одговоре), верујем да ће будућност бити светлија уколико се у нашем забрињавајуће отуђеном и обездуховљеном свету што већи број људи у ономе што чини, уз разумљиву тежњу остваривању личног пробитка, буде руководио искреном жељом да доприне се општем добру. Јер, како је то изразио Имануел Кант: „Дела човека морају бити таква да могу постати закон за будућност.”

Милош Јевтић

Професоре Танасковићу, хвала и на овим разговорима који су потврдили значење и наших ранијих разговора у књигама „На Истоку Запада“ и „Аутономија мишљења“.

Надам се да ћемо наставити наше разговоре и да ћете тако обогатити колекцију *Одговори*.

Дарко Танасковић

Поштовани и драги господине Јевтићу!

На мени је да топло захвалим Вама на предлогу да још једном своје разговоре, које водимо годинама, поверимо хартији и понудимо суду читалаца. Они су нас охрабрили исказаним занимањем за наше претходне две књиге. То широко учешће и јесте највиши смисао друштвеног дијалога за који сте се деценијама залагали и дали му немерљив допринос, а мене прилика да, заједно са осталим Вашим саговорницима, суделујем у том јединственом подвигу испуњава искреним поносом и посебним задовољством.

Колекција
Одговори

До сада објављено:

1. ОДГОВОРИ
2. МУЗИКА ИЗМЕЂУ НАС
3. ДОБА КЊИГЕ
4. КОНЗИЛИЈУМ
5. ВРЕМЕ МЕДИЦИНЕ
6. РАЗГОВОРИ СА ПАВИЋЕМ
7. ОВАКО ГОВОРИ МАТИЈА
8. ЧАРОВНИ ФЕЊЕР БРАНКА ЋОПИЋА
9. ТРИ ВЕЧЕРИ СА СИМОВИЋЕМ
10. СА СВЕТСКИМ СЛАСТИМА
11. ЖИВА РЕЧ МИЛОРАДА ЕКМЕЧИЋА
12. ОЧИ У ОЧИ СА СЕЛЕНИЋЕМ
13. СУОЧАВАЊА СА ЂЕЛИЋЕМ
14. ИСТОРИЧАРИ
15. СВЕТОВИ МИЛИЋА ОД МАЧВЕ
16. ДВА РАЗГОВОРА СА ЉУБИЏОМ СОКИЋ
17. ПРИСУСТВА ЕРИХА КОША
18. ЉУБОМИР ТАДИЋ О СЕБИ И ВРЕМЕНУ
19. ХАРМОНИЈЕ ПЕТРА МЛАДЕНОВИЋА (2 издања)
20. СА МИЋОМ ПОПОВИЋЕМ
21. ЦИРКУС АЛЕКСАНДРА ЛУКОВИЋА (2 издања)
22. БЕЛИНЕ ЦВЕТКА ЛАИНОВИЋА
23. ДЕСАНКИНА КАЗИВАЊА (2 издања)
24. КОНТРАСТИ ОТА ЈОВАНА ЛОГА
25. ПОГЛЕДИ НЕНАДА СИМИЋА
26. ДВАДЕСЕТ ГОДИНА – ДВАДЕСЕТ РАЗГОВОРА (1)
27. ИСТОРИЧАРИ УМЕТНОСТИ (1)
28. ДВЕ ОБАЛЕ РАДОМИРА ПУТНИКОВИЋА
29. ПРИПОВЕДАЊА БРАНКА ЋОПИЋА
30. СА ДОМАЋИМ СЛАВИСТИМА (1)
31. СЛОЈЕВИТИ ПУТЕВИ РАНКА РАДОВИЋА
32. ЧЕТИРИ ЖИВОТА ДИМИТРИЈА ЂОРЂЕВИЋА
33. ГЛАСНА САМОЋА ВИТЕ МАРКОВИЋА
34. ЕТНОЛОЗИ
35. СВЕТ МУЗИКЕ
разговори са Душаном Радићем
36. КРУГОВИ БРАНКЕ ЂОРЂЕВИЋ
37. ТРАГАЊА И ОТКРИЋА ДРАГОСЛАВА СРЕЈОВИЋА
38. СЦЕНСКА ПОЕЗИЈА МИРОСЛАВА БЕЛОВИЋА
39. ИСТОЧНИЦИ РАДОМИРА СТАНИЋА

40. УЗ СЛИКЕ ЗОРАНА ПАВЛОВИЋА
41. ЛАГУМИ СВЕТЛАНЕ ВЕЛМАР-ЈАНКОВИЋ
42. КОЛО БРАНКА СТАЈЕВИЋА
43. ЗАДАТ ЖИВОТ ПАВЛА УГРИНОВА
44. ВРЕМЕКАЗИ ДРАГАНА МОЈОВИЋА
45. СВЕ О РШУМУ – РШУМ О СВЕМУ
46. КОСМОСИ ЗОРАНА СТОШИЋА ВРАЊСКОГ
47. ПОСТОЈБИНА ДУШЕ
разговори са Владетом Јеротићем (2 издања)
48. ИВИЋЕВИ (2 издања)
49. БИБЛИОТЕКАРИ
50. ДИЈАЛОГ О СВЕТУ МИОДРАГА ПАВЛОВИЋА
51. ОТКРОВЕЊА ПРИРОДЕ
разговори са Николом Пантићем
52. ТИШИНЕ ЗДРАВКА МАНДИЋА
53. СЛОВО ЉУБАВИ РАДА ВОЈВОДИЋА
54. РАЗГОВОРИ СА ВИНЧАНЦИМА
55. МАТИЈА – СТАРИ И НОВИ РАЗГОВОР
56. И ТО ЈЕ ЈОВАН МАРИЋ
57. ЗАГОНЕТКЕ ДРАГАНА СИМЕУНОВИЋА
58. РАСПОЗНАВАЊА ЛАЗЕ ЛАЗИЋА
59. ДВАДЕСЕТ ГОДИНА – ДВАДЕСЕТ РАЗГОВОРА (2)
60. ЧЕТИРИ ВЕЧЕРИ СА ЉУБОМИРОМ СИМОВИЋЕМ
61. ОДБРАНА ЖИВОТА
нови разговор са Владетом Јеротићем (3 издања)
62. СЕСТРЕ СТОЈАНОВИЋ
63. ПОВЕРАВАЊА СТЕВАНА ПЕТРОВИЋА
64. ОСТАЈЕ ПРИЧА
разговори са Јованом Радуловићем
65. ИСХОДИШТА ДЕЈАНА МЕДАКОВИЋА
66. ВЕЛИКА СЛУЖБА РАШЕ ПЛАОВИЋА
67. У ВИДОКРУГУ ЧЕДОМИРА МИРКОВИЋА
68. БЕЛЕЗИ БРАТИСЛАВА СТОЈАНОВИЋА
69. ИЗАЗОВИ БРАНКА ТОШОВИЋА
70. УЗВОДНО ПЛИВАЊЕ
разговори са Бором Драшковићем (2 издања)
71. ПОРЕКЛО НАДЕ
разговори са Драгомиром Брајковићем
72. ВИДИЦИ У МАГЛИ
разговори са Марком Младеновићем
73. ВИДНА ПОЉА ДОБРОСАВА ЦВЕТКОВИЋА
74. НА ИСТОКУ ЗАПАДА
разговори са Дарком Танасковићем (2 издања)
75. САЗВУЧЈА ДЕЈАНА ДЕСПИЋА
76. ЉУДСКА МИЛОШТА МЛАДЕНА ОЉАЧЕ
77. КАЖЕ МИРО ВУКСАНОВИЋ
78. ПРОСТОРИ БРАНКА МАКСИМОВИЋА
79. РЕКА СМИСЛА МОМЧИЛА КРКОВИЋА
80. ПОРЕДАК КЊИЖЕВНОСТИ
разговори са Јованом Деретићем

81. СВЕТ ЈЕЗИКА
разговори са Егоном Фекете
82. ТАЈНИ ВРТ ВЛАСТИМИРА НИКОЛИЋА
83. ЖИВОТНА ИГРА ЛАСЛА ПАТАКИЈА
84. ПУТЕВИМА ПРАВДЕ
разговори са Вељком Губерином
85. ПАРАЛЕЛЕ МИХАИЛА МАРКОВИЋА
86. ЖИВОТ СА ХЕМИЈОМ
разговори са Станимиром Арсенијевићем
87. САН И ЈАВА ВЕСЕЛИНКЕ ШУШИЋ
88. УПОРИШТА АЛЕКСАНДРА ДЕСПИЋА
89. ПРЕКО ГОРА И МОРА
разговори са Драгославом Ђорђевићем (2 издања)
90. ИСПОВЕСТИ ВАСИЛИЈА КРЕСТИЋА
91. КОРАЦИ ЖИВОТА
разговори са Бранком Радловићем
92. КОРИДОРИ ИВАНА МАКСИМОВИЋА
93. ЕНЕРГИЈА КРВОТОКА
разговори са Слободаном Лотином
94. ВЕРНИК ПОЕЗИЈЕ
разговори са Драганом Лакићевићем
95. АДРЕСЕ ВРЕМЕНА
најновије упитаности за Владету Јеротића
96. ПОВРАТАК У ЖИВОТ
разговори са Томиславом Мареновићем (2 издања)
97. ВЕРТИКАЛЕ ЈОВАНА МИЋИЋА
98. МОСТОВИ МИОДРАГА ЈОВАНОВИЋА
99. ХОРИЗОНТИ ЉУБИШЕ РАКИЋА
100. МАТИЈА У ДВА ВЕКА
101. ОБЈАВЕ БУДУЋНОСТИ
102. УТОЧИШТА МИЛАНА ПОПОВИЋА
103. КРУЖНИ ПУТ МИЛОРАДА ЂОРОВИЋА
104. МАЈСТОРАТ ДУШКА ТРИФУНОВИЋА
105. КОЛЕВКА РЕКЕ
разговори са Бошком Карановићем
106. СРЕДИШТА ВЛАДИМИРА РОЗИЋА
107. ОГЊИШТЕ ИВИЦЕ МЛАЂЕНОВИЋА
108. КОРЕНИ И ОСЛОНЦИ МЕДИЦИНЕ (1)
109. ВИСОВИ НОВА ВУКОВИЋА
110. ЗАВЕШТАЊА ВОЈИНА ШУЛОВИЋА
111. ИЗ СЛАВИСТИЧКЕ РИЗНИЦЕ
разговори са Предрагом Пипером
112. ПОЛАЗИШТА БРАНКА ПОПОВИЋА
113. ОБЛИЦИ ЉУБОДРАГА ЈАНКОВИЋА ЈАЛЕТА
114. ИЗВЕСНОСТИ И СУМЊЕ МИХАИЛА ПАВЛОВИЋА
115. НЕДОУМИЦЕ РАТКА БОЖОВИЋА
116. РАСКРШЋА БРАНКА ВУЈОВИЋА
117. ШИРОКА СТАЗА МАРИЈЕ ЈАНЧИЋ
118. О МИКРОКОСМОСУ
разговори са Владимиром Пантићем

119. ТЕЖИШТА МИЛИЋА СТОЈИЋА
120. НЕУЗДРМАНО НЕБО
разговори са Дејаном Медаковићем
121. ХИРУРШКИ ДОМЕТИ ЉУБОМИРА РАШОВИЋА
122. ПОДСТИЦАЈИ МИЛКЕ ЧАНАК-МЕДИЋ
123. ПАРАДОКСИ ДУШАНА КОСОВИЋА (2 издања)
124. ЖИВОТ СА СЛИКАМА
разговори са Станиславом Живковићем
125. ЈЕЗИЧКИ ПУТОКАЗИ ЕГОНА ФЕКЕТЕ
126. ПОЉА ЖИВОТА
разговори са Радмиом Јовановићем
127. ПСИХОЛОШКИ ВИДИЦИ ЖАРКА ТРЕБЈЕШАНИНА
128. САГЛЕДАВАЊА ДРАГОСЛАВА БУКАНОВИЋА
129. ШИРОКЕ БРАЗДЕ ЈАНА КИШГЕЦИЈА
130. ПАМЋЕЊА И ОПОМЕНЕ
разговори са Николом Тасићем
131. ВИЋЕЊА МИЛОША ЈОВАНОВИЋА (два издања)
132. ОСВЕТЉЕЊА ПРЕДРАГА ПАЛАВЕСТРЕ
133. СЛАВИСТИЧКИ ПОГЛЕДИ БОГДАНА ТЕРЗИЋА
134. ГЕНЕТИЧКЕ МАПЕ ДРАГОСЛАВА МАРИНКОВИЋА
135. ПОСТОЈАНОСТИ ВЛАДЕТЕ ЈЕРОТИЋА
136. ПРИПАДНОСТ КЊИЗИ
разговори са Слободаном Ж. Марковићем
137. ТРАСЕ МИЛИСАВА ЧУТОВИЋА
138. БРОНЗАНЕ КЊИГЕ ДРИНКЕ РАДОВАНОВИЋ
139. ПРОЧИТАВАЊА ПРОШЛОСТИ
разговори са Ђурђем Бошковићем
140. СНАГА ПРОСТОРА
разговори са Николом Хајдином
141. МОГУЋНОСТИ АТОМСКЕ МЕДИЦИНЕ
разговори са Владимиром Бошњакловићем
142. ОГЛЕДАЊА ЂОКЕ СТОЈИЧИЋА
143. ЗНАЧЕЊА И ОДРЕДИШТА ИВАНА СПУЖИЋА
144. ПЕЛИН ЖАРКА КОМАНИНА
145. ДОМАЋЕ ИГРАЛИШТЕ ПУРИШЕ ЂОРЂЕВИЋА
146. НА ИСТОЈ ОБАЛИ
нови разговори са Душаном Косовићем
147. ДОКАЗИ МЕДИЦИНЕ
разговори са Васом Антуновићем
148. СЛАВИСТИЧКА РАСКРШЋА ГЕРХАРДА НЕВЕКЛОВСКОГ
149. КОРЕНИ И ОСЛОНЦИ МЕДИЦИНЕ II
150. РУКОПИС ВРЕМЕНА
разговори са Љубомиром Симовићем
151. ГРАДИТЕЉСКА ТКАЊА БОЖИДАРА ПЕТРОВИЋА
152. РЕДОСЛЕДИ ЈОВАНА МИЋИЋА
153. ТЕРИТОРИЈА ЧИТАЊА
разговори са Љиљаном Хабјановић-Ђуровић
154. МАТИЦЕ ДУШАНА КЕЦМАНОВИЋА (два издања)
155. ТРАЈАЊЕ КЊИГЕ
разговори са Лазаром Чурчићем

156. ИЗМЕЂУ ДУХА И МАТЕРИЈЕ
разговори са Живорадом Чековићем
157. КРОЗ ТАЈНЕ МЕТАБОЛИЗМА
разговори са Лазаром Лепшановићем
158. ОДГОНЕТАЊЕ ТЕАТРА
разговори са Миленком Мисаиловићем
159. ПОУЗДАНОСТ ПРИРОДЕ
разговори са Даниелом Винцеком
160. ПРЕПОЗНАВАЊЕ ВРЕМЕНА
разговори са Војиславом Кораћем
161. ПРАВДА И КРИВДА
разговори са Браниславом Тапушковићем
162. ЖИВОТ И КЊИЖЕВНОСТ
разговори са Мирославом Егерићем
163. ОГЛЕДАЛО ВОЈНЕ МЕДИЦИНЕ
разговори са Владимиром Војводићем
164. ДОЖИВЉАЈИ И ОСТВАРЕЊА
разговори са Божидаром Продановићем
165. СВЕДОК И УЧЕСНИК
разговори са Павлом Васићем
166. АМАНЕТ СРПСКОГ СЕЛА
разговори са Надом Пешкић-Максимовић
167. СТВАРНОСТ ЈЕЗИКА
разговори са Иваном Клајном
168. ЛУКОВИ СРЕЉКА ЂУКИЋА
169. ГОВОР МУЗИКЕ
разговори са Рајком Максимовићем
170. ТРАГОМ РЕЧИ
разговори са Предрагом Пипером
171. УПОРИШТА ДРАГАНА СТОЈКОВА
172. СЛАВИСТИЧКА ПРИСУСТВА ПЕРА ЈАКОВСЕНА
173. ПРИЗОРИ МИЛАНА МИЛЕТИЋА
174. СВЕТ ВАСКУЛАРНЕ ХИРУРГИЈЕ
разговори са Ђорђе Радаком
175. ПОТИРАЊЕ ЗАБОРАВА
сви разговори са Дејаном Медаковићем
176. ОДГОВОРНОСТ ПАМЋЕЊА
разговори са Златом Бојовић
177. СЕМОЉ МИРА ВУКСАНОВИЋА
178. ПРЕДЕЛИ СЛАВИСТИКЕ
разговори са Горданом Јовановић
179. ЖИВИ ЗВУЦИ НЕНАДА ГРУЈИЧИЋА
180. У СВЕТУ МИЛКЕ ИВИЋ
181. АУТОНОМИЈА МИШЉЕЊА
нови разговори са Дарком Танасковићем (два издања)
182. СА КЊИГОМ У РУЦИ
разговори са Срећком Јовановићем
183. УКРШТАЈИ АЛЕКСАНДРА ЂУРИЋА
184. ЖИВЕ СЛИКЕ ЂОРЂА ЛОБАЧЕВА
185. ОПРЕДЕЉЕЊА МИЛАНА ЂУРЧИНОВА
186. КОРЕНИ И ОГЛЕДАЛО ГЕНЕТИКЕ
нови разговори са Драгославом Маринковићем

187. КОРАК ПО КОРАК
разговори са Савом Бабићем
188. БИОГРАФИЈА ПАМЋЕЊА
најновији разговори са Владетом Јеротићем (два издања)
189. ДВА СРЦА ГОРАНА МИЛАШИНОВИЋА
190. ДИЈАЛОГ С МИРОСЛАВОМ КРЛЕЖОМ И ЊЕГОВИМ ДЕЛОМ
191. СА ДОМАЋИМ СЛАВИСТИМА (2)
192. ТРАГ ВРЕМЕНА
разговори са Миланом Ђоковићем
193. КЉУЧЕВИ ОБЛИКА И БОЈА
разговори са Слободаном Ганетом Милосављевићем
194. ПРАГ ЗДРАВЉА
разговори са Живаном В. Максимовићем
195. ОТВОРЕНА ПОЉА РАДОВАНА БЕЛОГ МАРКОВИЋА
196. ИСКУШЕЊА НЕНАДА КЕЦМАНОВИЋА
197. ПУТ У ХИРУРГИЈУ
разговори са Лазаром Давидовићем
198. ПРЕДЕЛИ ВЕРОВАЊА
разговори са Станиславом Хочеваром
199. ПОБЕДА ЗНАЊА
разговори са Раданом Џодићем
200. ХОРИЗОНТИ СМИСЛА
разговори са Дарком Танасковићем
201. ЖИВОТ ЈЕЗИКА
разговори са Предрагом Пипером
202. УЗЛЕТИ МЕДИЦИНЕ
разговори са Војком Ђукићем
203. САМОЋА ПЕСНИЧКОГ ЧИНА
разговори са Десимиром Благојевићем
204. ТЕАТАРСКИ ПРОСТОРИ ДИВНЕ ЂОКОВИЋ
205. РЕЧ ВРАТА ОТВАРА
разговори са Драганом Драгојловићем
206. ПРОСТОР СЛИКЕ
разговори са Мирославом Анђелковићем
207. ПЕСНИЧКИ ВРТОВИ ЉУБИШЕ ЂИДИЋА
208. ОБЕЛЕЖЈА ВРЕМЕНА
разговори са Миодрагом Зечевићем
209. ПУТЕВИ ГОЈКА НИКОЛИША
210. УПОТРЕБА ИСТОРИЈЕ
разговори са Андрејем Митровићем
211. ВРЕМЕНА МИЛОША ЈОВАНОВИЋА
212. РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕЗИКА
разговори са Сретом Танасићем
213. ПОДУХВАТИ БРАНКА ПЕШИЋА
214. ОЧЕВО ЛИЦЕ КЊИГЕ
разговори са Селимиром Радуловићем
215. КРЕАТИВНА СПИРАЛА
разговори са Драганом Стојковом
216. ПОЕТИКА МЕДИЦИНЕ
разговори са Александром Ђуровићем
217. УСПРАВНИ ЖИВОТ
разговори са Јованом Томовићем

218. ОСВАЈАЊЕ ПРОСТОРА
разговори са Милутином Игњатовићем
219. ПРАВНИЦИ
220. ИСТИНЕ ЖИВОТА
сви разговори са Владетом Јеротићем
221. ТАРТАЉЕ
222. ЈЕДНАЧИНА РАСКРШЋА
разговори са Војиславом Андрићем
223. ПУТАЊЕ РАДОВАНА КРАГУЉА
224. ВРЕМЕНА И ВИЂЕЊА
разговори са Милошем Јовановићем
225. ПРЕДСЕДНИЦИ МАТИЦЕ СРПСКЕ
226. КАПИЈА ПОЗОРИШТА
разговори са Дејаном Мијачем
227. БЕЛЕЗИ РАТКА ВУЛАНОВИЋА
228. ЛИКОВНЕ ДУБИНЕ БОЖИДАРА КОВАЧЕВИЋА
229. ЧУВАРИ ВРЕМЕНА
разговори са Војином Бакићем
230. ВРЕМЕ ЈОВАНА ЋИРИЛОВА
231. ПРЕДЕЛИ МИЛУНА ВИДИЋА
232. ПЕСНИКОВА ПРИЧА
разговори са Славком Вукосављевићем
233. ЗАВИЧАЈ ЧИТАЊА
разговори са Миленком Радовићем
234. КЊИЖЕВНЕ АДРЕСЕ МИЛОВАНА ВИТЕЗОВИЋА
235. ЛИКОВНО НЕБО ЉУБЕ ПОПОВИЋА
236. ПОВРАТАК У ЗАВИЧАЈ
разговори са Сретеном Марићем
237. ТО САМ ЈА, ОЧЕ МОЈ
разговори са Селимиром Радуловићем
238. ДОСТИЋИ НЕМОГУЋЕ
разговори са Јованом Делићем
239. ПУТ ДО ЛЕПЕ КЊИГЕ
разговори са Добрилом Николићем
240. ВЕРА И МИЋА
разговори са Вером Божичковић-Поповић и Мићом Поповићем

Милош Јевтић
ХОРИЗОНТИ СМИСЛА
Разговори са
Дарком Танасковићем

Колекција
Одговори
Књига 200

Издавачи:
НАРОДНО ДЕЛО
Нови Сад, Епископа Висариона 2ц

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А

Лектура и коректура
НАРОДНО ДЕЛО

Аутор фотографије на корицама
НЕБОЈША БАБИЋ

Графичко обликовање и прелом
АГЕНЦИЈА НЕСТОРОВИЋ
Београд

Штампа
САЈНОС
Нови Сад

Тираж
500 примерака

ISBN 978-86-6150-088-6 [Народно дело]
ISBN 978-86-6178-241-1 [Архив Војводине]

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

80:929 Tanasković D.(047.53)

ТАНАСКОВИЋ, ДАРКО, 1948-

Хоризонти смисла : разговори са Дарком Танасковићем / [разговоре водио] Милош Јевтић. - Нови Сад : Народно дело : Архив Војводине, 2025 (Нови Сад : Сајнос). - 305 стр. : илустр. ; 21 cm. - (Колекција Одговори ; књ. 200)

Слике Д. Танасковића. - Тираж 500. - Стр. 5-29; Дарко Танасковић или несустало успење ка логосним висинама / Жељко Симић. - Белешка о Д. Танасковићу: стр. 33-36.

ISBN 978-86-6150-088-6 (НД)

ISBN 978-86-6178-241-1 (АВ)

1. Јевтић, Милош, 1936-

а) Танасковић, Дарко (1948-) -- Интервјуи

COBISS.SR-ID 181618185